

Ir. A.L.G.M. Bauwens
Drs. F.J. Heunks

DE LANDBOUW IN SPRANG-CAPELLE

Een economisch-sociologisch onderzoek

VERSLAGEN
No. 66

September 1963

64/475

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
WOORD VOORAF	5
INLEIDING	7
HOOFDSTUK I DE GEMEENTE SPRANG-CAPELLE	17
§ 1. Algemene oriëntering	17
§ 2. Enkele punten uit de historie voor 1800	17
§ 3. De 19e eeuw	18
§ 4. Begin 20e eeuw	21
§ 5. De ontwikkeling tot 1930	23
§ 6. Na 1930	25
HOOFDSTUK II DE BEDRIJVEN EN DE BEDRIJFSHOOFDEN	28
§ 1. De produktieomstandigheden	29
§ 2. Produktieplan en produktieniveau	33
§ 3. De tuinbouwbedrijven	38
§ 4. De bedrijfshoofden	39
§ 5. Ondernemersschap en niveau van bedrijfsvoering	47
Samenvatting	61
HOOFDSTUK III INFORMATIEBRONNEN	65
§ 1. Massamedia	66
§ 2. Groepsmedia	73
§ 3. De formele persoonlijke voorlichting	80
§ 4. De informele persoonlijke voorlichting	85
§ 5. Horen en beslissen	91
Samenvatting	93
HOOFDSTUK IV HET GEZIN	96
§ 1. De echtgenotes	97
§ 2. De zoons	108
§ 3. De dochters	124
Samenvatting	128
HOOFDSTUK V DE SAMENLEVING	132
§ 1. Kerkelijke gezindte en regionale herkomst	133
§ 2. De informele contacten in de samenleving	134
§ 3. Het formele sociale leven	139
§ 4. Contacten buiten het dorp	148
Samenvatting	152
SAMENVATTING	157
AANBEVELINGEN	173
BIJLAGEN	
1. Vragenlijst (verkorte vorm)	178
2. De toetsing van de gebruikte schalen	182
3. Beoordeling van de boeren en tuinders door een commissie van drie deskundigen	195
4. Verkaveling	196
5. Produktieplan per bedrijfsgroottesklasse en per dorp	198
6. Enige gegevens per bedrijfsgroottesklasse omtrent de bedrijfsvoering van de boeren	199
7. De voornaamste der geraadpleegde literatuur	200

WOORD VOORAF

In de gemeente Sprang-Capelle laat de situatie in de landbouw in verschillende opzichten te wensen over. De produktieomstandigheden, in het bijzonder de verkavelings- en ontsluitingstoestand, zijn zeer onbevredigend. Deze ongunstige omstandigheden kunnen echter de zwakke plekken in de bedrijfsvoering niet volledig verklaren.

Deze onbevredigende situatie was voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst aanleiding de gemeente Sprang-Capelle - alsmede een klein gedeelte van de aangrenzende gemeente Loon op Zand - voor te dragen als streekverbeteringsgebied. Door middel van technisch-economische, agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting wil men trachten het welvaartsniveau van de agrarische bevolking te verbeteren.

Ten einde de streekverbetering een zo groot mogelijk effect te doen sorteren, achtten de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst en het gemeentebestuur het wenselijk een onderzoek te doen instellen naar de achtergronden van het volgens deskundigen lage niveau van de bedrijfsvoering. Bovendien werd verwacht, dat het streekverbeteringsplan bij de agrarische bevolking onvoldoende weerklank zou vinden. Daar verondersteld mocht worden, dat de achtergronden van het lage niveau van de bedrijfsvoering en de eventuele onvoldoende weerklank van het streekverbeteringsplan te vinden zouden zijn in de bijzondere kenmerken van de agrarische samenleving in Sprang-Capelle, diende het onderzoek bijzondere aandacht te besteden aan de sociologische aspecten. Een nader inzicht in deze aspecten kan behalve voor de streekverbetering, ook van betekenis zijn voor de voorbereiding en begeleiding van de voorgenomen ruilverkaveling.

Het gemeentebestuur van Sprang-Capelle vond in het een en ander aanleiding om aan het Landbouw-Economisch Instituut opdracht te geven in zijn gemeente een economisch-sociologisch onderzoek in te stellen, dat als basis zou kunnen dienen voor een aantal activiteiten van de streekverbetering.

Het onderzoek is verricht op de afdeling Streekonderzoek; het is ontworpen en voorbereid door drs. M.A.J. van de Sandt en ir. A.L.G.M. Bauwens. Na het vertrek van drs. M.A.J. van de Sandt, medio 1962, heeft drs. F.J. Heunks zijn taak overgenomen en het grootste deel van de analyse en de verslaggeving verzorgd.

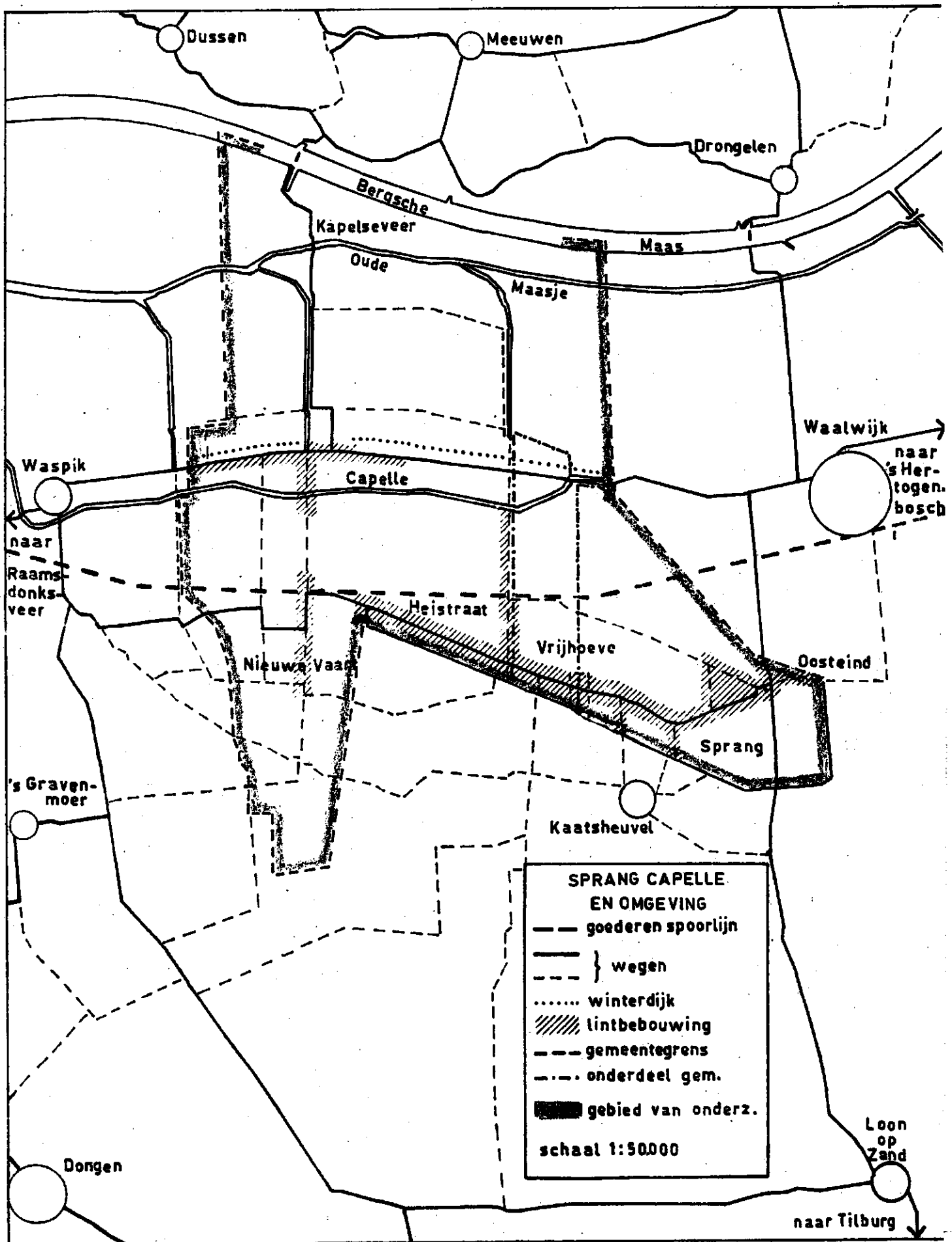
DE ADJ.-DIREKTEUR,

(Dr. A. Maris)

's-Gravenhage, september 1963

INLEIDING

Probleemstelling en uitgangspunten

Het doel van dit onderzoek is een inzicht te verschaffen in het leven en werken van de agrarische bevolking in Sprang-Capelle, dat als basis en achtergrond zou kunnen dienen van de voorlichtingsactiviteiten in het kader van de streekverbetering. Het onderzoek heeft zich dan ook in hoofdzaak beziggehouden met het gedragspatroon van boeren en tuinders - in het bijzonder met hun economisch gedrag - en met de achtergronden daarvan. Aangezien verondersteld mocht worden dat deze achtergronden voor een belangrijk deel gelegen zijn in het sociale en mentale vlak, is vooral aandacht besteed aan de structuur en cultuur van de agrarische bevolkingsgroep en aan de relaties tussen deze factoren en het economische gedrag.

Hoewel een inzicht in de omstandigheden, waaronder en de wijze waarop de agrarische produktie in Sprang-Capelle plaatsheeft, daarbij uiteraard niet kon worden gemist, zijn geen uitvoerige gegevens verzameld omtrent de technische en economische situatie op de afzonderlijke land- en tuinbouwbedrijven. Het onderzoek kan dus slechts in beperkte mate aanwijzingen opleveren omtrent de concrete objecten die de aandacht van de technisch-economische voorlichting verdienen. Wat meer aanknopingspunten biedt het ten behoeve van de agrarisch-sociale en sociaal-economische voorlichting en voor de methodiek van de landbouw- en de huishoudelijke voorlichting.

Daar een studie van sociale en mentale achtergronden van het economische gedrag een ruime oriëntering in de problematiek en een zorgvuldig aftasten van mogelijk belangrijke factoren vraagt, is aan het eigenlijke onderzoek een vooronderzoek voorafgegaan. In elk van de drie dorpen - Sprang, Vrijhoeve en Capelle - zijn informatieve gesprekken gevoerd met z.g. "sleutelpersonen", zowel uit agrarisch als uit niet-agrarisch milieu. In deze interviews zijn onderwerpen ter sprake gebracht als: de sociale structuur en de groepsverhoudingen in de plaatselijke en de agrarische samenleving, de contacten met de buitenwereld, de mate van vooruitstrevendheid en traditionalisme in de agrarische bedrijfsvoering, de belangstelling voor het landbouwonderwijs, het landbouwverenigingsleven en de landbouwvoorlichting, de beroepsbinding en ondernemerszin van de agrariërs, de positie van de tuinbouw en de verwachtingen omtrent de streekverbetering.

Op basis van de resultaten ervan kon de probleemstelling nader worden uitgewerkt. Deze probleemstelling had als primair uitgangspunt het - in vergelijking met de omliggende gebieden - lage niveau van de agrarische bedrijfsvoering in Sprang-Capelle, zoals dat door deskundigen werd aangegeven. Verondersteld werd dat dit achterblijven van de bedrijfsvoering niet geheel kon worden verklaard uit de ongunstige produktieomstandigheden ter plaatse, maar ten minste voor een belangrijk deel zou samenhangen met factoren in het sociale en mentale vlak.

Om nu op deze factoren en hun relaties tot het economische gedrag

van de boeren en tuinders enig vat te krijgen, werd het begrip voorstellingswereld of referentiekader gehanteerd 1). Dit referentiekader is het beeld dat het individu heeft van de structuren en verhoudingen in de wereld rondom hem, welk beeld tot norm en oriëntatie dient van zijn denken en handelen, dus tegen de achtergrond waarvan hij zijn houdingen en gedragingen bepaalt. Het referentiekader van een individu wordt gewoonlijk voor een belangrijk deel mede bepaald door het cultuurpatroon van de groep waarvan hij deel uitmaakt en draagt dus bij de leden van groepen met een min of meer homogene cultuur in hoge mate een collectief karakter. Men zou het referentiekader dan ook met Hofstee kunnen definiëren als "de cultuur van de groep, gezien uit het oogpunt van de wijze waarop deze cultuur het opnemen, het interpreteren en het verwerken van en het reageren op bepaalde ervaringen (sc. door de groepsleden) beïnvloedt" 2).

In het ideale geval beantwoordt het referentiekader van de groep geheel aan de werkelijke structuur van de sociale wereld en vervullen de bijbehorende normen (gewoonten, gebruiken, ideeën) daarin een zinvolle functie, b.v. om die structuur in stand te houden. Houdingen en gedragingen worden in zo'n geval dus gevormd in overeenstemming met werkelijk bestaande verhoudingen. Het is echter evenzeer mogelijk dat een referentiekader blijft voortbestaan, ook al zijn de feitelijke sociale verhoudingen reeds lang veranderd en zijn nieuwe normen e.d. vereist. In dat uiterste geval worden de houdingen en gedragingen niet langer gevormd onder invloed van de werkelijke situatie, maar naar een beeld van de situatie dat geenszins meer aan de realiteit beantwoordt.

Het vooronderzoek in Sprang-Capelle deed vermoeden dat deze laatst beschreven mogelijkheid in hoge mate zou gelden voor de agrariërs in Sprang-Capelle. Hun gedragspatroon en hun houdingen schenen voor een belangrijk deel te worden bepaald uit een referentiekader dat onvoldoende is aangepast aan de huidige verhoudingen, doch nog in sterke mate is afgestemd op een inmiddels historie geworden werkelijkheid. Wij zullen hier dienaangaande spreken van een "traditioneel referentiekader".

Weliswaar wordt het referentiekader van elke groep of samenleving gekenmerkt door een zekere mate van traditionaliteit, in zoverre het altijd in een historische ontwikkeling wordt gevormd en dus mede de invloed ondergaat van verleden ervaringen. Wanneer wij hier echter spreken van een traditioneel referentiekader, dan bedoelen wij daarmee dat het in opmerkelijk sterkere mate de invloed van het verleden vertoont dan dat van andere groepen of samenlevingen. Volgens een definitie van Sillevius: "Een samenleving is traditioneel, wanneer de bestaanswijze van de leden van die samenleving een grotere mate van onveranderlijkheid in de tijd vertoont, doordat zij zich verzetten tegen verandering, op grond van het in de traditie presente waardensysteem, dat zij prefereren boven het waardensysteem, waar te nemen bij anderen buiten de eigen groep" 3).

- 1) G.A.J. Wichers: "De beoefening van bloemisterij en groenteteelt te Beesd", afd. sociologie en sociografie der landbouwhogeschool, bulletin No. 3, Wageningen 1956, blz. 39 e.v.
- 2) E.W. Hofstee, collegedictaat 1955.
- 3) H.A. Sillevius: "De boer en zijn wereld", Assen 1959, blz. 185.

Evenals Sillevius voor de Noordwest-Veluwe aannemelijk maakte, leek het niet onmogelijk dat het traditionele waardensysteem van de agrariërs in Sprang-Capelle ten minste voor een deel ook zijn achtergrond vond in de - eveneens in de traditie gegeven - wijze van beleving van hun geloofsovertuiging. De Nederlandse Hervormde Kerk in Sprang-Capelle, waartoe de overgrote meerderheid van alle agrariërs behoort, draagt de signatuur van de Gereformeerde Bond. Er is in dit verslag echter niet ingegaan op de samenhang tussen kerkelijke gezindte en economisch gedrag alleen reeds omdat een mogelijke betekenis van de religieuze factor niet te scheiden viel van de duidelijke aanwijsbare invloed van de historische factor.

De instandhouding van de traditionaliteit in Sprang-Capelle leek tenslotte in belangrijke mate te worden bevorderd door de bijzondere positie van de samenleving als orthodox-protestantse enclave te midden van een overwegend rooms-katholieke omgeving. Door de vermoedelijk relatief sterke sociaal-culturele isolering van de bevolking ten opzichte van haar omgeving die daarvan het gevolg zou zijn - ook al zou er geen openlijk doch wellicht een latent antagonisme tot die omgeving zijn - zouden modernere invloeden van buiten de eigen groep minder gemakkelijk kunnen doordringen.

Samengevat werd dus op grond van het vooronderzoek verondersteld dat de agrariërs in Sprang-Capelle in hoge mate traditioneel zouden zijn ingesteld. Hun traditioneel referentiekader zou het gevolg zijn van een bijzondere configuratie van sociale en historische factoren.

Ontwerp van het onderzoek

De hiervoren uitgewerkte probleemstelling werd operationeel gemaakt door haar te vertalen in een drietal hypothesen die door het onderzoek zouden moeten worden getoetst. Deze hypothesen zijn:

1. het relatief lage niveau van bedrijfsvoering van de agrariërs in Sprang-Capelle hangt samen met een grote mate van traditionaliteit in hun denken en handelen, d.i. met een traditioneel referentiekader;
2. dit referentiekader vertoont nog in sterke mate de invloed van de historische ontwikkeling van de samenleving in Sprang-Capelle;
3. de instandhouding van het traditionele referentiekader wordt bevorderd door de sociaal-culturele isolering van de samenleving ten opzichte van haar in godsdienstig opzicht sterk afwijkende omgeving.

Het toetsen van hypothese 1 geschiedt door de samenhang na te gaan van een laag niveau van bedrijfsvoering met tekenen van een traditioneel referentiekader. Tegelijkertijd wordt nagegaan in hoeverre verschillen in traditionaliteit optreden tussen de verschillende agrarische subgroepen. Met name tussen de tuinders en de boeren, de kleinere en de grotere boeren, de oudere en de jongere boeren, de boeren met en zonder voortgezet onderwijs en de boeren in Sprang en in Capelle.

Het toetsen van hypothese 2 zal voornamelijk geschieden door een studie van de historische ontwikkeling van Sprang-Capelle in sociaal en economische opzicht. Hierbij zal vooral gebruik worden gemaakt van de resultaten van een beknopt literatuur- en bronnenonderzoek en van de inlichtingen van enkele oudere strekkenners. Ter nadere adstruering zullen

ook de gegevens over de sociale herkomst van de agrariërs en over de bedrijfsgeschiedenis met bepaalde facetten van het referentiekader (inzake de wijze van beroepsuitoefening) worden geconfronteerd.

Bij de toetsing van hypothese 3 zal in het bijzonder het verband worden onderzocht tussen traditionaliteit en niveau van bedrijfsvoering enerzijds en de mate van communicatie met de buitenwereld anderzijds.

Hoewel reeds, in verband met het toetsen van bovenstaande hypothesen, in deze studie velerlei gegevens worden onderzocht, is er toch ook aandacht besteed aan een algemene beschrijving van de sociale en culturele situatie. Met name worden een aantal algemene kenmerken van de bedrijven en bedrijfshoofden, de problematiek van de agrarische gezinnen en gezinsbedrijven, de wijzen van informatieënwinning en het agrarisch-sociale leven in beschouwing genomen.

De voornaamste van de gebezigde indicatoren

1. Het niveau van bedrijfsvoering

Ten einde het niveau van bedrijfsvoering te meten, voor zover dit niet van de aard van de produktieomstandigheden en de omvang van de arbeidsbezetting, maar speciaal van de ondernemer zelf afhankelijk is, werd gelet op het gebruik maken van moderne landbouwmethoden. In overleg met de rijkslandbouwconsulent in Zevenbergen zijn een aantal moderne door de voorlichtingsdienst aanbevolen landbouwmethoden genoemd, welke op alle landbouwbedrijven in Sprang-Capelle kunnen en zouden moeten worden toegepast. Naar gelang de boeren meer van deze methoden toepassen werd hun een dienovereenkomstig aantal punten toegekend.

De schaal die zo ontstond staat dus toe de boeren in te delen naar de mate, waarin zij moderne landbouwmethoden overnamen (adopteerden). Wij noemen dit dan ook de adoptieschaal en de mate van toepassen van deze methoden de adoptie of adoptiescore.

Om te zien of deze wijze van meten het niveau van bedrijfsvoering juist weergeeft, hebben wij ook een andere maatstaf hiervoor gebruikt. Aan een commissie van streekkenners/deskundigen hebben wij gevraagd hun oordeel uit te spreken over het niveau van bedrijfsvoering van de boeren en tuinders. De leden van de commissie waren enerzijds bijzonder goed op de hoogte van de agrarische bedrijven in Sprang-Capelle doch anderzijds niet te sterk aan deze gemeente gebonden doordat zij van elders afkomstig en zelf geen boer of tuinder waren en daardoor in staat tot een objectief oordeel. Deze beoordelingen werden in rangcijfers uitgedrukt, welke dus een tweede mogelijkheid gaven de boeren (en nu ook de tuinders) te vergelijken naar hun niveau van bedrijfsvoering. In hoofdstuk II zal blijken dat beide maatstaven inderdaad grote samenhang vertonen, waardoor beider validiteit wel is aangetoond.

Nadere bijzonderheden over de beide maatstaven zijn te vinden in de bijlagen.

2. Beroepsgroep

Twee beroepsgroepen werden onderscheiden, namelijk de boeren (139) en de tuinders (34). In vele gevallen werden deze groepen gescheiden behandeld en vaak met afzonderlijke maatstaven benaderd. Enige respondenten welke zowel boer als tuinder konden worden genoemd (4) werden buiten beschouwing gelaten.

3. Woondorp

In principe zijn de onderzoeken verricht ten aanzien van de dorpen Sprang, Vrijhoeve en Capelle. Daar in Vrijhoeve slechts een kleine minderheid van onze respondenten woont, is bij de vergelijking tussen de dorpen dit dorp echter vaak veronachtzaamd, te meer daar de situatie aldaar in vele opzichten het midden houdt tussen die in Sprang enerzijds en die in Capelle anderzijds.

Overigens werd alleen t.a.v. de boeren aandacht gegeven aan het woondorp, daar de tuinders bijna allen in Capelle wonen. Slechts 2 tuinders wonen niet in Capelle, maar in Vrijhoeve. Deze zijn in het onderzoek niet onderscheiden van de tuinders in Capelle.

Bij de afgrenzing van de drie dorpen zijn de vroegere gemeentegrenzen aangehouden.

4. Bedrijfs grootte

Bij de indeling van de boeren in bedrijfs grootte klassen is als uitgangspunt genomen de gemiddelde bedrijfs grootte in Sprang-Capelle, die ongeveer 12 ha bedraagt. De boeren met een bedrijf beneden 7 ha zijn daarom als kleinere boeren beschouwd, de boeren met een bedrijf van 7 tot 15 ha als middelgrote en de boeren met een bedrijf van 15 ha en meer als grote boeren.

5. Leeftijd

De leeftijden van de bedrijfshoofden - zowel tuinders als boeren - zijn verdeeld in 4 klassen. Deze klassen zijn: van 20-35 jaar, van 35-50 jaar, van 50-65 jaar en van 65 jaar en ouder.

6. Onderwijs

Meestal is slechts onderscheid gemaakt tussen de bedrijfshoofden die wel en die geen voortgezet onderwijs hebben gehad. In nadere analyses is echter soms ook onderscheid gemaakt tussen bedrijfshoofden met voortgezet dagonderwijs en bedrijfshoofden met voortgezet cursusonderwijs.

7. Kerkelijke gezindte

Hierbij is onderscheid gemaakt tussen drie groepen, te weten: Nederlands hervormden zich rekenend bij of kerkend bij een gemeente van de

Gereformeerde Bond (bonders), overige Nederlands hervormden (niet-bonders) en rooms-katholieken. Degenen die niet bij deze drie categorieën behoren waren zo gering in aantal (4) dat zij bij vergelijkingen t.a.v. de kerkelijke gezindte buiten beschouwing zijn gelaten.

8. Regionale afkomst

Hoewel in sommige gevallen een fijnere onderscheiding werd aangehouden zijn de boeren en tuinders in het algemeen naar regionale afkomst onderscheiden in autochtonen (geboren in huidig woondorp), half-allochtonen (geboren in ander dorp van huidige woongemeente) en allochtonen (geboren in een andere gemeente). Niet altijd was het relevant of mogelijk de half-allochtonen als aparte categorie te onderscheiden. Afhankelijk van het onderwerp werden zij dan bij een van beide andere categorieën gerekend of buiten het onderzoek gehouden.

9. De beroeps- en bedrijfsgeschiedenis

Mede in verband met de historische ontwikkeling in Sprang-Capelle wordt van de boeren en tuinders nagegaan: hun vroegere en hun nevenberoepen, de beroepen van hun vader en grootvader, de bedrijfs- en bedrijfsgrootwisseling, hun beroepsbinding en hun voorkeur voor het beroep van zoon en schoonzoon.

10. Enige aspecten van het ondernemersschap

Dit verzamelbegrip werd gehanteerd ten aanzien van een aantal onderwerpen welke betrekking hebben op de wijze van beroepsuitoefening en wat daar rechtstreeks mee samenhangt. Daarvan werden behandeld: enige opvattingen van de boeren en tuinders over de wijze van beroepsuitoefening, hun financieel beleid, de houding tegenover de streekverbetering en tenslotte het bezoek aan de veemarkt door de boeren en aan de veiling door de tuinders.

11. Informatiebronnen

De informatiebronnen voor het land- en tuinbouwbedrijf, waar men in Sprang-Capelle gebruik van kan maken, zijn onderscheiden in de massa-, de groeps- en de persoonlijke media en deze laatste in formele en informele. Van de massamedia zijn behandeld de vakbladen, de voorlichtingsbrieven en enige radiatorbrieven. Van de groepsmedia werden besproken de praatavonden, de tentoonstellingen, de demonstraties en de excursies. Voorlichtingsdienst en "tomatendokter" vormen de besproken formele persoonlijke media. De handelaren, de collega's boeren en tuinders en de overige gesprekspartners vormen tenslotte de informele persoonlijke media.

12. De gezinsverhoudingen

Hiervan werden behandeld het onderwijs en de maatschappelijke positie van de gezinsleden, de plaats en omstandigheden van de echtgenotes en

meewerkende zoons op het bedrijf en de beroepsarbeid van de overige zoons en de dochters. Bovendien onderwerpen als bedrijfsopvolging, afvloeiing, migratie en pendelen.

13. Levensstijl

De traditionaliteit of moderniteit van het referentiekader van de agrariërs en hun echtgenotes is in het algemeen uiteraard geïncorporeerd in een bepaalde levensstijl. Om deze levensstijl enigszins duidelijk te kunnen meten is afgegaan op de uitingen van de levensstijl in de belangstelling voor zaken buiten het eigen bedrijf en het onderhouden van contacten met de buitenwereld. Voor wat de levensstijl van de echtgenote betreft is ook rekening gehouden met het gebruik van moderne huishoudelijke apparatuur. Op deze basis zijn enige schalen geconstrueerd voor de meting van de communicatie met de buitenwereld, kortweg levensstijl genoemd. Nadere bijzonderheden hierover zijn te vinden in de bijlagen.

14. Informeel contacten

Ten aanzien van de contacten in de samenleving werden in de eerste plaats gegevens verzameld over enige informele contacten, namelijk die bij het buurten, het hulpverlening op elkaars bedrijf en het bezoeken van uitvoeringen en voorstellingen.

15. Deelneming aan het verenigingsleven

Voor het vaststellen van de mate, waarin de boeren aan het verenigingsleven deelgenomen, zijn twee schalen toegepast: een schaal voor de agrarische verenigingen en een schaal voor de algemene verenigingen ter plaatse. Ook voor de tuinders is dit gebeurd. De voor hen gebruikte schaal voor de participatie (deelneming) aan de agrarische verenigingen week af van die voor de boeren. Die voor het algemene verenigingsleven is echter dezelfde als bij de boeren. De bijlagen geven over deze schalen nadere details.

16. Overige indicatoren

Voor het onderzoek naar de mate van traditionaliteit van het referentiekader van de agrariërs en de subgroepen onder hen zijn nog enige andere gegevens bestudeerd. Waar deze indicatoren in de loop van deze studie geïntroduceerd worden zal hieromtrent nadere toelichting worden gegeven.

Statistische verantwoording

In tegenstelling tot vele onderzoekingen waren wij in Sprang-Capelle in staat alle daar woonachtige boeren en tuinders in het onderzoek te betrekken. Er is dus niet met een steekproef gewerkt. Wel vielen enkele in principe te ondervragen personen af door weigering of onbereikbaarheid. Van de ruim 200 boeren en tuinders (met eventueel nevenberoep) zijn er aldus 173 in het onderzoek betrokken kunnen worden.

De enquête is gehouden in het voorjaar van 1961, waarna de resultaten hiervan werden gecodeerd en op ponskaarten gebracht. Vervolgens werd een bepaalde set tabellen opgesteld ten behoeve van een algemene beschrijving van de situatie en ter toetsing van de opgestelde hypothesen. Ook tijdens het analyseren van het aldus getransformeerde materiaal werden nog aanvullende tabellen vervaardigd. De losse opmerkingen bij de beantwoording van vele vragen werden verzameld in een "open-end-archief", tezamen met de woordelijke formuleringen van de antwoorden op "open-end-vragen". Uit dit archief werd herhaaldelijk geput ter illustratie van weergegeven situaties.

Daar in plaats van met een steekproef gewerkt kon worden met het universum (alle boeren en tuinders) op het moment van onderzoek, kon afgezien worden van statistische toetsen welke het toevaleffect nagaan. In plaats daarvan kon op basis van het getabelleerde materiaal de sterkte van de geconstateerde verbanden worden aangegeven. Correlatiecoëfficiënten zoals die van Pearson en daarop gebaseerde bewerkingen waren hiervoor echter ongeschikt. Vele van de gebruikte indicatoren zijn namelijk niet in absolute getallen uitgedrukt, doch slechts in ranggetallen of zelfs slechts in nominale (niet-kwantitatieve) begrippen. Voor het aangeven van de sterkte van de geconstateerde verbanden hebben wij daarom gewerkt met een associatiecoëfficiënt.

Hoewel diverse associatiemaatstaven voorhanden zijn 1) hebben wij onze keuze bepaald op de γ (gamma) van Goodman and Kruskal 2). Deze is namelijk zowel bruikbaar voor de samenhang van in ranggetallen uitgedrukte variabelen (b.v. schalen) als voor die van niet kwantitatieve gegevens, welke in niet meer dan twee categorieën zijn verdeeld (b.v. wel en geen voortgezet onderwijs genoten hebben). Daardoor konden wij bij de analyse steeds dezelfde associatiemaatstaf gebruiken, hetgeen de onderlinge vergelijkbaarheid van de verbanden zeer bevordert.

De γ varieert in principe van -1 tot $+1$. Volledig positieve samenhang wordt weergegeven door $+1$, volledig negatieve door -1 . Bij een waarde van 0 ontbreekt samenhang tussen de twee onderzochte variabelen. In feite zal men in dit verslag echter vrijwel uitsluitend gamma's met een waarde van 0 tot en met $+1$ aantreffen (steeds tussen haakjes aan de tekst toegevoegd). Het negatieve van een samenhang is namelijk niet essentieel, hangt geheel af van de formulering van het verband en is daarom gemakkelijk te vermijden, hetgeen de overzichtelijkheid bevordert.

De γ wordt berekend op basis van een tabel. Zo komt bijvoorbeeld in hoofdstuk V een tabel voor (blz. 142), aan de hand waarvan de samenhang is nagegaan tussen het deelnemen aan het agrarisch-verenigingsleven (agrarisch-sociale participatiescore) en het toepassen van moderne landbouwmethoden (adoptiescore). De boeren werden daartoe verdeeld in vier klassen van agrarisch-sociale participatie van hoge tot lage score en tegelijkertijd in drie adoptieklassen, eveneens van hoge tot lage score.

- 1) Ph.C. Stouthard, Het begrip associatie en zijn statistische toetsing, Sociale Wetenschappen 1958, blz. 265 t/m 271.
- 2) L. Goodman and K. Kruskal, Measures of association for cross classifications, The Journal of the American Statistical Association, December 1954, p. 732 t/m 764.

In deze tabel zijn boeren aan te wijzen welke zowel een hogere adoptie-score als een hogere participatiescore vertonen dan andere boeren elders in de tabel. Ook zijn er aan te wijzen die wel in het ene opzicht (adoptie of participatie) een hogere score hebben dan andere boeren, doch in het andere opzicht een lagere. Het eerste geval, het in beide opzichten hogere scores hebben komt echter veel meer voor dan het tweede geval, het in het ene opzicht een hogere en in het andere een lagere score hebben. Met andere woorden bij vergelijking van een willekeurig gekozen boer met een andere willekeurig gekozen boer is het eerste veel waarschijnlijker dan het tweede. Berekening wijst uit dat het eerste geval 82% van beider kansen heeft en het tweede 18%, het eerste is dus 64% meer waarschijnlijk dan het tweede geval. De positieve samenhang tussen adoptie- en participatiescore heeft dus sterk de overhand (de r bedraagt 0,64).

Het aangeven van de mate van een verband is niet in alle gevallen noodzakelijk en bovendien krijgt men van verschillen in de sterkte van diverse samenhangen wel enig idee door vergelijking van percentages. In vele gevallen hebben wij ons dan ook tot dit laatste beperkt, eventueel aangevuld met gemiddelden waar dit mogelijk en wenselijk was.

In vele andere gevallen echter is het goed te weten of het ene verband nu slechts weinig sterker is dan het andere of eerder viermaal zo sterk. Vooral waar wij van een zelfde verschijnsel diverse achtergronden trachten aan te geven is een dergelijke kwantitatieve verfijning zinvol. Wanneer wij bijvoorbeeld de adoptiescore in verband brengen met de deelneming aan het algemeen verenigingsleven vinden wij voor de boeren een positieve samenhang met een r van 0,35. De samenhang van adoptiescore en agrarisch-sociale participatie ($r = 0,64$) is dus bijna tweemaal zo sterk als die met de algemeen-sociale participatie. Dit toch belangwekkende onderzoekresultaat hadden wij moeilijk op andere wijze kunnen bereiken; vooral daar de schalen voor beide soorten sociale participatie op verschillende wijze zijn ingedeeld, zodat met percentages geen duidelijk overzicht zou zijn verkregen. In dergelijke gevallen is daarom steeds de associatiecoëfficiënt, de r gebruikt.

Indeling van het verslag

In het eerste hoofdstuk wordt na een algemene oriëntering een uitvoerig overzicht gegeven van de sociaal-economische geschiedenis van Sprang-Capelle, speciaal ten aanzien van de agrarische bevolking. Ook worden enige historische aanknopingspunten gegeven met betrekking tot de kerkelijke situatie. Vooral de historische ontwikkeling in de laatste halve eeuw blijkt daarbij de huidige traditionaliteit te hebben bevorderd.

In het tweede hoofdstuk komen de bedrijven en de bedrijfshoofden aan de orde. Wat de bedrijven betreft wordt aandacht gegeven aan de veelal slechte produktieomstandigheden, zoals de waterstaatkundige en de verkavelingstoestand, de bedrijfsgroottestructuur en de bedrijfsgebouwen. Ook het produktieplan en het produktieniveau worden besproken. Ten aanzien van de bedrijfshoofden wordt ingegaan op een aantal persoonlijke kenmerken, hun beroeps- en bedrijfs-geschiedenis en de mate van hun beroepsbinding. Vervolgens wordt de persoonlijke beroeps- en bedrijfs-geschiedenis als aspect van de historische ontwikkeling in verband gebracht

met het referentiekader inzake de wijze van beroepsuitoefening. Ook wordt hier tenslotte onderzocht in hoeverre de traditionaliteit van dit referentiekader gepaard gaat met een lager niveau van bedrijfsvoering.

In het derde hoofdstuk wordt nagegaan in welke mate de diverse categorieën van boeren en tuinders gebruik maken van elk van de onderscheiden informatiebronnen, zoals land- en tuinbouwbladen, praatavonden, tentoonstellingen, de landbouwvoorlichtingsdienst, handelaren en collega-boeren en -tuinders. Verder wordt nagegaan welke invloed het gebruik maken van de diverse informatiebronnen heeft op het niveau van bedrijfsvoering, waardoor impliciet de betekenis van moderne vormen van informatieinwinning voor een hoog niveau van bedrijfsvoering blijkt. Tevens wordt onderzocht welke factoren samenhang vertonen met het gebruik maken van de diverse informatiebronnen.

Het vierde hoofdstuk handelt over het gezin. Zowel de positie van de diverse categorieën van gezinsleden als de complicaties rondom het gezinsbedrijf, zoals bedrijfsopvolging, beroepskeuze en afvloeiing worden hier beschreven. Voorts wordt ook hier nagegaan in hoeverre traditionele situaties met bepaalde factoren samenhangen en invloed uitoefenen op het niveau van bedrijfsvoering. Ook wordt aandacht gegeven aan de levensstijl van de ouders, ter kenschetsing van de mate van communicatie van het gezin met de buitenwereld. Dit is te zien als een prelude op de meer uitgebreide behandeling van dit thema in het vijfde hoofdstuk.

In dit laatste hoofdstuk wordt tevens een beeld geschetst van de sociale geleding van de samenleving van de agrariërs in Sprang-Capelle. Als belangrijke elementen daarin gelden de kerkelijke gezindte, de regionale afkomst van de agrariërs, hun deelneming aan de informele sociale contacten en aan het verenigingsleven en de communicatie met de buitenwereld. Velen daarvan worden in verband gebracht met het niveau van bedrijfsvoering.

De samenhang tussen traditionaliteit van referentiekader en het niveau van bedrijfsvoering, die inderdaad in de gehele studie in het algemeen werd geconstateerd, vormt het belangrijkste bindende element in de samenvatting van dit verslag. In deze samenhang tussen traditionaliteit en bedrijfsvoering vinden de andere veronderstelde en geverifieerde verbanden hun bijzondere plaats. Doordat de opzet van het onderzoek vrij gelukkig bleek te zijn gekozen (de hypothesen bleken juist) werd het mogelijk tot duidelijke conclusies en gefundeerde aanbevelingen te komen.

HOOFDSTUK I

DE GEMEENTE SPRANG-CAPELLE

§ 1. Algemene oriëntering

De gemeente Sprang-Capelle, omvattende de dorpen Sprang, Vrijhoeve-Capelle en Capelle, welke tot 1923 afzonderlijke gemeenten vormden, ligt ongeveer in het midden van de Langstraat. De gemeente vertoont de voor dit gebied kenmerkende lintbebouwing, de dorpen lopen zonder merkbare scheiding in elkaar over. Het grootste deel van de bebouwing vindt men langs een in het zuiden van de gemeente van oost naar west lopende weg. Op 1 à $1\frac{1}{2}$ km ten zuiden van deze weg ligt de kern Kaatsheuvel (gemeente Loon op Zand). In het oosten grenst Sprang-Capelle aan de gemeente Waalwijk - het centrum van deze Langstraatgemeente ligt op ongeveer 2 à 3 km van Sprang -, in het westen aan de gemeente Waspik en in het noorden aan de Bergse Maas.

Eind 1960 telde de gemeente Sprang-Capelle 6277 inwoners. De bevolkingsgroei verloopt langzaam; door een voortdurend vertrekoverschot is de groei achtergebleven bij die van de provincie Noordbrabant en ook bij die van het Rijk.

In 1960 werkte 60% van de mannelijke beroepsbevolking in industrie en ambacht, 18% in de land- en tuinbouw en 22% in de overige beroepen. De totale mannelijke beroepsbevolking bedroeg in 1960 1836. Hiervan werkte 47% buiten de gemeente, voornamelijk in Waalwijk en Kaatsheuvel in de schoen- en lederindustrie. In de gemeente Sprang-Capelle is ook enige industrie, waarvan de schoen- en ledernijverheid wel de belangrijkste is. Deze bedrijfstak leverde in september 1960 255 van de 422 industriële arbeidsplaatsen in de gemeente.

Uit de gegevens van de volkstelling 1960 bleek, dat het in het oosten van de gemeente gelegen dorp Sprang met 2257 inwoners het grootste dorp was. Het in het westen gelegen Capelle telde 2137 inwoners. In het tussen deze beide dorpen in gesitueerde Vrijhoeve-Capelle woonden 1851 inwoners.

In godsdienstig opzicht wijkt Sprang-Capelle sterk af van de omliggende - overwegend rooms-katholieke - gemeenten. In 1960 was 77,3% van de bevolking Nederlands hervormd; 13,2% behoorde tot de Gereformeerde Kerken en 8,6% was katholiek. Met uitzondering van 's-Gravenmoer telt Sprang-Capelle het geringste percentage katholieken van alle Noordbrabantse gemeenten ten zuiden van de Bergse Maas.

§ 2. Enkele punten uit de historie voor 1800

Over het vroege verleden, met name tot aan de 19e eeuw, van het grondgebied van de huidige gemeente Sprang-Capelle is weinig bekend.

Het gebied behoorde met de overige delen van de Langstraat - met uitzondering van Waalwijk, Drunen en Vlijmen - en met 's-Gravenmoer, het

Land van Heusden en Altena, het gebied van Geertruidenberg, Hoge en Lage Zwaluwe, van Zevenbergen en Klundert tot Holland. In de "Zuid-Hollandse Dijk", die toentertijd de grens vormde met Brabant, is een herinnering aan die tijd bewaard gebleven. De eerste officiële grensscheiding tussen Holland en Brabant had plaats in 1388 op bevel van hertog Aelbrecht van Beyeren. Omstreeks 1800 werd het gebied bij de provincie Noordbrabant gevoegd.

Het dorp Sprang ontstond toen omstreeks 1240 graaf Willem aan 20 vrije lieden met hun gezinnen 320 morgen woeste grond in een op een half uur zuidwaarts van Besoyen (thans een dorp in het westelijk deel van de gemeente Waalwijk) gelegen, woest, moerassig, onbewoonbaar en gevaarlijk gebied afstond. Omstreeks 1500 zou het aantal zielen ongeveer 400 hebben bedragen; in 1600 ongeveer 700. Aan het einde van de 16e eeuw verviel het dorp tot armoede, vooral als gevolg van plunderingen door rondtrekkende soldaten. De voornaamste bestaansbron was toentertijd de landbouw. Daarnaast werd er ook veel turf gestoken 1).

Capelle, de heerlijkheid 's-Grevelduin-Capelle, lag tot het begin van de 19e eeuw aan de weg van Breda naar Gorkum. Daar de rijtuigen e.d. hier moesten worden overgezet, was Capelle een belangrijke pleisterplaats. Door de aanleg van het z.g. Keizersveer bij Raamsdonkveer is deze functie verloren gegaan 2).

Omstreeks 1600 zijn beide dorpen tot het protestantisme overgegaan. Over de oorzaken en achtergronden hiervan is heel weinig bekend. Het "Handboek van de Pastorale Sociologie", dat voor een aantal gebieden ingaat op de oorzaken van de overgang naar het protestantisme, vermeldt niets hierover bij Sprang en Capelle. Rogier zegt, dat over de protestantisering van deze dorpen nergens een bevredigende verklaring wordt gegeven 3). Wellicht is het in dit verband nog van belang op te merken, dat de protestanten in het gebied Sprang-Capelle niet afstammen van immigranten. Dit in tegenstelling tot de protestanten in het kleigebied van West-Brabant, die overwegend afstammen van de immigranten en de katholieken van de autochtone bevolking.

§ 3. De 19e eeuw

Van grote betekenis voor het inzicht in de agrarische problematiek in de gemeente Sprang-Capelle zijn de economische en sociale verhoudingen in de 19e eeuw. Het is voor een goed begrip van deze verhoudingen wellicht wenselijk er nogmaals op te wijzen, dat het gebied van de huidige gemeente Sprang-Capelle in de 19e eeuw uit drie gemeenten bestond. Bij de samenvoeging in 1923 telden deze gemeenten, nl. Capelle, Vrijhoeve-Capelle en Sprang, respectievelijk 2564, 559 en 1872 inwoners. Capelle was met een oppervlakte van 18,77 km² verreweg de grootste gemeente en de zeer smalle gemeente Vrijhoeve-Capelle met 1,83 km² de kleinste.

- 1) Uit: "Geschiedkundige bijzonderheden betreffende het dorp Sprang" door J. van der Hammen Nz. in: "De Navorscher" 47e jaargang (1897) (Nieuwe Serie: 30e jaargang).
- 2) "Aardrijkskundig Woordenboek", A.J. van der Aa, 1841.
- 3) In "De geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw".

In dit verband kan ook nog worden gewezen op de verschillen in samenstelling van de bodem en in de geografische ligging. De gemeente Capelle liep door tot het Oude Maasje en - na 1904 - tot de Bergse Maas en had daarmee uitgestrekte oppervlakten grasland binnen haar gebied. In Sprang was dit niet het geval. Tussen het dorp en de rivier lag het grondgebied van de toenmalige gemeente Besoyen 1). Deze gemeentelijke indeling had ook gevolgen voor de bodemgesteldheid. De bodem bestond in Sprang overwegend uit zand; Capelle kende een grotere variatie in grondsoort, met name zand, veenachtig zand en klei. Om deze en andere redenen zou Capelle kunnen worden getypeerd als een rivierkleidorp en Sprang meer als een zanddorp 2). Vrijhoeve-Capelle neemt enigszins een tussenpositie in, maar sluit toch meer aan bij Capelle. Het is derhalve wel zinvol bij de hier volgende beknopte beschrijving van de economische en sociale verhoudingen in de 19e eeuw de dorpen Capelle en Sprang afzonderlijk te behandelen.

In Capelle was de landbouw de voornaamste bestaansbron. Behalve de veehouderij waren de hooiwinning alsmede de hooihandel van grote betekenis. De meeste grond was in handen van een klein aantal grote boeren, dat een deel van de grond, veelal jaarlijks, verpachtte. Ook het hooiland was eigendom van deze groep. Het was vooral de hooihandel, welke in sterke mate bijdroeg tot de welvaart van een, overigens klein, deel van de bevolking in dit dorp.

Tegenover deze kleine groep grote boeren stond een groot aantal kleine boeren, keuterboeren, landarbeiders en dagloners. De levensomstandigheden van deze bevolkingsgroep waren, gezien de smalle bestaansbasis, verre van rooskleurig. Zij waren bovendien in sterke mate afhankelijk van de grote boeren. Hun bedrijfjes bestonden voor een belangrijk deel uit van de grote boeren gepachte grond. In veel gevallen was het bedrijfje te klein om een bestaan op te leveren. Velen waren dan ook aangewezen op het werken bij de grotere boeren en in de hooilanden. Het een en ander bood echter zelfs in de zomermaanden onvoldoende werkgelegenheid. Een aantal personen zag zich dan ook genoodzaakt een paar maanden per jaar, met name in de hooi- en oogsttijd in Holland te gaan werken.

Inkomsten werden ook gevonden in de handel, meestal in het klein, van rundvee en paarden.

In de loop van de 19e eeuw werd de schoenennijverheid van enige betekenis. Deze nijverheid was nog voornamelijk huisindustrie. Van een industriële produktie in de moderne betekenis was nog geen sprake. De thuiswerkers kregen de grondstoffen en het materiaal van de "fabrikanten", die in feite handelaren waren. De levering van de gereedgekomen schoenen, welke 's zaterdags plaatshad, ging gepaard met gedwongen winkelnering. Zoals de kleine boeren en dagloners afhankelijk waren van de grote boeren, zo waren de thuiswerkers afhankelijk van de schoenhandelaren.

Er zal waarschijnlijk geen scherpe scheiding hebben bestaan tussen deze thuiswerkers enerzijds en de kleine boeren en landarbeiders anderzijds. Veel thuiswerkers hadden wat grond in gebruik, hielden varkens,

---

1) Thans gemeente Waalwijk.

2) De boeren in Sprang zullen waarschijnlijk ook grond in de voormalige gemeente Besoyen in gebruik hebben gehad.

kippen, een geit en soms enkele schapen. Er waren bovendien kleine boeren, die schoenen maakten. Ook zal er wel een geleidelijke overgang zijn geweest van kleine boer naar agrarische arbeider en dagloner.

De levensomstandigheden van deze groepen waren allesbehalve gunstig. Zo gauw de kinderen maar enigszins in staat waren te werken, werden zij ingeschakeld in het bedrijfje of bij het thuiswerk of werden zij als knecht verhuurd. Mogelijkheden om zich voor een ander beroep te bekwamen waren er nauwelijks of niet. De verdiensten van de kinderen konden trouwens niet worden gemist. Voor zaken buiten de eigen kostwinning en buiten het dorp was er geen tijd en geen animo. De strijd om het bestaan nam deze mensen geheel in beslag.

De grote boeren daarentegen vormden met de enkele hooihandelaren, schoenhandelaren en leerlooiers een over het algemeen zeer welvarende groep. Deze groep was het, waaraan Capelle de roep van zeer rijk dorp - "gouden dorp" - ontleende.

De verhoudingen, zowel economisch als sociaal waren in Sprang globaal gezien gelijk aan die in Capelle. Ook in Sprang bestond het grootste deel van de agrarische bevolking uit kleine boeren, keuterboeren en landarbeiders, die in veel opzichten afhankelijk waren van de bovenlaag van enkele grote boeren. De rijkdom van de bovenlaag was echter naar alle waarschijnlijkheid minder groot dan in Capelle, mede als gevolg van de geringere oppervlakte hooilanden, welke men in Sprang in eigendom had. De hooiwinning en de hooihandel hadden hier dan ook weinig te betekenen.

Daarentegen werd het karakter van het dorp in veel sterkere mate en al veel eerder bepaald door de schoenmakers. Van der Aa vermeldt in 1841, dat de inwoners van Sprang meest hun bestaan vinden in het maken van z.g. Langstraatse schoenen 1). Brugmans geeft cijfers, waaruit blijkt, dat de schoennijverheid in Sprang reeds in 1853 van enige betekenis was. Toen waren er 184 schoenmakers, meesters zowel als knechts, en 85 leerlingen. De meeste knechts werkten aan huis en voor verreweg het grootste gedeelte voor bazen uit naburige gemeenten 2).

In Sprang trof men in de 19e eeuw dus ook een bevolkingsgroep aan, die zich in een vergelijkbare positie bevond als de keuterboeren, landarbeiders en thuiswerkers in Capelle. Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat in Sprang een groter aantal zelfstandige, kleine schoenmakers aanwezig was dan in Capelle.

Voor beide dorpen en uiteraard ook voor Vrijhoeve-Capelle gold, dat de economische verhoudingen aanleiding gaven tot grote verschillen in sociale positie, met name tussen de grote boeren enerzijds en de grote groep kleine boeren en landarbeiders anderzijds. Tussen beide groepen bestond bovendien een grote sociale afstand. Veel geringer zal de sociale afstand zijn geweest tussen de kleine boeren en agrarische arbeiders en tussen deze groepen en de thuiswerkers. Zij allen verkeerden, zoals reeds werd gezegd, in een positie van afhankelijkheid ten opzichte van de bovenlaag, die bovendien de leiding van de samenleving in handen had. De leden van deze groep hadden zitting in gemeenteraad en kerkeraad. De burgemeester kwam voort uit of was nauw gelieerd aan de groep van de grote boeren.

1) "Aardrijkskundig Woordenboek", A.J. van der Aa, 1841.

2) I.J. Brugmans, De arbeidende klasse in de 19e eeuw, 1958, blz. 62.

Deze verhoudingen, alsmede de afhankelijkheid in economisch opzicht, leidden bij de kleinere boeren en landarbeiders tot een houding van volgzaamheid en onderdanigheid en tot een zich gelaten neerleggen bij de bestaande toestand. De boeren uit de bovenlaag beschikten immers over voldoende middelen om de weerspannigen te intimideren en in het gareel te houden. Een belangrijk hulpmiddel bij deze "stille knevelarij" vormden de jaarlijkse graslandverpachtingen.

De Capelse bovenlaag werd gekenmerkt door een liberale inslag. In Sprang was dit niet zo het geval. Maar ook hier zal er een vrij groot verschil in cultuurpatroon en referentiekader tussen de grotere boeren en de kleinere boeren hebben bestaan.

Tenslotte moet in dit verband iets worden gezegd van de produktieomstandigheden. De kwaliteit van de grond vertoont, zoals gezegd, nogal enige variatie. Het is geenszins uitgesloten, dat de betere grond vooral in handen was van de grotere boeren, met name in Capelle. De geringere welvaart in Sprang kan voor een niet onbelangrijk deel worden verklaard uit de in het algemeen geringere kwaliteit van de bodem. Ten aanzien van de waterstaatkundige toestand kan worden gewezen op het onderscheid tussen de zogenaamde buitenpolders en de binnenpolders. De ten noorden van de Langstraatse Winterdijk gelegen buitenpolders stonden - en staan nog - in open verbinding met de zee. Dit heeft waarschijnlijk het grondgebruik vroeger aanmerkelijk meer belemmerd dan thans het geval is. De buitenpolders van Capelle waren dan ook overwegend als hooiland in gebruik. Ook de binnenpolders ondervonden grote last door de verhoging van het grondwater niveau en waren, met uitzondering van de zuidelijke gedeelten, waar bouwland werd aangetroffen, hoofdzakelijk in gebruik als grasland.

De ongunstige waterstaatkundige toestand, die overigens, zij het in mindere mate, nog steeds aanwezig is, heeft uiteraard een nadelige invloed uitgeoefend op het welvaartsniveau van de agrarische bevolking, vooral van de kleine boeren. De voordelen van de situatie, met name de hooiwinning, kwamen vrijwel geheel ten goede aan de grotere boeren, die de hooilanden in bezit hadden.

§ 4. B e g i n 2 0 e e e u w

Aan de hand van de gegevens van de volks- en beroepstelling 1909 en van de landbouwtelling 1910 kan een cijfermatig beeld worden gegeven van de economische structuur aan het begin van deze eeuw. Aangenomen mag worden, dat dit beeld niet veel afwijkt van dat tegen het einde van de 19e eeuw. In tabel 1 is een aantal gegevens uit de volks- en beroepstelling 1909 vermeld.

Tabel 1

DE MANNELIJKE BEROEPSBEVOLKING IN DE GEMEENTEN CAPELLE, VRIJHOEVE-CAPELLE EN SPRANG IN 1909

	Capelle	Vrijhoeve- Capelle	Sprang
<u>Landbouw</u>			
Zelfstandig	115	24	70
Ondergeschikt	182	42	152
Totaal	297	66	222
<u>Schoenennijverheid</u>			
Zelfstandig	24	4	24
Ondergeschikt	151	30	283 1)
Totaal	175	34	307
<u>Overige beroepen</u>	251	59	147
Waarvan scheepsvolk	70	11	1
Totaal mannelijke beroeps- bevolking	723	159	646
Perc. werkend in de land- bouw (excl. scheepsvolk)	41,1%	41,5%	34,4%

1) Inclusief 28 arbeiders in leerfabrieken.

De landbouw en de schoenennijverheid vormden in 1909 de belangrijkste bestaansbronnen in het gebied van de huidige gemeente Sprang-Capelle. In Capelle lag het accent meer op de landbouw, in Sprang meer op de schoenmakerijen. Bij de agrarische beroepsbevolking kan worden gewezen op het grote aantal personen in een ondergeschikte positie, nl. medewerkende zoons en landarbeiders. Dit was veel hoger dan het aantal zelfstandigen, hetgeen kan wijzen op een tamelijk groot aantal landarbeiders. Opmerkelijk is, dat er in Sprang relatief meer ondergeschikten aanwezig zijn dan in Capelle. Het is mogelijk, dat een aantal landarbeiders en zoons van kleine boeren in Sprang buiten de gemeente als landarbeider werkte. Ook is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat op een aantal kleine landbouwbedrijven de schoenmakerij als nevenberoep werd uitgeoefend, waardoor dan een groter aantal zoons werd thuisgehouden.

In het voorgaande werd het vermoeden uitgesproken, dat in de 19e eeuw in Sprang meer kleine zelfstandige schoenmakers aanwezig waren dan in Capelle. Uit tabel 1 kan worden opgemaakt, dat dit in 1909 niet meer het geval was.

De volgende tabel geeft een overzicht van het aantal bedrijven van alle grondgebruikers, verdeeld naar grootteklassen in 1910.

Tabel 2

HET AANTAL BEDRIJVEN (ALLE GRONDGEBRUIKERS) PER GROOTTEKLASSE IN CAPELLE,
VRIJHOEVE-CAPELLE EN SPRANG IN 1910

	Capelle	Vrijhoeve- Capelle	Sprang
1- 2 ha	28	9	20
2- 3 ha	14	3	20
3- 5 ha	20	6	11
5-10 ha	32	7	26
10-20 ha	30	2	17
≥ 20 ha	10	6	10
Totaal	134	33	104

De bedrijven van 1-2 ha zijn naar alle waarschijnlijkheid geen bedrijven van zelfstandige landbouwers. Uit de vergelijking van bovenstaande cijfers met het aantal zelfstandige boeren van de volks- en beroepstelling in 1909 volgt echter, dat er een aantal zeer kleine landbouwbedrijven aanwezig moet zijn geweest.

Het gemiddelde aantal melkkoeien per bedrijf was in Capelle en Sprang ongeveer gelijk, namelijk 5,7 en 5,3. In Capelle was naar verhouding wat meer jongvee aanwezig dan in Sprang. De varkens- en kippenhouderij waren in beide dorpen van weinig betekenis. In Sprang werd het bouwland intensiever benut dan in Capelle, hetgeen voornamelijk een gevolg was van de grotere oppervlakte aardappelen in Sprang.

§ 5. De ontwikkeling tot 1930

Van 1910 tot 1930 nam het aantal inwoners in het gebied van de huidige gemeente Sprang-Capelle langzaam toe, namelijk van 4778 tot 4916. In deze periode hadden er belangrijke veranderingen plaats in de economische en sociale structuur. In Capelle deden zich over het algemeen meer wijzigingen voor dan in Sprang.

In het gebied van de vroegere gemeente Capelle waren vooral de volgende ontwikkelingen van grote betekenis: het nagenoeg verdwijnen van de oude groep, grote gezeten boeren, de opkomst van de tuinbouw en de overgang bij de schoenennijverheid van het thuiswerk naar de fabriek.

De voor de verhoudingen in de landbouw meest opmerkelijke ontwikkeling is het verdwijnen van de agrarische bovenlaag. De zoons van de grotere boeren zijn vrijwel geen van allen boer geworden. De meeste gingen studeren en kwamen niet meer in het dorp terug. Volledigheidshalve kan hier nog worden opgemerkt dat ook een groot deel van de personen, behorende tot de niet-agrarische bovenlaag verdwenen of naar elders vertrokken is.

Hierdoor kwamen de boerderijen en de bij de grotere boeren in gebruik zijnde gronden ter beschikking van andere grondgebruikers, veelal kleine boeren. Het is uiteraard moeilijk na te gaan, op welke wijze dit proces zich heeft voltrokken. Naar alle waarschijnlijkheid werden de vrijkomende bedrijven niet in hun geheel verkocht of verpacht, maar had er een scheiding plaats tussen de bedrijfsgebouwen en de grond. De veelal kapitale boerderijen werden overgenomen door kleinere boeren of door hun zoons. Met de beschikbaar komende grond konden kleine bedrijfjes worden vergroot, soms in aanzienlijke mate. Een aantal landarbeiders wist zich op te werken tot zelfstandige boer.

Het is niet gemakkelijk aan de hand van de gegevens van de landbouwtellingen deze ontwikkeling te reconstrueren, mede door de samenvoeging van de gemeenten in 1923. Uit vergelijking van de bedrijfsgroottestructuur in Capelle in 1910 en in 1921 blijkt, dat het aantal bedrijven van 10 ha en groter is gedaald van 40 tot 22; bedrijven van 20 ha en meer - in 1910 nog 10 - waren er in 1921 niet meer. Het aantal bedrijven van 1-5 ha is toegenomen van 62 tot 91, het aantal van 3-5 ha van 37 tot 60 en van 5-10 ha van 32 tot 39. Er hebben zich in de periode 1910 tot 1921 dus vrij grote wijzigingen voorgedaan in de verdeling van de bedrijven over de grootteklassen, welke veranderingen mede kunnen worden verklaard door het verdwijnen van de agrarische bovenlaag.

Een tweede belangrijke ontwikkeling in Capelle is de ontwikkeling van de tuinbouw. In 1910 was er nog vrijwel geen tuinbouw aanwezig. De eerste tuinbouwbedrijven in Capelle zijn ontstaan omstreeks 1920. De eerste tuinders zijn twee boerenzons, die het vak in het Westland hebben geleerd. De tuinbouw wordt van het begin af bedreven op specifieke tuinbouwbedrijven. Dit in tegenstelling tot andere gebieden in Noordbrabant, o.a. ook de oostelijke Langstraat, waar de tuinbouw voorkomt in het kader van het landbouwbedrijf en waar de specifieke tuinbouwbedrijven uit dergelijke landbouwbedrijven met tuinbouw zijn voortgekomen.

Het voorbeeld van de eerste tuinders werd door andere personen, voornamelijk afkomstig uit het milieu van landarbeiders, kleine boeren, thuiswerkers en in enkele gevallen ook uit de middenstand - bijna de helft van de tuinders had een vader met een niet-agrarisch beroep - gevolgd. Verder zijn in een later stadium een aantal tuindersknechts, waarschijnlijk ook afkomstig uit het milieu van de kleine boeren en landarbeiders, zelfstandig tuinder geworden. Opmerkelijk is, dat onder de tuinders betrekkelijk weinig boerenzons voorkomen.

Het verdwijnen van de agrarische bovenlaag heeft waarschijnlijk een gunstige invloed uitgeoefend op het ontstaan en de ontwikkeling van de tuinbouw. De kandidaat-tuinders konden op deze wijze immers vrij gemakkelijk aan grond komen. De tuinbouwbedrijven, die vrijwel alle gelegen zijn aan de weg tussen Capelle en de spoorlijn, bestaan nu nog overwegend uit pachtland. Veel tuinders wonen niet bij hun bedrijf.

In de eerste helft van de desbetreffende periode voltrok zich bij de schoenenindustrie de reeds eerder begonnen overgang van de huisindustrie naar de fabriek. De betekenis van deze ontwikkeling voor de landbouw kan hier niet worden vastgesteld. Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat een aantal zoons van kleine boeren en landarbeiders in de schoenfabriek terecht zijn gekomen.

Na het voorgaande kunnen wij over Sprang kort zijn. Hoewel dit dorp een enigszins andere ontwikkeling heeft doorgemaakt zijn er toch ook belangrijke punten van overeenkomst. Een verschil van betekenis is, dat er in Sprang geen tuinbouw is ontstaan. Punten van overeenkomst zijn de economische emancipatie van de kleine boer en de landarbeider en het verdwijnen van de huisindustrie. Ook zijn de boeren uit de bovenlaag voor een deel verdwenen. Het effect hiervan was, mede doordat deze boeren minder grond in bezit hadden dan de Capelse bovenlaag, echter niet zo groot als in Capelle. Ook waren de veranderingen in de bedrijfsgrootstructuur in de periode 1910 tot 1921 minder geprononceerd dan in Capelle.

De hier geschetste ontwikkeling heeft, zowel in Capelle als in Sprang, geleid tot een sociale en culturele differentiatie. In Capelle is uit de naar sociale positie en cultuurpatroon waarschijnlijk tamelijk homogene groep kleine boeren, landarbeiders en thuiswerkers een drietal sterker gedifferentieerde groepen voortgekomen, namelijk boeren, tuinders en fabrieksarbeiders. Deze differentiëring heeft naar alle waarschijnlijkheid zowel bestaan uit een sterkere sociale scheiding van deze groepen als uit een differentiëring van het cultuurpatroon en het referentiekader. Een soortgelijke ontwikkeling heeft zich ook in Sprang voorgedaan. Wellicht zijn de kleine boeren en de arbeiders hier zelfs sterker uit elkaar gegroeid dan in Capelle, omdat het verdwijnen van het thuiswerk voor veel schoenmakers betekende, dat zij in de aangrenzende gemeenten moesten gaan werken en - in een aantal gevallen - hun zelfstandigheid moesten prijsgeven. Een deel van de schoenmakers in Capelle kon in dit dorp zelf werk in een fabriek vinden.

§ 6. Na 1930

Het verdwijnen van de grotere boeren werkt nog na in de periode van 1930 tot de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog. In deze periode neemt het aantal landbouwbedrijven in de grootteklasse 10-20 ha toe van 44 tot 72; het aantal bedrijven van 20 ha en groter blijft nagenoeg gelijk. Opmerkelijk is ook de sterke daling van de oppervlakte land in eigendom in de grootteklasse 20-50 ha van 1930 tot 1948, namelijk van 164 ha tot 77 ha. Opmerkelijk is eveneens in deze periode de toeneming van de oppervlakte pachtland in de grootteklassen 10-20 ha en van 20 ha en groter, namelijk respectievelijk van 405 ha tot 763 ha en van 184 ha tot 302 ha.

In de crisisjaren maakten de boeren en tuinders een moeilijke tijd door. De boeren kwamen op hun nu groter geworden bedrijven onder omstandigheden te verkeren, die in economisch opzicht te vergelijken waren

met die van de jaren vóór 1900 op de kleine bedrijven. De landbouwbedrijven waren wel groter geworden, maar veel boeren hadden het nog steeds zwaar te verduren. Om het hoofd boven water te houden was de grootste zuinigheid geboden. Het was bovendien noodzakelijk binnen de mogelijkheden, die de crisismaatregelen nog boden, de produktie zo hoog mogelijk op te voeren. Daarvoor was het veelal noodzakelijk het gehele gezin in te schakelen. De strijd om het bestaan eiste alle aandacht op. De crisisjaren waren dan ook niet bevorderlijk voor een doorbreken en verzwakken van het, naar mag worden aangenomen, nog aanwezige traditionele referentiekader van de kleine boer. Het tegendeel was eerder het geval. Dit gold met betrekking tot de landbouw. Ook de tuinbouw werd in zijn ontplooiing gestagneerd.

De oorlogsjaren alsmede de eerste jaren na de oorlog betekenden voor de boeren en tuinders in materieel opzicht een veel betere tijd. De boeren waren in staat hun schulden af te lossen en meer grond in eigendom te verwerven. In dit verband kan worden gewezen op de uitbreiding van de oppervlakte eigendomsland en de vermindering van de oppervlakte pachtland in de jaren 1948 tot 1955. Veel boeren kwamen pas in de jaren na de oorlog tot enige welstand. De tuinders behaalden goede resultaten met de groenteteelt en maakten een begin met de overgang van plat- naar staand glas.

In de jaren na 1950 en vooral na 1955 komt er weer verandering in de positie van de agrarische bevolking. In de periode 1947 tot 1960 nam de in de land- en tuinbouw werkende beroepsbevolking zowel relatief als absoluut in omvang af. Het aantal landbouwbedrijven daalde van 288 in 1947 tot 207 in 1959.

Tabel 3 geeft een indruk van de wijzigingen, die zich voordeden in de omvang en samenstelling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking van 1947 tot 1960.

Tabel 3

DE MANNELIJKE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING IN SPRANG-CAPELLE IN 1947 EN 1960

	1947	1960
Bedrijfshoofden	301	234
Medewerkende zoons	104	56
Arbeiders	110	49
Totaal	515	339

Opgemerkt zij, dat in 1930 het aantal in de agrarische sector in Sprang-Capelle werkende mannen 465 bedroeg, hetgeen toen 28,8% van de totale mannelijke beroepsbevolking uitmaakte. In 1947 bedroeg het percentage werkend in de landbouw 29,3 en in 1960 18. Een niet onbelangrijke daling dus sinds 1947.

De vrij sterke vermindering van het aantal in de land- en tuinbouw werkende mannen is vooral veroorzaakt door de daling van het aantal medewerkende zoons en agrarische arbeiders, respectievelijk 46 en 59%. Het aantal bedrijfshoofden is met 22% afgenomen. Hiermede is er, ook per bedrijf, een belangrijke vermindering van het aantal arbeidskrachten en een wijziging in de verhouding tussen het aantal zelfstandigen en ondergeschikten opgetreden. Het aantal z.g. eenmansbedrijven is toegenomen.

Een niet onbelangrijk aspect van deze ontwikkeling is de afvloeiing uit de landbouw van de boerenzoons. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de weerstanden tegen het werken buiten de landbouw in Sprang-Capelle van oudsher geringer zijn dan in andere gebieden.

De landbouwbedrijven zijn groter geworden en de veestapel is uitgebreid, maar in de produktierichting is vrijwel geen verandering gekomen. De rundveehouderij is nog steeds het belangrijkste bedrijfsonderdeel; de varkens- en kippenhouderij hebben nog steeds zeer weinig te betekenen.

Het nagenoeg gelijk blijven van het aantal tuinbouwbedrijven is enigszins opmerkelijk, daar de bedrijfsresultaten zeker niet ongunstig waren. Wellicht hangt het samen met de vermindering van het aantal tuinbouwknachts en het ook nu nog vrijwel ontbreken van enige belangstelling voor de tuinbouw bij de boeren. Op de tuinbouwbedrijven zelf hebben echter wel belangrijke veranderingen plaatsgehad. Men is op vrij grote schaal naar staand glas overgegaan en van koud glas naar verwarmde kassen en warenhuizen. De afgelopen jaren ziet men tevens een uitbreiding van het aantal oliestookinstallaties.

HOOFDSTUK II

DE BEDRIJVEN EN DE BEDRIJFSHOOFDEN

Inleiding

Dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd. In de eerste paragraaf wordt een indruk gegeven van de belangrijke produktieomstandigheden, met name de grond en de waterstaatkundige toestand, de verkavelingstoestand en de bedrijfsgrootte. Hoewel het onderzoek niet primair gericht was op onderwerpen met een zo'n technisch karakter als b.v. de waterstaatkundige toestand en de verkaveling, moest toch enige aandacht worden besteed aan deze in de gemeente Sprang-Capelle zeer ongunstige produktieomstandigheden.

In de tweede paragraaf wordt een overzicht gegeven van een aantal aspecten van het produktieplan en de bedrijfsvoering. In het derde onderdeel van deze paragraaf wordt een aantal gegevens over de produktiviteit van de landbouwbedrijven vermeld. Dit onderdeel werd verzorgd door het Rijkslandbouwconsulentschap in Zevenbergen.

De derde paragraaf behandelt enige belangrijke aspecten van de tuinbouwbedrijven. Met name wordt hier ingegaan op enige achtergronden van de glasopstand en de aanwezigheid van vreemde arbeidskrachten.

In de vierde paragraaf komen de bedrijfshoofden aan de orde, met name hun persoonlijke kenmerken, zoals leeftijd, sociale herkomst, genoten onderwijs en hun beroeps- en bedrijfsgeschiedenis.

In de vijfde paragraaf gaan wij in op het ondernemerschap en wij trachten daarbij enig idee te krijgen van enkele belangrijke aspecten van de wijze van beroepsuitoefening en de opvattingen daarover. In aansluiting hieraan wordt een voorlopige beantwoording gegeven van de vraag of dit ondernemerschap verband houdt met de beroeps- en bedrijfsgeschiedenis en de beroepsbinding.

Eveneens wordt in deze paragraaf het niveau van bedrijfsvoering besproken en het verband hiervan nagegaan met de belangrijkste van de in dit hoofdstuk besproken gegevens, w.o. die omtrent het ondernemerschap.

Wat de in de inleiding tot deze studie genoemde hypothesen betreft gaan wij hier dus gedeeltelijk in op de beide eerstgenoemde hypothesen, namelijk:

1. op het eventueel verband tussen het niveau van bedrijfsvoering en de traditionaliteit van het referentiekader (inzake de wijze van beroepsuitoefening) en
2. op het veronderstelde verband tussen de traditionaliteit van het referentiekader (inzake de wijze van beroepsuitoefening) en de historische ontwikkeling (beperkt tot de persoonlijke beroeps- en bedrijfsgeschiedenis).

§ 1. De produktieomstandigheden

In deze paragraaf zal een overzicht worden gegeven van de agrarische produktieomstandigheden in de gemeente Sprang-Capelle. Deze omstandigheden, welke de individuele boer niet of nauwelijks kan beïnvloeden zijn van zeer grote betekenis voor het produktieplan, de bedrijfsvoering en de bedrijfsresultaten. Het is niet de bedoeling op de technische aspecten van deze materie in te gaan, maar een globaal overzicht van de belangrijkste produktieomstandigheden kon hier niet worden gemist. Dit te meer niet, daar de agrarische produktieomstandigheden in de gemeente Sprang-Capelle zeer ongunstig zijn, in het bijzonder de waterstaatkundige toestand en de verkaveling. Vooral deze produktieomstandigheden vormen een ernstige handicap bij de exploitatie van het landbouwbedrijf. Een doelmatige bedrijfsvoering wordt er in sterke mate door belemmerd.

a. De grond en de waterstaatkundige toestand 1)

De samenstelling van de bodem vertoont in de gemeente Sprang-Capelle een vrij grote variatie. In het noordelijke deel van de gemeente treft men goede, kalkrijke kleigronden aan; het kleidek is dikker dan 80 cm. Deze in beginsel voor vele doeleinden geschikte gronden strekken zich uit van de Bergse Maas ongeveer tot aan de nieuwe provinciale weg. Van deze weg tot aan de oude provinciale weg van Waalwijk naar Waspik ligt een strook kleigrond met een kleidek van minder dan 80 cm. Naar het zuiden toe neemt dit kleidek in dikte af. Deze gronden zijn kalkarmer en zij hebben een minder gunstige structuur dan de noordelijker gelegen kleigronden.

Aan weerszijden van het Zuiderafwateringskanaal vormen de bezande en niet-bezande veengronden een overgangsgebied naar de in het zuidelijke deel van de gemeenten gelegen zandgronden.

Bij deze zandgronden kunnen twee groepen worden onderscheiden, nl. de oudere cultuurgronden en de nieuwere zandgronden met een humeusdek van minder dan 50 cm. Deze twee grondsoorten wisselen elkaar af. Ten westen van de Nieuwe Vaart treft men overwegend zandgronden met een humeusdek van meer dan 50 cm. Ten oosten hiervan overwegen meer de minder humeuze zandgronden. Er is hier meer variatie in de kwaliteit van de grond.

De waterstaatkundige toestand laat op vele plaatsen in de gemeente Sprang-Capelle te wensen over. De gemeente maakt waterstaatkundig deel uit van het waterschap "Het Zuiderafwateringskanaal". De z.g. buitenpolders van dit waterschap zijn veelal onvoldoende beschermd tegen hoge waterstanden op de Bergse Maas en het Oude Maasje; 70 à 80% van de kleigronden hebben over het algemeen in natte perioden overlast van water. In het bijzonder is dit het geval met de Buitenpolder van Besoyen en de Buitenpolder de Oude Straat. Vooral deze polders, die via een overlaat in verbinding staan met het buitenwater en zo met de zee, ondervinden de nadelen van deze situatie, hetgeen tot uiting komt in een wintergrondwaterstand van 0-20 cm. Gunstiger is de situatie in de ten westen van deze polders gelegen buitenpolders.

---

1) Dit onderdeel is vooral gebaseerd op inlichtingen, verstrekt door de Cultuurtechnische Dienst in Tilburg.

Ook een deel van de binnenpolders ondervindt wateroverlast. Dit is in het bijzonder het geval met het gebied tussen de oude provinciale weg en de spoorlijn. Dit gebied, met een wintergrondwaterstand van 0-20 cm, heeft volgens deskundigen wateroverlast als gevolg van een te hoge waterstand in het Zuiderafwateringskanaal.

De grondsoort en de waterstaatkundige toestand drukken hun stempel op het grondgebruik. De natte gebieden zijn in gebruik als grasland van uiteenlopende kwaliteit. De aan weerszijden van het Zuiderafwateringskanaal gelegen gronden zijn niet alleen vanwege de periodieke wateroverlast, maar ook vanwege hun te geringe draagkracht eigenlijk niet geschikt als grasland. In de beter ontwaterde buitenpolders treft men zowel bouwland als grasland aan.

De humeuze zandgronden lenen zich voor meer doeleinden. Bij de lichtere zandgronden speelt de grondwaterstand een belangrijke rol. Komt deze in de zomer niet tot het humeuze dek dan hebben zij al gauw van droogte te lijden. Deze droogtegevoelige gronden zijn derhalve beperkter in hun aanwendingsmogelijkheden.

Geconcludeerd kan dan ook worden, dat de waterstaatkundige toestand een ernstige belemmering vormt voor de ontplooiing van de land- en tuinbouw in de gemeente Sprang-Capelle. De onvoldoende waterbeheersing is er dan ook dikwijls de oorzaak van dat op zich goede gronden niet optimaal kunnen worden benut. Bovendien zijn er een aantal complexen veenachtige gronden en droogtegevoelige zandgronden, welke eveneens de aanwendingsmogelijkheden beperken. Zonder een verbetering van deze knelpunten is het niet mogelijk de landbouw in deze gemeente op een bevredigend niveau te brengen.

b. De verkavelings- en ontsluitingstoestand

Ook de verkavelingstoestand vormt in de gemeente Sprang-Capelle een zeer ernstig knelpunt. De grootte, de vorm, de afstand en de ligging van de kavels ten opzichte van de bedrijfsgebouwen zijn van dién aard, dat zij veel tijdverlies meebrengen en het gebruiken van machines en werktuigen, alsmede een doelmatige verdeling van de werkzaamheden ten zeerste bemoeilijken. Bovendien is het gemiddeld aantal kavels per bedrijf hoog, hetgeen eveneens veel tijdverlies meebrengt.

De ongunstige situatie blijkt duidelijk uit tabel 4, waarin gegevens over het gemiddelde aantal kavels per bedrijf, de gemiddelde kavelgrootte en de afstand tot de bedrijfsgebouwen zijn vermeld 1).

Tabel 4

VERKAVELING LANDBOUWBEDRIJVEN PER DORP

Verkaveling	Sprang	Vrijhoeve	Capello	Totaal
Gem. aant. kavels/bedrijf	8,2	8,3	8,2	8,2
Gem. kavelgrootte in ha	1,4	1,7	1,4	1,5
Perc. kavels op < 500 m	27	23	32	30
Perc. kavels op 0,5-5,0 km	47	53	53	50
Perc. kavels op ≥ 5 km	26	24	15	20

1) Nadere gegevens over de verkavelingstoestand zijn te vinden in de bijlagen.

De verkavelingstoestand is over de gehele linie slecht te noemen. Er zijn wel enige verschillen tussen de dorpen. In Vrijhoeve zijn de kavels dooreengenomen iets groter dan in de beide andere dorpen. Mogelijk houdt dit verband met de gemiddeld iets grotere bedrijven in Vrijhoeve. In Capelle zijn de afstanden van de kavels tot de bedrijfsgebouwen het kleinst. In Sprang en Vrijhoeve ligt ongeveer een kwart van de kavels verder dan 5 km van de bedrijfsgebouwen.

Uit het beschikbare gegevenmateriaal bleek ook, dat er een duidelijk positief verband aanwezig is tussen het gemiddelde aantal kavels en de gemiddelde kavelgrootte enerzijds en de bedrijfsgrootte anderzijds. Ook tussen kavelafstand en bedrijfsgrootte is er positief verband, maar minder sterk. Het percentage op een afstand van 200 m tot 5 km is in de verschillende grootteklassen ongeveer gelijk, maar er is enig verschil tussen de kleinere en grotere bedrijven ten aanzien van het percentage kavels verder dan 5 km en het percentage dicht bij huis (minder dan 200 m) gelegen kavels. Bij de grotere bedrijven is het eerstgenoemde percentage hoger en bij de kleinere bedrijven het laagste. De oorzaak van het geringe verband kan vooral worden gezocht in het feit dat vrijwel alle boeren in de dorpen langs de weg wonen en vele van hen grond in de buitenpolder in gebruik hebben.

De verkavelingstoestand is nog in een ander opzicht zeer ongunstig. Zeer veel kavels zijn smal - soms niet meer dan 15 meter breed - en langgerekt van vorm. De kavels zijn verder veelal moeilijk te bereiken. Ook de kwaliteit van de wegen laat te wensen over; er is slechts 8 à 9 meter verharde weg per ha. Dit ligt niet onaanzienlijk beneden de gewenste toestand.

Men kan dan ook concluderen, dat een verbetering van de bedrijfsvoering in de gemeente Sprang-Capelle niet alleen ernstig wordt belemmerd door de waterstaatkundige toestand, maar ook door de zeer ongunstige verkavelings- en ontsluitingstoestand. Het is dan ook een zeer gelukkige omstandigheid, dat in het gebied, waarin de gemeente gelegen is, een ruilverkaveling in voorbereiding is. In het kader van deze ruilverkaveling kon niet alleen aandacht worden besteed aan de verkaveling en ontsluiting, maar ook aan de onbevredigende waterbeheersing.

c. De oppervlakte en de gebouwen van de landbouwbedrijven

De bedrijfsgroottestructuur van de landbouwbedrijven is in de drie dorpen tamelijk verschillend. Wel is de gemiddelde bedrijfsgrootte althans in Sprang en Capelle ongeveer gelijk. In Vrijhoeve zijn de bedrijven gemiddeld 13,8 ha groot, in Sprang 11,4 ha en in Capelle 12,0. Het gemiddelde in Capelle wordt sterk beïnvloed door de aanwezigheid van één bijzonder groot bedrijf, namelijk van 61 ha. Laten wij dit buiten beschouwing, dan daalt het gemiddelde in Capelle tot 11,3 ha, dus tot de gemiddelde grootte in Sprang.

Tabel 5

BEDRIJFSGROOTTESTRUCTUUR PER DORP (in % van het aantal bedrijven)

Bedrijfs grootte	Sprang	Vrijhoeve	Capelle	Totaal
< 7 ha	10	13	30	21
7-10 ha	42	27	16	27
10-12 ha	12	13	11	12
12-15 ha	16	20	22	19
≥ 15 ha	20	27	21	21
Totaal	100	100	100	100

Men ziet uit bovenstaande tabel dat er inderdaad een groot verschil in bedrijfsgroottestructuur is, voornamelijk tussen Capelle enerzijds en Vrijhoeve en Sprang anderzijds. In Capelle is het percentage bedrijven < 7 ha betrekkelijk groot en van 7-10 ha klein, terwijl het omgekeerde het geval is in Sprang en Vrijhoeve.

De grootte van de bedrijven houdt verband met de leeftijd van de bedrijfshoofden. Dit verband is echter niet geheel rechtlijnig. In het algemeen hebben de jongere bedrijfshoofden wel grotere bedrijven, doch de allergrootste bedrijven (≥ 15 ha) zijn meer in handen van oudere boeren.

Dit blijkt ook indirect uit het verband met het onderwijs. Met de bedrijfsgrootte neemt tegelijkertijd het percentage boeren met voortgezet onderwijs toe; van 24% bij de boeren van 1-7 ha tot 73% bij de boeren van ≥ 15 ha. Het percentage boeren met dagonderwijs stijgt eveneens van 7 bij de boeren van < 7 ha tot 30 bij die met 7-15 ha, valt echter weer terug op 21 bij de boeren van ≥ 15 ha. Het volgen van cursusonderwijs bij de boeren op grotere bedrijven stemt overeen met hun hogere leeftijd.

De bedrijfsgebouwen 1) in de streek zijn oud en vaak slecht onderhouden. Slechts enkele boeren geven van tijd tot tijd de gebouwen een grote noodzakelijke onderhoudsbeurt. De veestallen voldoen wat betreft de temperaturen en de ventilatie niet aan de eisen die daaraan moeten worden gesteld. Soms hebben de dieren een te grote stalinhoud tot hun beschikking, omdat de stalruimte niet is afgesloten van de tasruimte. Soms is de stalinhoud per dier te klein door een te lage zoldering en de afscheiding vlak voor het vee. De dieren moeten vaak op meer plaatsen worden gestald. Door deze ondoelmatige indeling kan niet efficiënt worden gewerkt. Arbeidsbesparende werkmethoden kunnen vaak niet worden toegepast of door grote investering in de gebouwen moeten deze eerst hiervoor geschikt zijn gemaakt.

1) Deze inlichtingen zijn verstrekt door het Rijkslandbouwconsulentschap in Zevenbergen.

§ 2. Produktieplan en produktieniveau op de landbouwbedrijven

Het meest voorkomende bedrijfstype in de gemeente Sprang-Capelle is het gemengde landbouwbedrijf, dat wil zeggen het bedrijf waar akkerbouw en veehouderij naast elkaar en in onderling verband voorkomen. Verder treft men in Capelle een aantal tuinbouwbedrijven aan.

De verschillende onderdelen van het gemengde landbouwbedrijf zullen in de eerste twee subparagrafen worden behandeld. In de derde subparagraaf zullen enige gegevens vermeld worden omtrent het produktieniveau in deze bedrijfsonderdelen. Tenslotte zij nog vermeld, dat een groot deel van het verzamelde cijfermateriaal is opgenomen in de bijlagen.

a. Het grondgebruik.

Op de landbouwbedrijven wordt gemiddeld 27% van de cultuurgrond ingenomen door bouwland en 73% door grasland. De bedrijven van 1-7 en van 7-10 ha hebben in verhouding wat meer grasland ($\pm 77\%$) dan die in de diverse grootteklassen daarboven ($\pm 71\%$). Wat de diverse dorpen betreft kan worden opgemerkt, dat Capelle (met 70% grasland) iets beneden het gemiddelde ligt en Vrijhoeve (met 81% grasland) daarboven. De oppervlakte tuinbouwgewassen op de landbouwbedrijven is zeer miniem, zodat deze in het hiernavolgende verwaarloosd kon worden.

1. Het gebruik van het bouwland

Het bouwland wordt voor ruim 70% in beslag genomen door de graanteelt. Tussen de diverse grootteklassen komt in het algemeen weinig verschil voor in het percentage bouwland dat met granen beteeld wordt. Wel wordt wat minder graan verbouwd op de bedrijven van 12 ha en groter in Sprang en Vrijhoeve. De rogge neemt bij de granen de voornaamste plaats in, terwijl in slechts iets geringere mate daarnaast de verbouw van haver van belang is. Noemenswaardig is echter eveneens de teelt van gerst en tarwe. Het percentage bouwland, beteeld met rogge, neemt aanmerkelijk af naarmate de bedrijven groter zijn, terwijl de percentages tarwe en gerst dan juist iets toenemen. Tussen de verschillende dorpen is geen verschil in percentage bouwland, dat beteeld wordt met granen. Het percentage bouwland, beteeld met rogge is in Vrijhoeve het hoogst. De andere granen worden in Vrijhoeve het minst verbouwd. Opmerkelijk is voorts, dat in Sprang de tarwe en gerst tezamen nog een kwart van het bouwland in beslag nemen.

De teelt van hakvruchten is met 29% van de oppervlakte bouwland van grote betekenis. Opmerkelijk is het geringe aandeel hierin van de aardappelteelt. Daarentegen is de suikerbietenverbouw hier van meer betekenis dan wellicht verwacht mocht worden. Namelijk niet alleen in Capelle, maar ook in Vrijhoeve en Sprang bedraagt het aandeel van de suikerbieten in het gebruik van het bouwland ongeveer 15%. De teelt van voederbieten neemt ongeveer een even groot percentage van het bouwland in beslag als de teelt van aardappelen.

Terwijl de verbouw van aardappelen in alle bedrijfsgrootteklassen $\pm 8\%$ uitmaakt van het bouwland, neemt de teelt van suikerbieten iets toe, naarmate de bedrijven groter zijn, ten koste van de teelt van voederbieten.

Dit alles resulteert in slechts geringe verschillen in percentage hakvruchten tussen de diverse grootteklassen. Wel dient nog te worden opgemerkt, dat ook op de kleinere bedrijven in het dorp Capelle de suikerbieten betrekkelijk veel verbouwd worden. Tussen de drie dorpen komt overigens weinig verschil voor in het aandeel van de diverse soorten hakvruchten in het bouwplan.

De teelt van andere gewassen, zoals erwten en snijmais, is niet van betekenis. Ook mengteelt komt zo goed als niet voor. Omtrent stoppelknollen en andere nagewassen zijn ons geen gegevens bekend.

Wat betreft de chemische onkruidbestrijding kan worden vermeld, dat 63% van de bedrijven deze methode van onkruidbestrijding bij een of meer akkerbouwgewassen heeft toegepast. Deze methode heeft op de grotere bedrijven meer toepassing gevonden dan op de kleinere.

Tenslotte kan nog iets gezegd worden over de mate, waarin nieuw zaaizaad wordt gebruikt en wel voor de verbouw van haver. Bijna 80% van de boeren in Sprang-Capelle gebruikt elk jaar nieuw zaaizaad en bijna 20% om de twee jaar, slechts 2% gebruikt om de 3 jaar of nooit nieuw zaaizaad. Dit houdt enig verband met de bedrijfsgrootte. Slechts de boeren met minder dan 10 ha gebruiken voor minder dan 70% elk jaar nieuw zaaizaad.

2. Het graslandgebruik

Van het grasland, dat 73% van de cultuurgrond uitmaakt, moet een groot deel van het uit het eigen bedrijf afkomstige voer voor de aanwezige veestapel komen. Het is derhalve van belang te weten op welke wijze dit grasland wordt gebruikt. Hieromtrent zijn ons de volgende gegevens bekend.

Het nut van grondonderzoek, namelijk het daardoor te weten komen hoeveel van de diverse meststoffen er op de verschillende percelen grasland - en ook bouwland - noodzakelijk zijn om tot een zo rendabel mogelijke produktie te komen, wordt steeds meer ingezien. Dit blijkt wel uit het feit, dat van de 139 boeren, aan wie is gevraagd of ze de laatste vijf jaar hun grond hebben laten onderzoeken, er 104 of 75% bevestigend op deze vraag hebben geantwoord. Het gebruik maken van grondonderzoek neemt regelmatig toe met de grootte van de bedrijven, van 55% van de bedrijven met 1-7 ha tot 100% van de bedrijven van 20 ha en meer.

Van belang is voorts het tijdstip, waarop de eerste stikstofgift aan het grasland wordt gegeven en het aantal keren dat er in een weideperiode stikstof op het grasland wordt gestrooid. Uit de enquête is gebleken, dat 75% van de boeren in 1960 vier of meer keren per weideperiode stikstof op het grasland heeft gestrooid, dat voor het melkvee gebruikt wordt. Alle boeren hadden minstens tweemaal stikstof gestrooid. Door de grotere bedrijven wordt over het algemeen wat vaker gestrooid dan door de kleinere bedrijven.

Verder blijkt, dat op 48% van de bedrijven in 1960 de eerste stikstofgift op het grasland in de maand maart is gestrooid, 32% in de maand april en nog maar 20% na 1 mei. De grotere bedrijven vertonen hierbij het meest gunstige beeld, terwijl een zeer ongunstige situatie voorkomt bij de bedrijven van 1-7 ha, waarop bijna de helft van de 29 bedrijven in deze grootteklasse pas na 1 mei gestrooid is en op slechts 21% in de maand maart. Dit algemene beeld geldt in grote trekken voor alle drie de dorpen.

Van grote betekenis is ook de intensiteit van de voederwinning en de wijze, waarop dit ruwe voer wordt gewonnen. Gezien de veebezetting van 126 melkkoeien per 100 ha grasland is het percentage grasland, dat wordt gemaaid (45%) aan de lage kant. Bij de beoordeling van het percentage grasland dat wordt gemaaid moet men ook rekening houden met het feit, dat het bouwland ook een belangrijke bijdrage levert in de voederwinning voor het rundvee. Tussen de bedrijfsgrootteklassen bestaan slechts geringe verschillen in het percentage gemaaid grasland. Wat de verschillende dorpen betreft bleek echter, dat in Capelle wat meer gemaaid wordt (48%) dan in Sprang en Vrijhoeve (43%). Vooral de boeren in Capelle met 15-20 ha en van 20 en meer ha maaien wat meer (resp. 57% en 53%).

Bijna 90% van het gemaaid gras wordt gehooïd en ruim 10% gekuïld; drogen van gras komt niet voor. In alle drie de dorpen wordt het minst gehooïd op de bedrijven van 12-15 ha (gemiddeld 82%) en in het algemeen het minst in Sprang (86%). Slechts 10% van het hooi wordt geruiterd. De bedrijfsgrootte is daarvoor in het algemeen van weinig betekenis. Wat de verschillen tussen de dorpen betreft, bleek, dat in Capelle nog het meest van hooiruiters gebruik wordt gemaakt (13%) en in Vrijhoeve het minst (6%). Wat het inkuilen van gras betreft kan nog worden vermeld, dat weliswaar slechts 11% van het gras wordt ingekuïld, doch 27% van de boeren minstens een deel van het gras inkuïlt en nog eens 44% dit weleens een keer doet. Slechts 29% van de boeren kuïlt nooit enig gras in. In Capelle zijn er relatief wat minder boeren dan in de andere dorpen, die elk jaar weleens een keer gras inkuïlen. Ook zijn het in alle dorpen vooral onder de kleine boeren minder die inkuïlen. Het feit, dat relatief weinig Capelse boeren enig gras inkuïlen wordt vooral veroorzaakt doordat de grotere boeren weinig inkuïlen. De boeren met een bedrijf kleiner dan 12 ha kuïlen in Sprang voor 66%, in Vrijhoeve voor 63% en in Capelle voor 57% weleens gras in. De boeren met 12 en meer ha in deze dorpen resp. voor 94%, 100% en 78%.

b. De veestapel

Ook op het gemengde landbouwbedrijf, zoals dat in de gemeente Sprang-Capelle voorkomt, is de veehouderij, in het bijzonder de rundveehouderij, van grote betekenis. Dit moge blijken uit de bijlagen, waarin een groot gedeelte van het verzamelde cijfermateriaal is opgenomen.

Uiteraard bestaan er, mede gezien de spreiding van de bedrijfsgrootte, aanzienlijke verschillen in het aantal melkkoeien per bedrijf. Zo varieert dit aantal van 5,9 op de bedrijven van 1-7 ha tot 23,3 op de bedrijven van 15 ha en groter. Gemiddeld zijn er 10,9 melk- en kalkkoeien per bedrijf. Er bestaan echter ook verschillen in de dichtheid van de veebezetting. Deze melkveebezetting bedraagt 126 melkkoeien per 100 ha grasland doch in Capelle is zij 146 tegenover in Sprang slechts 115 en in Vrijhoeve 106. Deze melkveebezetting is vooral in Sprang en Vrijhoeve relatief aan de lage kant. Op enkele goed geleide bedrijven in dit gebied worden 150 of meer melkkoeien per 100 ha gehouden. Ook in andere streken met vergelijkbare grondsoorten wordt een zwaardere bezetting aangetroffen. Verschillen in dichtheid van veebezetting tussen de diverse bedrijfsgrootteklassen blijken er in het algemeen niet te zijn. Alleen op de bedrijven van 1-7 ha en van 15-20 ha is deze dichtheid wat groter.

Door de vaak grote afstand tot de percelen wordt meer jongvee aangehouden dan voor de aanfok van de eigen melkveestapel noodzakelijk is. Dit gedeeltelijk overtollige jongvee wordt als mestvee afgezet. Het grasland geeft per ha met deze veemesterij slechts $\frac{1}{3}$ tot de helft van het inkomen dat met melkveehouderij zou kunnen worden verkregen.

Door de grote afstand was het aantal stuks jongvee per 100 stuks melkvee 130. Wanneer per 10 melkkoeien 10 stuks jongvee voor aanvulling wordt aangehouden kan de melkveestapel ruimschoots uit de eigen aanfok aangevuld worden.

Verder zijn ons nog enige gegevens bekend omtrent het gebruik maken van kunstmatige inseminatie, melkcontrole en automatische drinkbakjes. De belangstelling voor K.I. is matig te noemen, 42% van de boeren maakt er gebruik van voor melk- en voor jongvee. Wanneer men K.I. toepast bij melkvee, gebeurt dit steeds ook bij jongvee. Zij wordt vooral toegepast op de bedrijven van 10-12 en van 12-15 ha en vrijwel uitsluitend in Capelle (het dorp, waar de K.I.-vereniging gevestigd is). In Capelle maakt 62% van de boeren er gebruik van, in Sprang en Vrijhoeve resp. 18% en 20%.

De belangstelling voor melkcontrole is eveneens matig, 47% van de boeren maakt er gebruik van. Opmerkelijk is, dat melkcontrole juist vooral door Sprangse boeren wordt toegepast. In dit dorp maakt er namelijk 64% van de boeren gebruik van en in Capelle en Vrijhoeve resp. 41% en 27%. Dit wordt veroorzaakt, doordat in beide laatstgenoemde dorpen vooral de boeren met 12 ha of meer er gebruik van maken, terwijl in Sprang tevens de meerderheid van de boeren met 7-12 ha grond melkcontrole toepassen.

Voorts bleek dat 51% van de bedrijven in 1961 automatische drinkbakjes in de stal heeft. In de helft van deze gevallen is deze voorziening alleen aangebracht voor het melkvee en in de andere gevallen tevens voor het jongvee. Het percentage bedrijven met automatische drinkbakjes in de stal is in alle bedrijfsgroottesklassen 55 à 60%, doch in de klasse van 1-7 ha slechts 17% en in die van 30 ha en meer zelfs 78%. Alleen de allergrootste bedrijven passen dit dus duidelijk meer toe en de allerkleinste duidelijk minder. Dit laatste geldt in alle drie de dorpen. Wat de dorpen betreft, wordt in Sprang relatief veel gebruik gemaakt van de drinkbakjes (58%) en in Capelle relatief weinig (46%).

Tenslotte is nog van belang iets mede te delen over het berekenen van voederrantsoenen. Ten einde zo efficiënt mogelijk te voeren is het noodzakelijk met de ten dienste staande ruwvoedermiddelen een juist en verantwoord voederrantsoen samen te stellen. Hiervoor is het berekenen van voederrantsoenen welhaast onmisbaar. Dat een aantal boeren in Sprang-Capelle daarvan meer en meer overtuigd raakt, blijkt uit het feit dat men op 48% van de bedrijven met rundvee al eens voederrantsoenen heeft laten berekenen (39%) of zelf heeft berekend (9%). Op de grotere bedrijven gebeurde dit meer dan op de kleinere. Zo kwamen de boeren met een bedrijf kleiner dan 12 ha slechts voor een derde deel al weleens tot het (laten) berekenen van voederrantsoenen en die met bedrijven van 12 en meer ha voor twee derde deel. Tussen de dorpen is geen verschil te constateren wat betreft het berekenen van voederrantsoenen. Tenslotte zij nog vermeld, dat van de 12 boeren die zelf de rantsoenen hebben berekend er 9 een bedrijf hebben van 10 ha of groter.

De varkenshouderij heeft in Sprang-Capelle zeer weinig betekenis, in elke bedrijfsgrootteklasse en in elk van de drie dorpen. Gemiddeld wordt er nog niet één mestvarken per bedrijf gehouden; dit bedrijfsonderdeel heeft waarschijnlijk alleen betekenis voor eigen gebruik. Ook het aantal leghennen per bedrijf heeft weinig te betekenen, gemiddeld bedraagt het 28. Leghennen komen voornamelijk voor op de kleinere bedrijven in Sprang en Capelle.

c. De produktie per koe en het bedrijfsinkomen 1)

De gemiddelde melkproduktie per koe was in 1961 $\pm$ 3800 kg. De oorzaken van deze lage melkproduktie (400-500 kg lager dan het landelijk gemiddelde) zijn een te krappe ruwvoedervoorraad in de winter en de matige erfelijke aanleg van het rundvee. De melkproduktie per koe is bepaald door bij de zuivelfabriek het aantal geleverde kg melk te noteren, vermeerderd met eigen verbruik en vervoederde melk aan kalveren.

Van bedrijf tot bedrijf komen zeer grote verschillen in de produktiviteit van de veestapel voor. Dit blijkt uit tabel 6. Bijna 60% van de bedrijven heeft een lagere produktie dan 4000 kg melk per koe.

Tabel 6

Melkproduktie per koe	Percentage van de bedrijven
Lager dan 2800 kg	4
2800-3100 kg	8
3100-3400 "	13
3400-3700 "	14
3700-4000 "	19
4000-4300 "	18
4300-4600 "	9
4600-4900 "	6
4900-5200 "	5
5200 kg en hoger	4

Om een indruk te krijgen van het bedrijfsinkomen per bedrijfsgrootteklasse zijn de basisgegevens van de bedrijven vermenigvuldigd met het inkomen dat per eenheid produkt gemiddeld haalbaar is (situatie 1961).

Voor de verschillende bedrijfsgrootteklassen lag dit als volgt.

Bedrijfsgrootte	3-6 ha	6-10 ha	10-15 ha	15 ha en groter
Arbeidsinkomen per bedrijf	f.2218,-	f.4502,-	f.6737,-	f.11470,-

Dit berekende gemiddelde inkomen lag op een te laag niveau. Ter vergelijking zijn daarvan uit de verschillende bedrijfsgrootteklassen 5 bedrijven per groep gekozen waarvan mocht worden verwacht dat zij betere bedrijfsresultaten zouden behalen. Deze bedrijven waren qua ligging en grondsoort niet beter dan de gehele groep.

Bedrijfsgrootte	3-6 ha	6-10 ha	10-15 ha	15 ha en groter
Arbeidsinkomen van de vijf betere bedrijven	f.4064,-	f.6598,-	f.9490,-	f.12472,-

1) Dit onderdeel is verzorgd door het Rijkslandbouwconsulentschap te Zevenbergen. De gegevens hebben betrekking op het streekverbeteringsgebied Sprang-Capelle, dat iets groter is dan de gemeente.

§3. De tuinbouwbedrijven

De 34 tuinbouwbedrijven variëren in grootte van 0,37 tot 1,86 ha. Zij komen vrijwel alleen in Capelle voor (2 in Vrijhoeve). Ongeveer de helft is kleiner dan 1 ha. Slechts 4 tuinbouwbedrijven zijn kleiner dan een halve hectare.

Ten aanzien van de tuinbouwbedrijven is de glasopstand van meer belang dan de bedrijfsgrootte. In het volgende zal nader op deze glasopstand worden ingegaan alsmede op het verband hiervan met leeftijd en onderwijs.

Glasopstand

Wij verdelen de tuinbouwbedrijven qua glasopstand in vijf categorieën. Wij onderscheiden dan de bedrijven:

- a. zonder glas;
- b. met alleen platglas;
- c. met alleen koud staand glas;
- d. staand glas met kolenverwarming en
- e. staand glas met olieverwarming.

Slechts 10% van de tuinders heeft geen of alleen platglas, 45% heeft minstens koud staand glas en 45% heeft verwarmd staand glas. Van deze laatste heeft de helft kolenverwarming en de andere helft oliestook.

Omtrent het verband tussen glasopstand en bedrijfsoppervlakte (0,64) valt op te merken dat de bedrijven kleiner dan een halve hectare voor driekwart geen staand glas hebben, de bedrijven van 0,50 - 1 ha hebben voor driekwart alleen koud staand glas en de bedrijven ≥ 1 ha hebben voor bijna driekwart verwarmd glas. Olieverwarming komt bijna uitsluitend voor op de bedrijven van 1 ha en groter.

Het uitbreiden van de glasopstand en het aanleggen van verwarming hangt sterk met de leeftijd samen, zij het (evenals het verband tussen bedrijfsgrootte en leeftijd van de boeren) niet rechtlijnig. Slechts bij enige tuinders van 50 jaar en ouder ontbreekt staand glas. Onder de tuinders met staand glas hebben de tuinders boven de 50 jaar allen verwarming, in tegenstelling tot de tuinders jonger dan 50 jaar, die in geval van staand glas slechts voor 35% verwarmd glas hebben. Naarmate men ouder wordt is men dus kennelijk beter in staat verwarming te laten aanleggen in zijn kassen. Echter degenen onder de tuinders jonger dan 50 jaar die reeds verwarming hebben passen voor driekwart olieverwarming toe, terwijl de ouderen in geval van verwarming voor driekwart kolenverwarming gebruiken. Ziedaar een illustratie van de wet van de remmende voorsprong, de tuinders die gezien hun leeftijd pas kort geleden tot verwarming zijn overgegaan, konden aanstonds met olie beginnen. De ouderen echter komen, juist door het feit dat zij al eerder verwarming hadden, niet zo gauw tot een overschakeling op olie, zij zijn qua systeem achter daar zij al eerder verwarming hadden.

Het verband tussen glasopstand en leeftijd blijkt ook uit het verband tussen glasopstand en onderwijs, de tuinders met dagonderwijs (bijna allen jonger dan 50 jaar) hebben slechts voor 1/3 deel verwarming. De tuinders met cursusonderwijs (gemiddeld 3 jaar ouder en 5 jaar langer bedrijfs- hoofd) hebben reeds voor meer dan de helft verwarmde kassen.

Terwijl de betekenis van het voortgezet onderwijs voor de glasopstand niet is duidelijk geworden (mede doordat vrijwel alle tuinders dit genoten hebben) is dit met de leeftijd wel het geval. De uitbreiding van de glasopstand heeft geleidelijk plaats, waarschijnlijk als gevolg van beperkte financieringsmogelijkheden. In 1961 scheen de uitbreiding van de glasopstand zelfs tot stilstand te zijn gekomen 1). Ook de hoeveelheid verwarmd glas schijnt zich niet meer uit te breiden. De mogelijkheid is niet uitgesloten dat het ontbreken van de nodige financiën hiervan de oorzaak is.

Vreemde arbeidskrachten op de tuinbouwbedrijven

Op de landbouwbedrijven komen vrijwel geen vreemde arbeidskrachten voor. Op de helft van de tuinbouwbedrijven wordt echter wel van een vreemde arbeidskracht gebruik gemaakt, op één bedrijf zelfs twee. In vier gevallen betreft het tijdelijke arbeidskrachten.

Vreemde arbeidskrachten komen alleen voor op bedrijven met staand glas. Dit is te begrijpen daar deze bedrijven arbeidsintensiever zijn dan de bedrijven zonder staand glas. Vreemde arbeidskrachten komen dan ook alleen voor op bedrijven van 1 ha en meer.

Het is opmerkelijk dat tuinders met meewerkende zoons tevens meer vreemde arbeidskrachten hebben. De oudere leeftijd van de desbetreffende tuinders is waarschijnlijk de oorzaak van beide feiten. Zij hebben uiteraard meer meewerkende zoons, doch tevens meer verwarmd staand glas, daardoor meer werkgelegenheid en daarom ook meer vreemde arbeidskrachten.

Op 7 bedrijven heeft men vroeger wel vreemde arbeidskrachten gehad, doch nu niet meer. Hoewel in sommige gevallen mechanisering van het bedrijf en automatisering van de verwarming hiertoe leidde, was blijkens de commentaren van de tuinders toch vooral de huidige krappe arbeidsmarkt de oorzaak.

§ 4. D e b e d r i j f s h o o f d e n

a. Leeftijd en onderwijs

1. Leeftijd, burgerlijke staat, huwelijksleeftijd, bedrijfsaanvaarding

Van de 139 boeren in Sprang-Capelle is 59% ouder dan 50 jaar, van de 34 tuinders 35%. De hogere leeftijd van de boeren geldt vooral voor Capelle en Vrijhoeve (65% ouder dan 50 jaar, Sprang 50% ouder dan 50 jaar).

Tabel 7

AANTAL BOEREN EN TUINDERS VERDEELD NAAR LEEFTIJDGROEPEN (in %)

Leeftijd	Boeren					Tuinders	
	Sprang	Vrijhoeve	Capelle	totaal	(abs.)	totaal	(abs.)
20-35	18	27	10	12	(17)	12	(4)
35-50	32	6	26	29	(40)	53	(18)
50-65	36	40	41	39	(54)	32	(11)
≥65	14	27	23	20	(28)	3	(1)
Totaal	100	100	100	100	(139)	100	(34)

1) Bij het verschijnen van dit verslag, in 1963, is de glasopstand echter weer uitgebreid.

Dat de ouderen in aantal nogal overwegen wordt statistisch vooral veroorzaakt doordat de leeftijdscategorieën van 40-45 en 45-50 jaar nogal onderbezet zijn en er van de andere kant een relatief groot aantal boeren ouder dan 65 en 7 zelfs ouder dan 70 jaar zijn.

Dat op één na alle tuinders jonger waren dan 65 jaar hangt ongetwijfeld samen met het feit dat de tuinbouw in Sprang-Capelle pas omstreeks 1920 een aanvang nam.

Wat de burgerlijke staat betreft is van de landbouwers en de tuinders beide 83% gehuwd, 4% weduwnaar en 13% ongehuwd. Een van de landbouwbedrijven wordt door een weduwe geëxploiteerd.

De ongehuwden vinden wij uiteraard vooral beneden de 30 jaar, 50% van de boeren jonger dan 30 jaar is ongehuwd. Van de boeren van 30-50 jaar is slechts 6% ongehuwd, echter ook 15% van de boeren van 50 jaar en ouder is niet getrouwd. Dit verwijst naar de vroegere verhoudingen waarin niet iedere zoon mocht of in staat was te huwen.

De huwelijksleeftijd van de gehuwde bedrijfshoofden is bij de boeren gemiddeld 29,4 jaar, bij de tuinders 28,6 jaar. Van de gehuwde boeren is 49% gehuwd op 30-jarige of latere leeftijd, van de tuinders slechts 32%. Na de 35-jarige leeftijd had nog 17% van de huwelijken plaats bij de boeren, niet één meer bij de tuinders.

De leeftijd van bedrijfsaanvaarding tenslotte ligt bij de landbouwers gemiddeld na de huwelijksleeftijd, nl. op 31,6 jaar, bij de tuinders ervoor, op 26,0 jaar. Slechts 45% van de boeren is voor zijn 30-jarige leeftijd zelfstandig geworden, tegenover 93% van de tuinders.

Terwijl bij de landbouwers de huwelijksleeftijd vaak samenvalt met de leeftijd waarop men zelfstandig bedrijfshoofd werd, staat de huwelijksleeftijd van de tuinders daar praktisch los van. Terwijl bijvoorbeeld de op een leeftijd van 30-35 jaar zelfstandig geworden boeren voor 80% ook binnen diezelfde leeftijdsgrenzen gehuwd zijn (en verder 8% voor de 30 jaar en 12% op 35-jarige leeftijd of ouder), is van de tuinders in deze leeftijdsgroep slechts 22% op die leeftijd gehuwd (en 78% daarvoor, w.o. 44% voor de 25-jarige leeftijd).

2. Landbouwonderwijs

De Sprangse boeren hebben meer onderwijs, speciaal meer dagonderwijs genoten dan de boeren in Vrijhoeve en Capelle, hoewel de lagere landbouwschool in Capelle staat. De tuinders echter hebben nog meer onderwijs genoten, speciaal meer cursusonderwijs. Slechts 4 van de 34 tuinders genoten geen voortgezet onderwijs.

Tabel 8

AANTAL BOEREN EN TUINDERS VERDEELD NAAR OPLEIDING (in %)

Land- of tuinbouw- onderwijs	Boeren				Tuinders
	Sprang	Vrijhoeve	Capelle	totaal	totaal
Dagonderwijs	31	20	16	21	26
Cursusonderwijs	43	13	34	35	62
Geen onderwijs	26	67	50	44	12

88% van de tuinders en 74% van de boeren in Sprang, doch slechts de helft van de boeren in Capelle en een derde van die in Vrijhoeve hebben voortgezet onderwijs genoten.

In het algemeen is er correlatie tussen onderwijs en leeftijd (0,64) van de boeren en hoewel bij de boeren in Sprang het minst (0,44) en in Vrijhoeve (0,79) en Capelle (0,59) veel sterker, geldt het toch voor alle drie de dorpen.

Het geringere verband tussen leeftijd en genoten onderwijs bij de boeren in Sprang, vergeleken met die in Vrijhoeve en Capelle, wordt veroorzaakt door het feit dat de boeren in Sprang van 50 jaar en ouder reeds voor 2/3 voortgezet onderwijs genoten, in tegenstelling tot de oudere boeren in de andere dorpen. Hierdoor wordt mede verklaard dat de boeren in Sprang in het algemeen meer onderwijs genoten.

Niet alleen neemt het volgen van voortgezet onderwijs (speciaal in Vrijhoeve en Capelle) toe, maar ook het niveau wordt hoger. Bij de boeren jonger dan 35 jaar bestaat de voortgezette opleiding bijna uitsluitend uit dagonderwijs.

b. Beroep en sociale herkomst

1. Vroeger beroep en nevenberoepen

Vroeger beroep

Van de boeren is 69%, van de tuinders slechts 26% vroeger uitsluitend op het ouderlijke bedrijf werkzaam geweest. In agrarische loondienst - eventueel gecombineerd met werken op het ouderlijke bedrijf of met niet-agrarische arbeid - is van de boeren echter slechts 16% en van de tuinders 56% geweest. Bij de boeren kwam deze agrarische loondienst vooral voor in Capelle (resp. 24%) en weinig in Sprang (16%).

Niet-agrarische arbeid als vroeger beroep had 19% van de boeren en 30% van de tuinders. Vooral in Capelle werd niet-agrarische arbeid vaak gecombineerd met arbeid in de land- of tuinbouw. In Capelle had namelijk slechts 3% van de boeren als vroeger beroep uitsluitend niet-agrarische arbeid, in Sprang echter 8% (Vrijhoeve 13%).

In de vroeger uitgeoefende beroepen is een opmerkelijke verschuiving te bespeuren van niet-agrarische arbeid bij de ouderen naar meewerken op het ouderlijke bedrijf bij de jongeren. De boeren en tuinders van 50-65 jaar en van 65 jaar of ouder oefenden vroeger beiden voor 31% niet-agrarische beroepen uit, waarbij de boeren en tuinders van 50-65 jaar dit reeds iets meer combineerden met arbeid thuis dan die van $\geq$ 65 jaar. De boeren en tuinders van 35-50 jaar en van $<$ 35 jaar oefenden vroeger echter slechts voor resp. 10 en 5% een niet-agrarisch beroep uit.

Tabel 9

VROEGER BEROEP EN LEEFTIJD VAN BOEREN EN TUINDERS (in %)

Leeftijd boeren/ tuinders	lb./td. thuis en/of agr.loond.	lb./td.thuis en niet-agr.	niet-agr. en evt. agr. loond.	geen antw. + n.v.t.
20-35 jaar	90	5	-	5
35-50 jaar	90	3	7	-
50-65 jaar	68	13	18	1
≥65 jaar	69	7	24	-
Totaal	78	8	13	1

De verklaring voor het feit dat de boeren en tuinders van 50-65 jaar meer dan de nog ouderen hun vroeger niet-agrarisch beroep combineerden met werk op het ouderlijke bedrijf, kan samenhangen met de mogelijkheid dat in hun jeugd hun vader zelfstandig werd (boer of tuinder), waardoor zij zelf van werken bij een vreemde konden overschakelen op arbeid thuis.

Er is ook correlatie tussen de vroegere beroepen en de huidige bedrijfs grootte. Op de kleinere bedrijven zijn meer bedrijfshoofden die als eerste beroep niet-agrarische arbeid hebben verricht, op de grotere meer bedrijfshoofden die eerst thuis meegewerkt hebben.

Tabel 10

VROEGER BEROEP VAN BOEREN EN BEDRIJFSGROOTTE
(in %)

Bedrijfs grootte landbouwers	Vroeger beroep			
	lb. thuis en/of agr.ld.	lb. thuis en niet-agr.	niet-agr. + evt.agr.ld.	geen antw. of n.v.t.
1- 7 ha	55	6	31	8
7-15 ha	84	10	6	-
≥ 15 ha	93	-	7	-
Totaal	78	8	13	1

Terwijl de boeren met een bedrijf van 1-7 ha vroeger voor 37% een niet-agrarisch beroep uitoefenden, eventueel gecombineerd (voor 23%) met arbeid in de landbouw, bedraagt dit percentage bij de boeren met 7-15 ha slechts 16 en bij de boeren met ≥ 15 ha slechts 7.

Nevenberoepen

Nog geen 10% van de boeren en slechts 1 tuinder hebben een nevenberoep. Boeren met een nevenberoep komen bovendien vrijwel uitsluitend in Vrijhoeve en Capelle voor. De meest gangbare nevenberoepen zijn die van

veehandelaar en melkrijder.

In het algemeen zijn het vooral jongere boeren die een nevenberoep hebben. Dit geldt echter niet voor het nevenberoep van veehandelaar, dat uitsluitend wordt uitgeoefend door 4 boeren van 50-60 jaar.

Het nevenberoep van veehandelaar wordt alleen door boeren met minstens 12 ha uitgeoefend en de overige nevenberoepen alleen door boeren met minder dan 12 ha.

2. Beroep van vader en grootvader

Beroep vader

Van de 173 boeren en tuinders had 80% een zelfstandige boer als vader en 3% een zelfstandige tuinder. Eveneens 3% van de vaders was in agrarische loondienst. Van de overige 14% was 10% in een niet-agrarisch beroep (7% zelfstandig, 3% in loondienst) en 3% in een aan de landbouw verwant beroep (waarvan 2% in loondienst).

De boeren en tuinders van wie de vader zelfstandig landbouwer of tuinder was hebben voor slechts 15% vroeger niet-agrarische arbeid verricht (waarvan 12% gecombineerd met werk in de landbouw). De boeren en tuinders echter van wie de vader in agrarische loondienst, in landbouwverwante of niet-agrarische beroepen werkzaam was, hebben vroeger voor 54% niet-agrarische arbeid verricht (waarvan slechts 29% gecombineerd met agrarische beroepen).

Van de boeren en tuinders van wie de vaders zelfstandig waren (in of buiten de landbouw) heeft slechts 18,5% vroeger in agrarische loondienst gewerkt (eventueel gecombineerd met werk thuis of met niet-agrarische arbeid). Van de boeren en tuinders met vaders in loondienst (agrarisch of niet-agrarisch) heeft echter 80% in agrarische loondienst gewerkt.

Er is dus wel een duidelijk verband tussen het vroegere beroep van het bedrijfshoofd en het beroep van diens vader. Zowel het niet-agrarisch werken als het in agrarische loondienst werken van de vader blijkt voor het agrarisch en zelfstandig werkzaam zijn van de huidige bedrijfshoofden duidelijk vertragend te hebben gewerkt.

Een niet-agrarisch beroep van de vader blijkt overigens bijna uitsluitend bij de tuinders voor te komen; het in agrarische loondienst werken van de vader bijna uitsluitend bij de Capelse boeren. De vaders van de boeren waren voor ruim 90% eveneens boer (in alle drie de dorpen), de vaders van de tuinders waren voor ruim 30% boer en voor bijna 20% zelfstandig tuinder, terwijl 40% van de vaders van de tuinders buiten de land- en tuinbouw werkzaam was (waarvan 30% zelfstandig).

Boeren, van wie de vader landarbeider of grondwerker was (6) zijn bijna allen 60 jaar of ouder. De mogelijkheid als landarbeider of grondwerker zijn zoon een zelfstandig boerenbestaan te geven is in Sprang-Capelle dus bepaald wel iets van lange tijd geleden. Bovendien hebben deze boeren bijna allen een bedrijf kleiner dan 7 ha.

Van de boeren van wie de vader geen zelfstandig boer was, heeft 64% een bedrijf van minder dan 7 ha, terwijl van de boeren van wie de vader zelfstandig boer was slechts 17% een bedrijf van minder dan 7 ha heeft. Anders uitgedrukt: van de boeren met minder dan 7 ha was bijna 25% van de vaders geen boer, van de boeren met 7 ha of meer slechts 4%.

Het beroep van de vaders van de tuinders had ook invloed op de aanwezigheid van glasopstand en de soort van verwarming. De vaders van de tuinders met bedrijven zonder staand glas waren geen zelfstandig landbouwer of tuinder.

Wat de glasopstand en verwarming betreft, waren de bedrijven van zoons van tuinders het beste geoutilleerd, vervolgens die van niet-agrarische zelfstandigen, daarna die van landbouwers en tenslotte de bedrijven van zoons van loonarbeiders.

Beroep grootvader

Evenals t.a.v. het beroep van de vader het geval bleek is ook t.a.v. het beroep van de grootvader van vaderszijde een groot verschil tussen tuinders en boeren en bij deze laatste tussen die in Capelle en Vrijhoeve enerzijds en die in Sprang anderzijds. De grootvaders van de tuinders waren voor 43% zelfstandig boer of tuinder, die van de boeren voor 76%. De grootvaders van de boeren in Capelle waren voor 73% zelfstandig boer, in Vrijhoeve voor 53% en in Sprang voor 88%. In Capelle en Vrijhoeve was dus het aantal grootvaders van de boeren dat boer was relatief nog geringer dan in Sprang.

Er bestaat geen correlatie tussen de leeftijd van de boer of tuinder en het beroep van de grootvaders. Bij het beroep van de vaders was deze wel enigszins aanwezig. Een tijdsverschil van twee generaties grijpt dus waarschijnlijk voor alle boeren en tuinders terug naar een situatie rondom de eeuwwisseling waarin de agrarisch-sociale structuur nog stabiel was. Waarschijnlijk pas nadien zijn er mogelijkheden ontstaan van zelfstandig boer worden vanuit een loondienstberoep, waardoor veranderingen gingen optreden in de sociale herkomst, hetgeen nu nog blijkt uit het verband tussen leeftijd van de boeren en tuinders en het beroep van de vader.

Tabel 11

BEROEPEN VAN DE VADERS EN GROOTVADERS VAN DE BEDRIJFSHOOFDEN (in %)

Beroep	Boeren		Tuinders	
	vader	groot- vader	vader	groot- vader
Agrar. zelfstandig	92	76	50	43
Agr. loondienst	4	6	3	9
Niet-agr. zelfst.	1,5	6	32	21
Niet-agr. loondienst	1,5	2	15	18
Onbekend e.d.	1	10	-	9
Totaal	100	100	100	100

Vergelijken wij de beroepen van de vaders van de huidige bedrijfs-
hoofden met de beroepen van de grootvaders dan blijkt dat van de vaders
van de huidige boeren nog 92% zelf ook boer was, maar van de grootvaders
slechts 76%. Om een toeneming van de beroepscontinuïteit te constateren
moeten wij echter met elkaar vergelijken het percentage vaders van de hui-
dige boeren die boer waren met het percentage vaders van deze vaders die

boer waren. En inderdaad, terwijl 92% van de huidige boeren een boer als vader had, had van hun vaders die boer waren slechts 81% een boer als vader, hoewel ook nog van 6% van deze laatsten het beroep van de vader onbekend was, van wie waarschijnlijk de meeste ook boer waren.

De retrospectieve beroepscontinuïteit neemt bij de boeren dus iets toe, hetgeen in overeenstemming is met de gegevens inzake de beroeps- en bedrijfsgeschiedenis van de boeren in Sprang-Capelle en in het algemeen historische beeld past van de beroepsgroepenverschuivingen van enige tientallen jaren geleden.

3. Bedrijfswisseling en wijziging in bedrijfsgrootte

De boeren en tuinders in Sprang-Capelle hebben niet allen steeds hetzelfde bedrijf gehad. Van de boeren had 20% en van de tuinders 40% vroeger een ander bedrijf; in Capelle en Vrijhoeve had $\pm$ 25% van de boeren vroeger een ander bedrijf, in Sprang $\pm$ 15%. Vooral de boeren van 50-65 jaar in Capelle hadden vroeger een ander bedrijf.

Wijziging in bedrijfsgrootte is eveneens nogal voorgekomen, uiteraard vooral in samenhang met wisseling van bedrijf. Van alle boeren die nog op hun eerste bedrijf werken heeft 40% het bedrijf vergroot en 15% verkleind. Van de boeren, die intussen een ander bedrijf hebben, heeft zelfs 70% een groter bedrijf dan vroeger, 7% een kleiner.

Bedrijfsvergrotingen hebben zich evenals bedrijfswisselingen vooral in Capelle en Vrijhoeve voorgedaan, resp. 54% en 60% van de boeren in deze plaatsen wisten hun bedrijf te vergroten, tegenover 46% in Sprang. In deze laatste plaats hebben zich bovendien iets meer verkleiningen voorgedaan (16% tegenover 13% in Capelle).

Tabel 12

WIJZIGING IN BEDRIJFSGROOTTE EN LEEFTIJD VAN DE BOEREN IN SPRANG EN IN CAPELLE (in %)

		Aantal bedrijven	Bedrijfsgrootte-wisseling			
			vergroot	gelijk	verkleind	onbekend
Sprang	20-35 jaar	9	56	22	11	11
	35-50 jaar	16	50	44	6	-
	50-65 jaar	18	45	33	22	-
	$\geq$ 65 jaar	7	28	29	29	14
	Totaal	50	46	34	16	4
Capelle	20-35 jaar	7	43	57	-	-
	35-50 jaar	20	40	45	10	5
	50-65 jaar	30	66	21	10	3
	$\geq$ 65 jaar	17	53	24	23	-
	Totaal	74	54	31	13	2

Het ligt voor de hand dat de verkleiningen meer op latere leeftijd voorkomen in verband met de grondbehoefte van de zoons. Boven de 65 jaar komt men meestal ook niet meer tot bedrijfsvergrotingen. Ook bij de boeren beneden de 35 jaar kan men nauwelijks veel vergrotingen of verkleiningen verwachten, omdat ze pas kort boer zijn. Opmerkelijk in tabel 12 is dan ook dat in Sprang de meeste vergrotingen plaatshadden bij de boeren die jonger dan 50 jaar zijn (en zelfs het meest bij de boeren < 35 jaar) en in Capelle juist het tegenovergestelde.

Resumerend kunnen wij dus stellen dat in Capelle meer bedrijfswisselingen en bedrijfsvergrotingen zijn voorgekomen dan in Sprang.

Een vergelijking van de grootte van de bedrijven van de bedrijfs-
hoofden met die van hun vader bracht aan het licht dat bijna de helft van de boeren een groter bedrijf heeft dan hun vader en slechts 30% een kleiner bedrijf. Dit houdt slechts in zoverre met de leeftijd van het bedrijfs-
hoofd verband, dat de bedrijven van de jongeren minder vaak verschil in grootte vertonen met die van hun vader, dan bij de ouderen het geval is, uiteraard in verband met het overnemen van het ouderlijke bedrijf.

4. Beroepsbinding en voorkeur voor beroep (schoon)zoon

Op grond van het feit, dat de mate waarin iemand positief staat t.o.v. zijn eigen beroep in het algemeen verband houdt met de toewijding waarmee hij zijn beroep uitoefent, hebben wij gemeend te moeten onderzoeken welke boeren en tuinders wellicht geringe beroepsbinding hebben.

Om onze respondenten te kunnen vergelijken naar de mate van beroepsbinding zijn hun drie vragen gesteld. Vervolgens zijn de antwoorden, welke een positieve houding t.o.v. het eigen beroep aanduiden met een punt gewaardeerd. Met behulp van de t.a.v. de drie vragen in totaal behaalde punten konden de boeren en tuinders tenslotte in een schaal worden gerangschikt. Deze schaal voor de beroepsbinding loopt dus van 0 tot 3 punten. Nadere bijzonderheden over de samenstelling van deze schaal en de antwoorden op de vragen zijn te vinden in de bijlagen. De boeren en tuinders zijn als volgt over deze schaal verdeeld:

totaalscore	boeren	(in %)	tuinders	(in %)
3	50	38	16	47
2	32	25	8	24
1	27	21	8	24
0	21	16	2	5
totaal	130	100	34	100

Hoewel de tuinders wel een grotere beroepsbinding hebben dan de boeren is het verschil met de boeren niet groot (0,11).

De bedrijfsgrootte heeft slechts in zoverre invloed op de beroepsbinding dat de boeren met 1-7 ha een gemiddelde score hebben van 1,6 en de middelgrote en grote boeren beiden een gemiddelde score van 1,9.

Wat de leeftijd betreft valt in het oog dat bij de boeren van 35 jaar en ouder een hogere leeftijd wel in het algemeen enigszins samengaat met een grotere beroepsbinding (0,08). De boeren die jonger zijn dan 35 jaar

hebben in overeenstemming daarmee dan ook voor een belangrijk deel een zeer lage, maar voor een nog groter deel een zeer hoge beroepsbinding. De cijfers wijzen er eigenlijk op dat er een nieuwe categorie van boeren in Sprang-Capelle verschijnt met een hoge (maar waarschijnlijk modern geaarde) beroepsbinding.

Er is dan ook positief verband tussen het niveau van onderwijs en de beroepsbinding (0,21). Vooral de boeren met voortgezet dagonderwijs hebben een opmerkelijk hoge beroepsbinding.

De mate waarin men aan zijn eigen beroep gehecht is blijkt verder zijn weerslag te hebben op de voorkeur die men heeft ten aanzien van het beroep van zoon en schoonzoon. Boeren en tuinders met een voorkeur voor een agrarisch beroep van ten minste een van hun zoons hebben een hogere beroepsbinding dan zij, die geen voorkeur hebben en deze weer een hogere dan zij, die liever geen zoon in de land- of tuinbouw zien (0,34).

Hetzelfde geldt voor de voorkeur t.a.v. het beroep van de schoonzoon (0,47). Dit laatste, iets sterkere, verband geldt dan nog speciaal voor de boeren, waaruit af te leiden is dat de voorkeur voor het beroep van de schoonzoon meer ruimte laat voor projectie van de eigen beroepsbinding van de boer daarop, waarschijnlijk omdat in veel gevallen wel de zoon zijn eigen wensen reeds kenbaar heeft gemaakt in tegenstelling tot de (vaak nog niet aanwezige) schoonzoon. Bovendien zal de boer waarschijnlijk t.a.v. zijn zoon het best de harde feiten onder ogen kunnen zien.

§ 5. Ondernemersschappen en niveau van bedrijfsvoering

In deze paragraaf behandelen wij in de eerste plaats een aantal gegevens die betrekking hebben op het ondernemersschap. Sommige boeren zullen een meer traditioneel referentiekader inzake hun beroepsuitoefening blijken te hebben, andere een meer modern.

Dit is vervolgens aanleiding om de invloed van de persoonlijke beroeps- en bedrijfsgeschiedenis hierop na te gaan. Onze hypothese dat de historische ontwikkeling de traditionaliteit van het referentiekader (hier inzake de wijze van beroepsuitoefening) mede veroorzaakt, kan daarvoor getoetst worden.

In het laatste gedeelte van deze paragraaf behandelen wij het niveau van bedrijfsvoering, tot uitdrukking komend in de mate waarin gebruik wordt gemaakt van moderne landbouwmethoden en op basis van een beoordeling door een commissie van deskundigen 1). Daarbij wordt ook nagegaan in hoeverre dit niveau bepaald wordt door de wijze van beroepsuitoefening oftewel het ondernemersschap. Ook de verbanden tussen het niveau van bedrijfsvoering en enkele andere in de eerste twee paragrafen behandelde variabelen zullen daar de aandacht krijgen.

---

1) Zie voor nadere toelichting de inleiding tot deze studie en de bijlagen.

a. Enkele facetten van het ondernemersschap

Achtereenvolgens zullen wij hier aandacht schenken aan een aantal economische gedragingen en opvattingen welke als uiting van het referentiekader inzake de beroepsuitoefening kunnen worden beschouwd.

Besproken zullen worden:

1. de opvattingen over de wijze van beroepsuitoefening;
De mening over de noodzaak van zelf nadenken in plaats van alleen bij anderen kijken, de mening over het toepassen van nieuwigheden en de kenmerken van een goede boer of tuinder.
2. het financieel beleid;
Het bijhouden en toepassen van een boekhouding, het hebben van een rekening-courant bij een bank en de mening over het lenen van geld voor bedrijfsinvesteringen.
3. plannen van de tuinders;
4. de houding tegenover de streekverbetering;
5. het bezoek aan veemarkt en veiling.

ad 1. Opvattingen over de wijze van beroepsuitoefening

Er is de respondenten gevraagd wat zij vonden van de uitspraak een boer (tuinder) hoeft niet zo erg veel na te denken over hoe hij zijn bedrijf moet voeren, hij kan immers kijken hoe de andere boeren (tuinders) het doen. Ongeveer 90% van de boeren en tuinders was het daarmee niet eens. Dit behoeft echter niet te betekenen dat zij in feite niet vooral naar anderen kijken.

Duidelijk is echter toch wel de radicale afwijzing van het niet zelf nadenken, daar ongeveer 2/3 deel van de boeren en tuinders het er zeer sterk mee oneens is, in alle drie de dorpen.

Degenen, die het er wel mee eens zijn, zijn enkele oudere, vooral kleine boeren, en oudere tuinders. Zij zeggen nogal eens: "Je bent nooit te oud om te leren".

Wij hebben de boeren en tuinders voorts gevraagd naar de mening welke men in het dorp heeft over mensen die steeds als eerste nieuwigheden op hun bedrijf toepassen. Hierdoor konden wij dus niet constateren of onze respondenten zelf al dan niet positief stonden tegenover deze mensen. Wij hebben hiermee slechts een indruk willen krijgen over het algemene klimaat, waarin degenen verkeren die vernieuwing willen aanbrengen. Wij stelden het volgende vast.

Ongeveer 15% van de boeren gaf op de vraag geen antwoord en 15% wist het niet. Volgens nog eens 20% bestond er geen algemeen oordeel. Deze percentages zijn voor alle dorpen gelijk. In alle drie de dorpen heeft dan ook de overige 50% van de boeren een "gunstig" of "ongunstig" uitgesproken. In Sprang en Vrijhoeve meende echter slechts 20% dat de dorpsmening gunstig was en 30% dat deze ongunstig was, in Capelle echter ruim 25% gunstig en bijna 25% ongunstig. Sprang schijnt dus een ongunstiger publieke opinie over

het toepassen van nieuwigheden te hebben dan Capelle. A.W. van den Ban vermeldt overeenkomstige gegevens omtrent Noord-Beveland, Milheeze en Dwingeloo 1). Het valt daarbij op dat daar slechts weinig boeren geen antwoord gaven op de betreffende vraag of zeiden het niet te weten. Overigens is het aantal "gunstige" antwoorden in verhouding tot het aantal "ongunstige" in Sprang-Capelle veel groter dan in Dwingeloo, ongeveer even groot als op Noord-Beveland en veel kleiner dan in Milheeze. In Sprang-Capelle zeiden de boeren in verhouding met die in de door Van den Ban genoemde gebieden, betrekkelijk weinig dat de meningen over de kwestie verdeeld waren.

Enige voorbeelden van de vele door de respondenten gemaakte losse opmerkingen, die alle ongeveer van gelijke strekking zijn;

"Acht jaar geleden was hier nog geen trekker. De eerste die er een kocht werd voor gek verklaard. Nu heeft iedereen er bijna een. Zo gaat het met veel dingen".

"Zulke mensen worden door veel boeren uitgelachen. Ik ging hier het eerst aan de K.I. en ik werd uitgelachen".

"Als ik iets vertel over de streekverbetering in Hoeven, dan lachen ze me uit, zelfs de familie".

"Een groot gedeelte is hier niet zo, dat ze zo achterlijk zijn dat ze dat afkeuren. Maar het hangt ervan af of je bedrijf er naar is, of je het financieel kan doen".

"Dan zijn ze jaloeers. Dan is het: waar doen ze het van. Ze gunnen hier in Sprang elkaar het licht in de ogen niet".

"Ik weet niet hoe dat afloopt, wordt er meest gezegd. Men beschouwt een koop nieuwigheden als luxe".

"Sceptisch toezien en een beetje argwanend. Men denkt dat er een steekje los is aan die mensen, men hoopt dat het mislukt".

De boeren die betrekkelijk vaak menen dat de publieke opinie ongunstig is, zijn de jongere boeren (0,34) en in Capelle de boeren met voortgezet onderwijs (0,39) en met middelgrote bedrijven (0,65). Bij de tuinders konden geen samenhangen worden geconstateerd.

Tot zover de boeren en tuinders, die meenden dat er een ongeveer eensgezinde mening bij het merendeel van hun beroepsgenoten heerst t.a.v. dit onderwerp. Eveneens is er echter een deel van onze respondenten dat meent, dat er geen algemeen oordeel hierover is. Dit deel bedraagt echter slechts 20%, hetgeen weinig is wanneer men beseft dat er in feite zeer verschillende meningen tegelijk voorkomen, gunstige zowel als ongunstige. De bestaande tegenstellingen blijken dus niet algemeen bekend, slechts weinigen gaven er in hun antwoord blijk van, ervan op de hoogte te zijn.

Van de door de boeren en tuinders genoemde kenmerken van een goede boer of tuinder zijn de meer moderne te onderscheiden van de meer traditionele. Onder de meer moderne zijn te rangschikken: kapitaalopbrengsten, verdiensten, bedrijfs- en arbeidsorganisatie en de indruk van het bedrijf als geheel. Als meer traditionele zijn te noemen: lang en hard werken, kwaliteit van het vee, goed fokken en verzorgen van vee, bewerking en verzorging van het land en de stand van de gewassen.

---

1) A.W. van den Ban, Boer en landbouwvoorlichting, Wageningen, 1963.

Ten aanzien van de genoemde kenmerken van een goede boer en tuinder blijkt er een groot verschil tussen de boeren en de tuinders. Wanneer men kenmerken noemt van goede boeren en tuinders blijken de boeren een traditioneler opvatting daarvan te hebben dan de tuinders. Van de door de boeren genoemde kenmerken betreft 53% het bewerken en verzorgen van het land of de stand van de gewassen. Bij de tuinders is dit percentage slechts 33. Daarentegen betreffen de door de tuinders genoemde kenmerken voor 47% de indruk van het bedrijf als geheel of de bedrijfs- en arbeidsorganisatie tegenover slechts 13% bij de boeren.

Voorts wordt uiteraard alleen door de boeren voor 20% de kwaliteit en het goed fokken en verzorgen van vee genoemd en door een klein aantal boeren en tuinders nog enkele andere kenmerken, variërend van lang en hard werken tot kapitaalopbrengsten en verdiensten.

Vooraf de boeren jonger dan 35 jaar en boeren met voortgezet onderwijs (speciaal dagonderwijs) noemen meer moderne criteria, zij het in mindere mate dan de tuinders. Wat de bedrijfsgrootte betreft valt de nadruk bij de kleine boeren iets meer op het land, bij de grotere op het vee.

Behalve rechtstreeks hebben wij ook op indirecte wijze trachten vast te stellen welke soort boeren en tuinders men de beste vindt. Daartoe is aan onze respondenten gevraagd een paar namen te noemen van collega's die men als de beste boeren en tuinders beschouwt.

Dan blijkt allereerst dat in Capelle relatief iets meer boeren als de beste boer worden genoemd dan in Sprang en Vrijhoeve. Dit wordt waarschijnlijk veroorzaakt doordat de Sprangse boeren meer terughoudend waren t.a.v. het noemen van "beste boeren"; ook in andere opzichten waren zij niet altijd bereid namen te noemen.

Voorts is van grote betekenis de bedrijfsgrootte. Het zijn bijna allemaal grote boeren die als beste boer worden beschouwd (0,64). Van iets minder betekenis is het onderwijs bij de boeren (0,31), in tegenstelling tot de tuinders (1,00). Vooral de bedrijfsgrootte vertoont dus sterke samenhang met het in de ogen van hun collega's goed boer zijn.

In het algemeen schijnt volgens vrij traditionele maatstaven over de kwaliteit van het boer zijn geoordeeld te worden.

Ad 2. Financiële beleid

Alle boeren en tuinders (behoudens een van elke categorie) hebben een of andere vorm van boekhouding. Slechts 4 boeren (minder dan 3%) laten een bedrijfseconomische boekhouding bijhouden, één boer houdt zelf een boekhouding bij en één noteert ontvangsten en uitgaven. De overige boeren en tuinders hebben een fiscale boekhouding.

De boekhouding wordt vrijwel uitsluitend gebruikt voor de belastingaangifte. Slechts 3 boeren begroten er ook hun bedrijfsresultaten mee en één vergelijkt op basis van zijn boekhouding de diverse bedrijfsonderdelen. Deze 4 boeren die een bedrijfseconomische boekhouding laten bijhouden, hebben 12-20 ha grond en volgden voortgezet onderwijs in cursusvorm.

Van de boeren heeft 17% een bankrekening, in Sprang 10% en in Capelle 23%, van de tuinders echter 88%.

Vooraf grotere boeren maken van een bankrekening gebruik.

Tabel 13

AANTAL BOEREN MET BANKREKENING VERDEELD NAAR BEDRIJFSGROOTTE
(in %)

Bankrekening	Aantal boeren	< 7 ha	7-15 ha	≥ 15 ha
Wel	24	10	12,5	37
Niet	115	90	87,5	63
Totaal	139	30	80	29

De mening over het lenen van geld voor investeringen in eigen bedrijf is nogal verdeeld. De tuinders zijn het voor 83%, de boeren slechts voor 51% oneens met de uitspraak: "Als je voor grote aankopen van het bedrijf geld moet lenen, kun je die aankopen beter niet doen".

Bij de boeren is t.a.v. deze kwestie in het algemeen geen verschil tussen Sprang en Capelle, alleen de boeren in Vrijhoeve staan wel bijzonder afwijzend tegenover geld lenen. Slechts 20% is het namelijk met de uitspraak oneens.

Duidelijk verband is er met de leeftijd (0,43) en het onderwijs (0,21). De boeren jonger dan 35 jaar staan voor 82% positief tegenover geld lenen, van 35 tot 65 jaar voor 53% en de boeren van 65 jaar en ouder voor slechts 35%. De boeren met voortgezet dagonderwijs staan voor 77% positief tegenover geld lenen, die met cursusonderwijs voor 63% en die zonder voortgezet onderwijs voor 30%.

Er blijkt dus wel wat te veranderen in de houding tegenover het lenen. Ter illustratie vermelden wij tot slot nog een tweetal commentaren, resp. van een voor- en een tegenstander.

"Wij zijn wel zo grootgebracht om ons niet in de schulden te steken. Maar ik kan het er niet meer mee eens zijn tegenwoordig. Je moet tijdig investeren".

"Van schuld is de familie bang. Als je eenmaal in de schuld zit kom je er zo maar niet meer uit. Je moet je vleugels niet verder uitslaan dan je kunt".

Ad 3. Plannen van de tuinders

Een belangrijk aspect van het ondernemersschap is een dynamische instelling. Men moet als goed ondernemer trachten zich bij de zich steeds verder ontwikkelende technische, economische en sociale omstandigheden aan te passen. Plannen maken is een van de aspecten van deze dynamische instelling. De tuinders hebben wij daarom gevraagd of men plannen had tot bouw of uitbreiding van glasopstand of stookinstallatie. Van de 34 tuinders had 47% dergelijke plannen, waarvan driekwart t.a.v. de glasopstand en een kwart t.a.v. de stookinstallatie. De eerstgenoemden hadden gemiddeld een kleiner bedrijf dan de laatstgenoemden (0,72).

Ad 4. De houding tegenover de streekverbetering

De streekverbetering, welke op het moment van onze enquête in Sprang-Capelle was aangekondigd en zelfs reeds was begonnen, heeft evenals in andere gebieden ten doel, via een intensieve voorlichtings-campagne en andere activiteiten, het plaatselijk agrarisch-economische en -sociale leven een extra stimulans te geven. Veel van het oude en vertrouwde in het dagelijks leven loopt daarbij grote kans als verouderd en voor de toekomst ongewenst te worden bestempeld, terwijl nieuwe ontwikkelingen in plaats daarvan worden aangemoedigd en bevorderd. Het is daarom nuttig te weten of de boeren en tuinders, voor zover zij een min of meer juiste voorstelling hebben van wat streekverbetering is, positief dan wel negatief zijn ingesteld tegenover de komende streekverbetering. Daaruit zou af te leiden zijn, welke boeren en tuinders, althans wat de streekverbetering betreft, minder of meer traditioneel zijn ingesteld.

Wij hebben onze respondenten daarom gevraagd of zij al dan niet voor de streek of voor het eigen bedrijf voordeel verwachten van de streekverbetering. Op basis van de antwoorden werden de 85 boeren en tuinders die reëel begrip hadden van streekverbetering op een schaal (van 0 t/m 3 punten) gerangschikt, welke betrekking heeft op de houding tot de streekverbetering.

Ongeveer de helft van de boeren en van de tuinders had een goed begrip van wat streekverbetering is. Hiervan waren er wat de boeren betreft, evenveel die wel als die geen voordeel verwachten. Bij de tuinders was het aantal dat gunstige verwachtingen had veel hoger.

De verwachtingen hebben betrekking op drie onderdelen, namelijk ruilverkaveling, subsidieverlening en uitgebreide voorlichting. Ten aanzien van elk van deze onderdelen waren de meningen verdeeld.

De eventueel met de streekverbetering gepaard gaande ruilverkaveling wordt over het algemeen met grote instemming tegemoet gezien, hoewel ook bezwaren werden geuit: de lasten op de grond zouden er te hoog door kunnen worden; een vorige gedeeltelijke ruilverkaveling had niet veel verbetering gebracht; ruilverkaveling zou vrijwel onmogelijk zijn.

De subsidieverlening wordt door de boeren vaak als iets afzonderlijks gezien waar men meestal wel van zal willen profiteren, zonder zich verder met streekverbetering in te laten. Bij de tuinders is veel belangstelling voor subsidiëring van de gemeenschappelijke stoomketel om de grond te stomen. Verder voor verbetering van waterstand, wegenverbetering en andere voorzieningen.

De voorlichting tenslotte wordt door minder boeren en tuinders genoemd. Sommige hebben er zelf al voordeel van gehad, andere achten het in het algemeen noodzakelijk en verwachten er voordeel van, ook voor de streek. Een van onze respondenten zei hieromtrent: "Op discussie-avonden ontmoette ik boeren die ik er niet verwacht had. Die zijn dus toch grijpbaar en zullen er profijt van hebben".

Dat de voorlichting gemakkelijk zal inslaan werd weleens aldus betwijfeld door de boeren: "Dan zouden we naar de dominee en andere leidinggevende personen moeten, zodat die hun mensen leren dat zij iets moeten durven en aanpakken, en dat ze niet tegen alles zo donker en angstig aankijken".

Wanneer wij "het verwachten van voordeel uit streekverbetering" een positieve houding noemen kunnen wij allereerst vermelden dat de boeren in Sprang en Vrijhoeve negatiever staan tegenover de streekverbetering dan de boeren en tuinders in Capelle (0,31).

Voorts blijkt het aantal boeren van 65 jaar en ouder en de boeren met minder dan 5 en met meer dan 15 ha dat negatief staat tegenover de streekverbetering, relatief groter te zijn dan in de andere groepen.

Ook ten aanzien van de houding tegenover de streekverbetering hebben wij nagegaan hoe het algemene klimaat is waarin deze in eerste aanleg zal komen te verkeren. Wij hebben onze respondenten namelijk gevraagd hoe men in het dorp in het algemeen over de streekverbetering denkt.

Vele boeren gaven hierop geen antwoord. In Sprang was dat 50% en in Vrijhoeve zelfs 60%, in Capelle echter slechts 30% van de boeren. Van alle overigen, die dus wel enige notie hadden van het begrip streekverbetering, al haalden zij ook de ruilverkaveling erbij, wist 20% niet hoe de publieke opinie was (in alle drie de dorpen). Ongeveer 20% van degenen die het begrip kenden en antwoordden, meende dat er geen dorpsmening was en eveneens ongeveer 20% dat de meningen verdeeld zijn. In alle drie de dorpen vormen tenslotte van de overige 40%, die dus een "gunstig" of "ongunstig" hebben uitgesproken, de laatsten een kleine meerderheid.

Zijn er dus tussen de dorpen geen verschillen in mening inzake de publieke opinie over de streekverbetering, wel zijn er andere verschillen. De boeren die geen antwoord gaven zijn veelal boeren met een kleiner bedrijf (0,27) en nog vaker zonder voortgezet onderwijs (0,47). Van de boeren die wel antwoord gaven op de vraag bleken zich degenen, die menen dat de opinie ongunstig is, niet in bedrijfs-grootte of onderwijs-niveau te onderscheiden van degenen die menen dat de opinie gunstig is. Wel geven de boeren met voortgezet onderwijs wat meer als antwoord dat er eigenlijk geen publieke opinie is of dat de meningen verdeeld zijn. Verband met de leeftijd kon niet worden geconstateerd.

Wat de tuinders betreft bleek de helft geen antwoord te geven, een kwart meende dat er geen algemene opinie was, terwijl tenslotte nog 4 tuinders meenden dat de publieke opinie gunstig was, 2 dat deze ongunstig en 1 dat deze verdeeld was.

Enige voorbeelden van de bij het antwoord op de desbetreffende vraag gemaakte opmerkingen geven wellicht het duidelijkst de kern van de opinie weer.

"Men zegt zo onder elkaar, als het maar geen onderonsje wordt, d.w.z. dat besturen en vriendjes er het meest van profiteren".

"Komen met veel afbrekende kritiek. Bijzonder slecht. Hebben er eerst een hoge gedachte van gehad. Verwachtten veel geld binnen te kunnen slepen".

"Er zijn er die er de gek mee steken. De heren willen ons geld uit de zak jagen. Wij willen maar op de oude voet doorgaan".

"Ze hebben er heel weinig dunk van tot heden toe. Maar dit is ook wel te begrijpen, zoals er nu nog weinig van uitgaat".

Volgens deze opmerkingen zouden de boeren in Sprang-Capelle dus nogal argwanend, behoudend en alleen op geld uit zijn.

Samenvattend kunnen wij concluderen dat slechts ongeveer de helft van de boeren en tuinders een min of meer juist begrip had van wat streekverbetering is. De mening hierover was sterk verdeeld en de meesten van hen wisten ook dat dit in het algemeen het geval was.

Ad 5. Het bezoek aan veemarkt en veiling

Ook het bezoek aan veemarkt en veiling kan een aanwijzing geven over het referentiekader van de boeren en tuinders inzake hun beroepsuitoefening. Vertonen zij zich in dit bezoek als moderne of als traditioneel ingestelde boeren en tuinders?

Persoonlijk bezoek aan een veemarkt kan volledig verantwoord zijn, ook bij een moderne bedrijfsvoering. Het veelvuldig bezoeken van veemarkten is echter, tenzij men veehandelaar is, een teken van een referentiekader waarbij in de beroepsuitoefening tijd geen rol speelt en in het algemeen rationeel handelen geen eerste vereiste is. Men hecht dan kennelijk meer waarde aan de mogelijkheid een kleine winst te boeken en aan de gelegenheid gezellig te praten met de op de veemarkt eveneens aanwezige dorpsgenoten dan aan de hierdoor verloren gaande tijd welke produktief kan worden aangewend.

In Sprang-Capelle gaat vrijwel iedere boer regelmatig naar de Bossche veemarkt. Daarnaast gaat er een aantal naar de paardenmarkten in Hedel en Gorinchem. Bovendien worden door sommigen nog de veemarkten in Utrecht, Rotterdam, Zwolle, Leeuwarden en andere plaatsen bezocht.

In alle drie de dorpen zijn er slechts weinigen die op een van de verder weg gelegen markten komen. Onder dezen komen zo goed als geen boeren voor met als nevenberoep veehandelaar. Het bezoek aan deze markten schijnt dus wel voort te vloeien uit verantwoorde bedrijfsvoering (al dient men wel te bedenken dat, althans in Capelle, vooral de allochtonen deze markten bezoeken, en daar de oorzaak dus waarschijnlijk mede ligt in het voortzetten van een vroegere gewoonte in de vorige woonplaats).

Belangrijk is ook het verschil tussen Sprang en Capelle, wat de veelvuldigheid van bezoek betreft. De weinige boeren die nooit op de Bossche veemarkt komen, wonen bijna allen in Capelle (9 van de 10, 0,788). Ook komen de Capelse boeren er minder vaak (0,44). Dit laatste komt echter geheel op rekening van de jongere boeren in Capelle: deze bezoeken veel minder vaak de Bossche veemarkt dan de jongere boeren in Sprang; dit geldt niet voor de oudere. Wanneer men stelt dat veelvuldig bezoek aan een veemarkt overbodig is en voor de bedrijfsvoering ongewenst, dan kan men in Capelle hierin dus verbetering constateren in tegenstelling tot Sprang, waar de jongeren nog even vaak naar de veemarkt gaan als de ouderen.

In dit verband is ook opmerkelijk dat in Capelle vooral de allochtonen en in Sprang uitsluitend autochtonen naar verder weg gelegen markten gaan. Bovendien dat het bezoek aan de paardenmarkten in Hedel en Gorinchem uit Sprang veel groter is dan uit Capelle. Uit Sprang komt 36% van de boeren op de paardenmarkt te Gorinchem, uit Capelle slechts 12%. Uit Sprang komt 18% van de boeren op de paardenmarkt te Hedel, uit Capelle slechts 8%. Vrijhoeve neemt in dit opzicht een tussenpositie in met percentages van resp. 33 en 13.

Uit dit alles blijkt wel dat het bezoeken van veemarkten, van welke aard en waar ook, vooral een zaak is van de autochtone Sprangse boeren, jong en oud. De communicatieve betekenis van dit marktbezoek kan niet hoog worden aangeslagen. Het massale bezoek aan bijna uitsluitend de Bossche veemarkt maakt het waarschijnlijk dat men niet buiten de kring van dorpsgenoten komt tijdens dit bezoek.

Ter illustratie van de achtergronden van het bezoek aan de Bossche veemarkt vermelden wij nog enige opmerkingen van boeren die hier nogal sceptisch tegenover stonden.

"Ik ga er alleen heen als ik wat moet verkopen. In het algemeen handelt men hier graag. Iedere boer is eigenlijk veehandelaar. Men verprutst er vaak de veestapel door".

"We hebben er geen tijd voor. Ik begrijp niet dat andere boeren er wel komen. Hoe hebben ze er tijd voor?"

"Als ik wat te kopen heb of te verkopen laat ik dit doen. Dat is veel goedkoper dan een dag verletten".

"Ik ga alleen als ik er iets te doen heb. Er zijn hier mensen die wekelijks gaan, terwijl ze er niets te doen hebben. Ik heb er geen tijd voor".

De voorstanders dragen uiteraard weer geheel andere motieven aan.

"Daar moet je komen, anders nemen ze je in de boot"

"Ik Doe gaerne wat handel"

"Dat ligt er aan of ik er zaken te doen heb"

Evenals de boeren komen ook de tuinders weleens vanwege hun bedrijf in andere plaatsen, namelijk voor het bezoeken van de veiling in Drunen. Dit laatste is overigens wel van een geheel ander karakter dan het bezoek aan de veemarkt door de boeren. Men behoeft voor de verkoop van de produkten in het geheel niet persoonlijk naar de veiling, hoogstens zal men er zich eens gaan oriënteren over eventuele kwaliteitsverschillen tussen eigen produkten en die van collega's. Ongeveer 20% van de tuinders gaat er dan ook nooit heen, ongeveer 55% 1 tot 4 keer per jaar en slechts 25% meer dan 4 keer per jaar. De omvang van het bezoek aan de veiling schijnt dus wel aan te sluiten bij rationele opvattingen daarover. De volgende opmerkingen van een van de tuinders tekent duidelijk de opvattingen van de moderne tuinder.

"We hebben telefoon. Is er iets bijzonders dan bel ik de directeur van de veiling. Dan is er weer een reis uitgespaard".

Ondernemersschap en beroeps- en bedrijfsgeschiedenis

Ten einde na te gaan of onze hypothese juist is dat de historische ontwikkeling in Sprang-Capelle haar uitwerking toont in de opvattingen omtrent de wijze van beroepsuitoefening, willen wij thans de gegevens in § 2 vergelijken met die in § 3 (b).

In § 2 is gebleken dat speciaal van de oudere en de kleinere boeren en de tuinders minder van agrarische afkomst zijn dan de grotere en jongere boeren. Hun vader was vaker dan die van jongere en grotere boeren zelf geen boer en vaker in agrarische loondienst. Daardoor waren zij zelf vroeger ook minder thuis op het bedrijf werkzaam. Vooral in Capelle hebben

vele ouderen in de loop van hun leven hun bedrijf vergroot, daar hebben dus waarschijnlijk meer boeren of hun vaders vroeger een klein bedrijf gehad.

Anderzijds bleek in § 3 (b) dat de meer traditionele wijze van beroepsuitoefening vooral voorkomt bij de oudere en de kleinere boeren en bij de boeren zonder voortgezet onderwijs. Zo zijn het in het bijzonder kleinere boeren die liever naar anderen kijken dan zelf nadenken. Ook komt bij de boeren beneden 12 ha geen bedrijfseconomische boekhouding voor en in mindere mate dan bij grotere boeren een bankrekening. Voorts zijn het eveneens vooral oudere boeren die liever bij anderen kijken dan zelf nadenken, en minder moderne criteria aanleggen bij de beoordeling van een boer. Ook staan oudere boeren negatiever tegenover het lenen van geld voor investeringen en tegenover de streekverbetering.

Het zijn dus vooral oudere en kleinere boeren die zowel minder vaak boerenzoon en vaker zoon van een kleine boer of van niet-agrarische afkomst zijn, als van een meer traditionele wijze van beroepsuitoefening getuigen.

Nu zijn ouderen vaak meer traditioneel en kleinere boeren in het algemeen eveneens. Onze hypothese dat de historische ontwikkeling, met name de sociale afkomst van een aantal vooral kleinere en oudere boeren, het traditionele karakter van het ondernemersschap van deze boeren sterk heeft beïnvloed, kunnen wij dus door vorenstaande analyse niet zonder meer bevestigd achten. Het zou echter te ver voeren de diverse aspecten van de afkomst met die van het ondernemersschap op directe wijze te confronteren. Wij volstaan daarom met de conclusie dat vooral de kleinere en oudere boeren t.a.v. diverse aspecten van ondernemersschap nogal traditioneel zijn ingesteld en dat ook juist deze categorieën van boeren in veel mindere mate van agrarische afkomst zijn. Overigens is reeds in het eerste hoofdstuk de betekenis van de historische ontwikkeling voor de traditionaliteit van het referentiekader van een aantal boeren in het algemeen aannemelijk gemaakt.

Vanzelfsprekend is het ondernemersschap ook van andere factoren dan de beroeps- en bedrijfsgeschiedenis afhankelijk. Zo bleek reeds de betekenis van het voortgezet onderwijs. Hieraan zal het mede toegeschreven moeten worden dat de tuinders, die toch in veel geringere mate van agrarische afkomst zijn, desondanks van een modern agrarisch ondernemersschap getuigen. Daarnaast spreekt in dit verband natuurlijk ook de aard van het tuindersberoep sterk mede, zoals t.a.v. het hebben van een bankrekening.

b. Niveau van bedrijfsvoering

Het kernpunt van deze studie is wel het niveau van bedrijfsvoering. De achtergrond hiervan willen wij immers kennen om wegen aan te kunnen geven voor verhoging van dit niveau.

In eerste instantie hebben wij dit niveau trachten te meten door na te gaan hoeveel van 10 op alle landbouwbedrijven toepasbare moderne landbouwmethoden 1) inderdaad door de boeren in Sprang-Capelle worden gebruikt. Door de boeren op grond hiervan punten toe te kennen, verkrijgen zij dus een bepaalde adoptiescore waarmee zij elk een plaats innemen op de adoptieschaal.

---

1) Zie bijlagen.

Om na te gaan of deze schaaltechniek betrouwbare resultaten opleverde hebben wij bovendien aan een commissie van deskundigen om een beoordeling van alle boeren gevraagd. Ook de tuinders werden beoordeeld, zodat wij ook voor hen ten minste één maatstaf konden aanleggen voor hun niveau van bedrijfsvoering. De boeren kunnen wij zo zelfs op tweeërlei wijze naar niveau van bedrijfsvoering indelen.

Nadere bijzonderheden, zoals de oorsprong van de adoptieschaal zijn in de bijlagen te vinden.

Volgens de adoptieschaal, welke varieert van 0 tot 17, onderscheiden wij boeren met een hoog (12-17), een middelmatig (8-11) en een laag (0-7) niveau van bedrijfsvoering. Volgens de beoordelingsscores onderscheiden wij boeren en tuinders met een hoge (4-5), een middelmatige (3) en een lage (1-2) beoordeling.

Adoptie en beoordeling

De beoordeling en de adoptiescore hangen inderdaad zeer nauw samen (0,70). Van de boer met een beoordeling van 4 of 5 heeft bijna $\frac{2}{3}$ deel ook een hoge adoptiescore (12-17). Van de boeren met een beoordeling van 1 of 2 heeft bijna 60% ook een lage adoptiescore (0-7).

De beoordelingsscores wijzen dus uit dat de adoptiescore een goede graadmeter is voor het niveau van bedrijfsvoering. Het niet volledig zijn van het verband tussen beide graadmeters wijst er echter op dat beide toch ook een zekere eigenheid hebben die wij bij de adoptiescore uiteraard moeten zien in het gebruik maken van moderne landbouwmethoden en bij de beoordeling in een combinatie van deskundigheid, toewijding, organisatievermogen en andere vereisten van goed boer-zijn.

Wij zullen vervolgens nagaan in welke mate de adoptie en beoordeling samenhangen met de leeftijd en het onderwijs van de boeren en tuinders en met de grootte van de bedrijven van de boeren en in hoeverre er dorpsverschillen in deze zijn.

Verband tussen het niveau van bedrijfsvoering en dorp, leeftijd, onderwijs en bedrijfsgrootte

T.a.v. de boeren zijn er een aantal duidelijke verbanden te constateren op dit gebied.

Wat de dorpen betreft vinden wij in Capelle gemiddeld een iets hogere adoptie (0,07) en een aanmerkelijk hogere beoordeling (0,21). Dit geldt in elke bedrijfsgroottesklasse en zowel t.a.v. de boeren met als zonder voortgezet onderwijs. Ook gelden deze verbanden voor elke leeftijdscategorie, op twee uitzonderingen na. De boeren die jonger zijn dan 35 jaar hebben in Sprang gemiddeld een hogere adoptiescore dan in Capelle en de boeren van 65 jaar en ouder in Sprang een hogere beoordeling dan in Capelle.

Tussen Vrijhoeve en Sprang is geen duidelijk verschil in niveau van bedrijfsvoering te constateren behalve t.a.v. de boeren zonder onderwijs. Deze hebben in Sprang een nog lager niveau dan in Vrijhoeve, zowel wat de adoptie als wat de beoordeling betreft. Men kan zeggen dat in Vrijhoeve en Capelle een aantal boeren zonder voortgezet onderwijs voorkomen die desondanks een hoog niveau van bedrijfsvoering vertonen.

Wat de leeftijd betreft blijkt dat een lagere leeftijd gepaard gaat met een iets hogere beoordeling en een aanmerkelijk hogere adoptie (adoptie: 0,26, beoordeling: 0,16). Wat de adoptie betreft geldt dit vooral in Sprang; t.a.v. de beoordeling alleen in Capelle. Het positief verband tussen lage leeftijd en hoog niveau van bedrijfsvoering geldt ook wat de adoptie betreft vooral voor de kleine en middelgrote bedrijven en t.a.v. de beoordeling uitsluitend voor deze beide bedrijfs-groottesklassen.

Tabel 14

LEEFTIJD VAN DE BOEREN EN NIVEAU VAN HUN BEDRIJFSVOERING
(in %)

	Aantal boeren	Adoptie			Beoordeling		
		laag	midd.	hoog	laag	midd.	hoog
< 35 jaar	17	24	24	52	30	35	35
35-50 jaar	40	25	35	40	30	38	32
50-65 jaar	54	26	50	24	32	47	21
≥ 65 jaar	28	46	29	25	48	26	26
Totaal	139	30	38	32	34	39	27

Op de grotere bedrijven is de leeftijd dus van weinig betekenis voor het niveau van bedrijfsvoering. Tenslotte blijkt het verband tussen leeftijd en adoptie zowel bij de boeren met als bij de boeren zonder voortgezet onderwijs te gelden, het verband met de beoordeling echter bij geen van beide. Uit dit laatste moeten wij concluderen dat het verband tussen leeftijd en beoordeling een schijnverband is en is terug te leiden op het verband tussen leeftijd en onderwijs.

De bedrijfsvoering houdt sterk verband met het volgen van voortgezet onderwijs.

Tabel 15

ONDERWIJS VAN DE BOEREN EN NIVEAU VAN HUN BEDRIJFSVOERING
(in %)

Voortgezet onderwijs	Aantal boeren	Adoptie			Beoordeling		
		laag	midd.	hoog	laag	midd.	hoog
Wel	78	12	42	46	19	47	34
Niet	60	52	33	15	52	29	19
Totaal	138	29	38	33	34	39	27

De boeren met voortgezet onderwijs hebben gemiddeld een hogere adoptie (0,68) en beoordeling (0,49). Dit geldt voor alle drie de dorpen, voor alle

leeftijdscategorieën en voor alle bedrijfsgrootteklassen (zij het vooral voor de middelgrote bedrijven).

Tenslotte is er nog het verband tussen bedrijfsgrootte en niveau van bedrijfsvoering. Grotere boeren hebben een hogere adoptie (0,55) en een hogere beoordeling (0,50).

Tabel 16

BEDRIJFSGROOTTE EN NIVEAU VAN BEDRIJFSVOERING (in %)

Bedrijfs- grootte	Aantal boeren	Adoptie			Beoordeling		
		laag	midd.	hoog	laag	midd.	hoog
< 7 ha	29	69	24	7	58	42	-
7-15 ha	80	24	39	37	34	32	34
≥ 15 ha	30	7	50	43	13	54	33
Totaal	139	29	38	33	34	39	27

Deze verbanden gelden voor alle dorpen, voor boeren met en zonder onderwijs en in elke leeftijdscategorie.

Wanneer wij nu de geconstateerde verbanden op hun onderlinge verschil in sterkte vergelijken zien wij dat het niveau van bedrijfsvoering vooral verband houdt met het genoten onderwijs en de bedrijfsgrootte. Het sterkst is het verband tussen genoten onderwijs en de adoptie.

Tabel 17

SAMENVATTING DER VERBANDEN

Mate van verband met	Adoptie	Beoordeling
Peil van onderwijs	0,68	0,49
Bedrijfsgrootte	0,55	0,50
Leeftijd	0,26	0,16
Dorp	0,07	0,21

A.W. van den Ban 1) vond in zijn onderzoek juist veel meer samenhang tussen de bedrijfsgrootte en het niveau van bedrijfsvoering dan tussen het genoten onderwijs en dit niveau. De betekenis van het genoten hebben van landbouwonderwijs is dus in Sprang-Capelle vrij groot in vergelijking met andere gebieden.

Ook de leeftijd is van enige betekenis voor de bedrijfsvoering, zij het slechts t.a.v. de adoptie (het verband met de beoordeling werd veroorzaakt door het hogere peil van onderwijs van jongeren).

1) A.W. van den Ban, Boer en landbouwvoorlichting, Wageningen, 1963.

Dat Capelse boeren een hoger niveau van bedrijfsvoering vertonen dan andere geldt slechts t.a.v. de beoordeling.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de tuinders.

Verband te zoeken tussen de beoordeling (de tuinders hebben geen adoptiescore) en de bedrijfsgrootte is niet relevant. Verband met het onderwijs is praktisch niet na te gaan, daar slechts vier tuinders geen voortgezet onderwijs genoten, hoewel deze reeds gemiddeld een veel lagere beoordeling kregen dan de tuinders met onderwijs. Verband met het dorp is eveneens niet te constateren, daar alle tuinders op twee na in Capelle wonen. Tenslotte is verband met de leeftijd ook nauwelijks na te gaan, daar alle tuinders op vijf na behoren tot de twee middelste leeftijds-categorieën. Tussen deze beide is geen verschil in beoordeling. De vier tuinders die jonger dan 35 jaar zijn hebben overigens gemiddeld een wat lagere beoordeling.

Verband tussen het niveau van bedrijfsvoering en de beroepsbinding

Het niveau van bedrijfsvoering heeft ook een gering verband met de mate van beroepsbinding. De boeren met een grotere beroepsbinding hebben vaak een hogere beoordeling (0,23) en in mindere mate een hogere adoptie (0,13). Ook de tuinders met een grotere beroepsbinding hebben enigszins een hogere beoordeling (0,12).

Daar wij echter eerder in dit hoofdstuk zagen dat de beroepsbinding waarschijnlijk bij de ouderen een ander karakter heeft dan bij de jongeren, nemen wij bij het verband van beroepsbinding met niveau van bedrijfsvoering eveneens de leeftijd in beschouwing.

Wanneer men het verband tussen beroepsbinding en niveau van bedrijfsvoering afzonderlijk nagaat voor de boeren beneden 50 jaar en van 50 jaar en ouder, blijkt deze samenhang praktisch nog slechts aanwezig bij de boeren beneden 50 jaar. Boeren beneden 50 jaar met een hogere beroepsbinding hebben ook een hogere adoptie (0,35; boeren $\geq$ 50 jaar: 0,04) en een hogere beoordeling (0,42; boeren $\geq$ 50 jaar: 0,12).

De meer traditioneel gefundeerde beroepsbinding leidt dus nauwelijks tot een hoger niveau van bedrijfsvoering, in tegenstelling tot de beroepsbinding van de jongeren die meer op onderwijs is gebaseerd. Deze is wel van betekenis voor het niveau van bedrijfsvoering.

Het verband tussen beroepsbinding en niveau van bedrijfsvoering geldt dan ook speciaal voor de boeren met voortgezet onderwijs. Boeren met voortgezet onderwijs hebben bij een hogere beroepsbinding vaak ook een hogere adoptie (0,24) en een hogere beoordeling (0,24). Boeren zonder onderwijs hebben bij een hogere beroepsbinding (welke dan waarschijnlijk van meer traditionele aard is, zoals grote waarde hechten aan het zelfstandig boer-zijn) geen hogere adoptie (0,04) en nauwelijks een hogere beoordeling (0,14).

Verband tussen het niveau van bedrijfsvoering en het ondernemersschap

Het niveau van bedrijfsvoering vertoont ook samenhang met vele van de besproken aspecten van het ondernemersschap. Het toepassen van moderne landbouwmethoden vinden wij vooral bij de boeren met een rekening-courant (0,66) en bij diegenen die niet opzien tegen het lenen van geld voor verantwoorde bedrijfsinvesteringen (0,50). Ook de beoordeling valt hoog uit

t.a.v. deze boeren (resp. 0,59 en 0,31) en bovendien vooral bij de boeren die voordeel verwachten van de streekverbetering (0,22) en relatief weinig naar de Bossche veemarkt gaan (0,34). T.a.v. de tuinders vinden wij soortgelijke verbanden. Zij hebben vooral een lagere beoordeling wanneer zij geen rekening-courant hebben (0,87) en wanneer zij relatief weinig naar de veiling gaan (0,45). Dit laatste verband is in zoverre opmerkelijk doordat hieruit blijkt, dat hun produkten waarschijnlijk van een dergelijke kwaliteit zijn dat vergelijking met die van collega's minder vaak nodig is dan bij de lager beoordeelde tuinder het geval is.

Onze hypothese, dat een laag niveau van bedrijfsvoering samenhangt met traditionaliteit in de wijze van beroepsuitoefening achten wij door het bovenstaande echter in het algemeen bevestigd.

Samenvatting

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk wordt allereerst een beschrijving gegeven van de grond en de waterstaatkundige toestand, hetgeen tot de conclusie leidt dat de onvoldoende waterbeheersing er dikwijls de oorzaak van is dat op zichzelf goede gronden niet optimaal kunnen worden benut. Bovendien zijn er een aantal complexen veenachtige en droogtegevoelige gronden welke eveneens de toepassingsmogelijkheden beperken. Daar komt bij dat de verkavelings- en de ontsluitingstoestand in Sprang-Capelle eveneens ongunstig is, zodat de komende ruilverkaveling beslist geen overbodige luxe is, doch beslist noodzakelijk om tot een verbetering van de agrarische bedrijfsvoering te komen. Dit temeer wanneer men in aanmerking neemt dat ook de bedrijfs-groottestructuur en de kwaliteit van de bedrijfsgebouwen veel te wensen overlaten. De gemiddelde bedrijfsgrootte is weliswaar ruim 12 ha doch ongeveer de helft van de bedrijven is kleiner dan 10 ha en in Capelle is zelfs 30% van de bedrijven kleiner dan 7 ha. De bedrijfsgebouwen tenslotte zijn oud, vaak slecht onderhouden en niet efficiënt ingedeeld. Het geheel van produktieomstandigheden geeft aldus een weinig florissant beeld te zien.

Vervolgens werd een overzicht gegeven van het grondgebruik en de veestapel en een indruk gegeven van produktiviteit en inkomen. Ongeveer driekwart van de cultuurgrond van de landbouwbedrijven wordt gebruikt als grasland, het overige areaal wordt aangewend als bouwland. Tuinbouwgewassen komen op deze gemengde bedrijven zo goed als niet voor. Het bouwplan is uit de aard der zaak afgestemd op de voederwinning en vertoont het normale beeld van het gemengde bedrijf. Wat de veestapel betreft valt de hoge jongveebezetting op en voorts het vrijwel volledig ontbreken van varkens- en kippenhouderij. De belangstelling van de boeren voor het berekenen van voeder-rantsoenen, K.I., melkcontrole en automatische drinkbakjes is gering. Meer dan de helft van deze boeren past deze methoden niet toe. De melkproduktie per koe is op 60% van de bedrijven minder dan 4000 kg. Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat het bedrijfsinkomen in veel gevallen gering is.

In de derde paragraaf worden de tuinbouwbedrijven besproken. Daarbij is speciaal gelet op de glasopstand. Bijna alle tuinders hebben staand glas en bijna de helft verwarmd staand glas. De oudere tuinders hebben meer staand glas dan de jongere, doch de verwarming is het modernste bij de jongere

onder de tuinders met staand glas. Het aantal vreemde arbeidskrachten op de tuinbouwbedrijven is afgenomen door de verkrapping van de arbeidsmarkt en de aanleg van staand glas en automatische verwarming.

Vervolgens zijn een aantal persoonlijke kenmerken van de bedrijfs- hoofden onder de loep genomen. De leeftijdsopbouw van de boeren is in Vrijhoeve en Capelle vrij ongunstig, ongeveer 65% van de boeren is er 50 jaar of ouder (Sprang 50%) en zelfs 35% is 65 jaar of ouder (Sprang 14%). De tuinders zijn slechts voor 35% 50 jaar of ouder.

Wat de burgerlijke staat betreft valt het in het oog dat de ongehuwden behalve in de leeftijdscategorie beneden de 30 jaar ook veel voorkomen in die van 50 jaar of ouder.

De huwelijksleeftijd en de leeftijd van bedrijfsaanvaarding zijn bij de boeren nauw met elkaar verbonden, bij de tuinders niet. De gemiddelde leeftijd van zelfstandig tuinder worden is dan ook, vergeleken met die van de boeren opmerkelijk laag (26 jaar).

Wat het genoten voortgezet onderwijs betreft is de situatie het gunstigst bij de tuinders en bij de boeren in Sprang. In Sprang is vooral veel cursusonderwijs gevolgd, doordat speciaal de oudere boeren er meer onderwijs hebben genoten dan die in Capelle en Vrijhoeve. Het verband tussen leeftijd en onderwijs is in Sprang daardoor het laagst. Op de grotere bedrijven is meer onderwijs gevolgd dan op de kleinere, hetgeen enerzijds kan betekenen dat grotere boeren de opleiding van de zoon beter kunnen en willen verzorgen en anderzijds, dat bedrijfsvergroting beter mogelijk is bij een bedrijfsvoering welke steunt op voortgezet onderwijs.

Voorts zijn achtereenvolgens de persoonlijke beroeps- en bedrijfsge- schiedenis en de beroepsbinding ter sprake gekomen.

Daarin zagen wij dat de kleinere en de oudere boeren minder vaak boerenzoon en vaker zoon van een kleine boer of van niet-agrarische afkomst zijn dan de grotere en jongere boeren. Dit blijkt eveneens uit de vroeger uitgeoefende beroepen. Wij wezen op het opmerkelijke verschil tussen de vaak niet-agrarische arbeid als eerste beroep van ouderen en het meewerken op het ouderlijke bedrijf bij relatief veel jongeren. Vooral de boeren in Capelle en Vrijhoeve hebben vaak vroeger niet thuis mee- gewerkt of hebben dit met andere werkzaamheden gecombineerd. Dit geldt in nog sterkere mate voor de tuinders.

De vaders van de huidige boeren waren in 8% van alle gevallen geen zelfstandige agrariërs, vooral in die gevallen waarin het huidige be- drijfshoofd vroeger buiten de landbouw werkzaam is geweest en daarmee samenhangend, vooral op de bedrijven beneden 7 ha. Van de vaders van de tuinders was zelfs slechts 50% zelfstandig boer of tuinder. Wat de boeren betreft bleken vooral de grootvaders en de vaders van de boeren in Capelle en Vrijhoeve iets minder vaak zelfstandig boer te zijn geweest dan die van de boeren in Sprang.

De retrospectieve beroepscontinuïteit neemt bij de boeren toe. De vaders van de huidige bedrijfshoofden die zelf ook boer waren (92%) hadden zelf voor slechts 81% een boer als vader.

Deze achtergronden van gedeeltelijk niet-agrarische afkomst en bij de ouderen gedeeltelijk niet- of half-agrarisch beroepsverleden, vooral in Capelle en bij de kleinere boeren, sluiten niet alleen goed aan bij de gegevens in de eerste paragraaf, maar ook bij die over de bedrijfs- en bedrijfsgroottewisselingen. Vooral in Capelle en Vrijhoeve hebben

namelijk veel bedrijfsverwisselingen plaatsgehad, speciaal bij de boeren van 50-65 jaar.

Daarmee zijn vele bedrijfsvergrotingen gepaard gegaan, vooral ook bij de ouderen. In Sprang zijn bij de jongeren betrekkelijk veel bedrijfsvergrotingen voorgekomen. Dit is dus meer iets van de laatste tijd.

In het algemeen staan de meeste van de tot nu toe behandelde gegevens echter direct of indirect in verband met de historische ontwikkeling in Sprang-Capelle. De verdeling van een aantal grote bedrijven welke enige tientallen jaren geleden vooral in Capelle heeft plaatsgehad, is als oorzaak te zien van het feit dat relatief veel boeren van oudere leeftijd in Capelle voorkomen, met betrekkelijk veel bedrijven van 7 ha en minder. Daarmee samenhangend is waarschijnlijk ook het feit dat zij relatief vaak een gemengd beroepsverleden hebben en minder vaak voortgezet onderwijs hebben gevolgd.

De beroepsbinding bleek een verschijnsel te zijn met waarschijnlijk verschillende inhouden. Vooral de ouderen hebben een hoge beroepsbinding, maar ook een aantal jongeren, waarbij in het eerste geval de binding waarschijnlijk van traditionele en in het tweede geval van moderne aard is. Zo is het ook te verklaren dat het onderwijs van veel betekenis is voor de beroepsbinding.

De praktische betekenis van de beroepsbinding, ongeacht waar ze op steunt, is echter dat men in geval van sterke binding ook graag een zoon of schoonzoon in de landbouw ziet.

Het ondernemersschap is een door ons gebezigd begrip ter aanduiding van een aantal opvattingen en feiten die de wijze van beroepsuitoefening tekenen.

Men modern ondernemersschap houdt dan in dat men het zelf nadenken prefereert boven het alleen maar kijken bij anderen, dat men ter kennismaking van een goede boer let op moderner aspecten dan bijvoorbeeld de stand der gewassen, dat men een bedrijfseconomische boekhouding heeft, dat men niet opziet geld te lenen voor investeringen in het bedrijf, dat men voordeel verwacht van de streekverbetering, dat men zich beperkt in het aantal malen dat men de veemarkt bezoekt, enz.

Nu bleek dat het tegendeel, het meer traditioneel ondernemersschap, vooral voorkomt bij kleinere en oudere boeren en boeren zonder onderwijs. De kleinere en oudere boeren vielen reeds op door hun zwakkere agrarische bindingen. Ze blijken nu ook van een minder modern ondernemersschap te getuigen. Ook dit sluit goed op elkaar aan. Onze hypothese dat de historische ontwikkeling zijn sporen heeft nagelaten op de opvattingen van de boeren wordt hierdoor wel enigszins bewaarheid.

In de vijfde paragraaf tenslotte kwam het niveau van bedrijfsvoering aan de orde, gemeten naar het gebruik van moderne landbouwmethoden en volgens beoordeling door een commissie van deskundigen.

Het gevolgd hebben van voortgezet onderwijs en het beschikken over een groter bedrijf blijken het niveau van bedrijfsvoering sterk te bevorderen. De leeftijd heeft vooral betekenis doordat de ouderen minder onderwijs genoten en daardoor een lager niveau van bedrijfsvoering hebben.

De beroepsbinding heeft ook haar invloed op het niveau van bedrijfsvoering, echter alleen de op moderne leest geschoeide beroepsbinding verhoogt het niveau van bedrijfsvoering. Het verband tussen beide geldt namelijk vrijwel uitsluitend voor de boeren beneden 50 jaar en de boeren met voortgezet onderwijs.

De opvattingen en feiten die wij zojuist samenvatten onder het begrip ondernemersschap hangen ook met het niveau van bedrijfsvoering samen. De boeren die van een meer modern ondernemersschap getuigen, dus positief staan tegenover geld lenen enz., hebben een hoger niveau van bedrijfsvoering. Dit is een aanwijzing voor de juistheid van onze hypothese dat een laag niveau van bedrijfsvoering samenhangt met traditionaliteit in de wijze van beroepsuitoefening en de opvattingen daarover. Waarschijnlijk is in deze samenhang de traditionaliteit de oorzaak van het lage niveau van bedrijfsvoering, hoewel theoretisch ook het omgekeerde mogelijk is.

Ook bij onderzoeken door A.W. van den Ban 1) en in een onderzoek door het Landbouw-Economisch Instituut bij de boeren in Rucphen is de betekenis gebleken die het landbouwonderwijs, de bedrijfsgrootte en het totale referentiekader (o.a. blijkend in het ondernemerschap) hebben voor het niveau van bedrijfsvoering.

1) A.W. van den Ban, "Enkele kenmerken en eigenschappen van vooruitstrevende boeren I en II".

HOOFDSTUK III INFORMATIEBRONNEN

Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk bleek onder meer, dat het agrarische vakonderwijs de bedrijfsvoering gunstig beïnvloedt. Behalve aan de scholing is dit ook te danken aan de informatie die het onderwijs verschaft. De school geeft haar leerlingen fundamentele inzichten, maar bovendien stelt zij hen op de hoogte van "wat er zoal te koop is". Vooral deze laatste kennis is echter nogal aan verandering onderhevig. De oorzaak daarvan is de snelle ontwikkeling van de techniek, terwijl ook de algemene maatschappelijke veranderingen de land- en tuinbouw niet onberoerd laten. Ook voor het agrarische bedrijf is stilstand een achteruitgang. De boer of tuinder moet zijn bedrijfsvoering voortdurend aanpassen wanneer hij niet achterop wil raken. Daarom moet hij zich blijvend van nieuwe mogelijkheden op de hoogte stellen en kan hij geen genoegen nemen met de informatie die hij in zijn eventueel genoten vakopleiding heeft ontvangen.

Wanneer men niet regelmatig een aantal informatiebronnen raadpleegt, zal de bedrijfsvoering dus waarschijnlijk bij die van anderen achter komen te liggen. Nu brengt een traditioneel referentiekader - hetgeen wij bij een groot deel van de boeren verwachten - inderdaad mee dat men zich bij voorkeur niet op moderne informatiemiddelen oriënteert. In een angstvallige zorg voor de bestaanszekerheid - te verwachten vanwege de vroegere schamele omstandigheden van vele boeren - probeert men, als er iets mis is, het eerst zelf te verhelpen. De traditioneel ingestelde boer in Sprang-Capelle zal weinig behoefte hebben aan deskundige hulp en weinig behoefte aan ruimere oriëntering.

Het voornaamste doel van dit hoofdstuk zal dan ook zijn, te verifiëren of vele boeren (en ook welke categorieën van boeren) weinig of geen gebruik maken van de geëigende informatiebronnen, met als gevolg een lager niveau van bedrijfsvoering dan door een moderner ingestelde boer bereikt wordt. Ten aanzien van de diverse informatiebronnen zullen wij steeds eerst nagaan of het raadplegen ervan met het niveau van bedrijfsvoering samenhangt en vervolgens onderzoeken welke categorieën van boeren (en tuinders) de informatiebronnen weinig benutten. Wellicht zijn het evenals in hoofdstuk II t.a.v. het ondernemerschap bleek, ook hier weer vooral de oudere en de kleinere boeren die een traditionele instelling hebben t.a.v. het gebruik van informatiebronnen. Het kan ook zijn dat b.v. het genoten hebben van voortgezet onderwijs van veel betekenis is voor een modern gebruik van de meeste of enkele van de beschikbare informatiebronnen.

Ten besluite van deze inleiding geven wij nog een overzicht van de onderscheiden informatiebronnen. Op de eerste plaats leek ons een onderscheiding dienstig van massamedia, groepsmedia en persoonlijke voorlichting. In de genoemde volgorde klimmen deze op van minder tot meer indringendheid en overtuigingskracht en ook van anonimiteit tot persoonlijk contact.

Een andere zinvolle onderscheiding is die van formele en informele informatiebronnen. Eerstgenoemde hebben uitdrukkelijk tot taak het geven van voorlichting, de andere vervullen deze taak zonder daartoe aangewezen te zijn.

Ingevolge beide genoemde indelingen, waarvan de laatste slechts op de persoonlijke voorlichting betrekking heeft, zal de volgorde waarin de diverse informatiebronnen in dit hoofdstuk onderzocht worden deze zijn:

massamedia

land- en tuinbouwbladen
voorlichtingsbrieven
radio

groepsmedia

praatavonden
tentoonstellingen
excursies
demonstraties

persoonlijke voorlichting, formeel

rayonassistenten van de voorlichtingsdiensten
"Tomatendokter"

persoonlijke voorlichting, informeel

handelaren
collega-boeren of -tuinders
overige gesprekspartners

§ 1. M a s s a m e d i a

a. Land- en tuinbouwbladen

Diversiteit van de belangstelling

De boeren en tuinders in Sprang-Capelle lezen vele soorten vakbladen. Enkele daarvan hebben echter speciaal de belangstelling. Tabel 18 geeft een overzicht van de abonnementen van de boeren en tuinders op de land- en tuinbouwbladen.

Tabel 18

AANTALLEN ABONNEMENTEN PER LAND- EN TUINBOUWBLAD

	Boeren	In %	Tuinders	In %	Totaal
1. Nrd.-Br. Landbouwblad	78	56	29	85	107
2. De Boerderij	87	63	-	-	87
3. De Stamboek	44	32	-	-	44
4. Groenten en Fruit	-	0	33	97	33
5. Ned. Trekpaard	23	17	-	-	23
6. In de strengen	14	10	-	-	14
7. Boer en Tuinder	8	6	-	-	8
8. De Plattelandspost	7	5	-	-	7
9. Keurstanboek	6	4	-	-	6
10. Orgaan F.N.Z.	3	2	-	-	3
11. Ons Platteland	1	1	-	-	1
12. Andere bladen	13	9	5	15	18
Totaal	284	205	67	197	351
Aantal lezers	124	89	34	100	158
Aantal agrariërs	139	100	34	100	173

Het meest opmerkelijke van deze cijfers is het feit dat "De Boerderij" alleen al evenveel lezers heeft als de bladen van alle standsorganisaties bij elkaar, namelijk 63% van de boeren. Blijkens het totaalaantal lezers (124 = 89%) leest bovendien 26% van de boeren alleen bladen welke niet van de standsorganisaties uitgaan. Ook bij de tuinders heeft het standsorganisatieblad minder aftrek dan "Groenten en Fruit".

Overigens is het eveneens opmerkelijk dat de C.B.T.B. (met als orgaan "Ons Platteland") slechts 1 lid heeft in deze protestants-christelijke samenleving, dat daarentegen de "neutrale" Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw wel 56% van de boeren en bijna alle tuinders weet te organiseren.

Mate van belangstelling

Uit tabel 18 blijkt tevens, dat zowel boeren als tuinders gemiddeld 2 bladen lezen. In feite leest echter een gedeelte minder dan 2 en een gedeelte meer dan 2 bladen. Hierover lichten ons de volgende cijfers in.

Tabel 19

AANTAL ABONNEMENTEN PER BEDRIJFSHOOFD (in %)

	Boeren	Tuinders
Leest geen bladen	11	-
Leest 1 blad	28	15
Leest 2 bladen	27	73
Leest 3 of meer bladen	34	12
	100	100

Naar hun inhoud kunnen de vakbladen voorts onderscheiden worden in algemene en specialistische. De algemene bladen bevatten informatie voor het gehele bedrijf, als zodanig zijn b.v. te beschouwen "De Boerderij" en "Boer en Tuinder". De inhoud van de specialistische bladen heeft slechts betrekking op een bepaald onderdeel van het bedrijf; een voorbeeld daarvan is "De Stamboek".

Naarmate meer bladen per man gelezen worden neemt de belangstelling voor specialistische bladen toe. Van de 124 landbouwers met abonnementen zijn er + 40 die één algemeen blad lezen, + 20 met twee algemene bladen en 60 met minstens één algemeen en één specialistisch blad (slechts 2 boeren beperken zich tot de specialistische bladen). Duidelijk blijkt hieruit, dat de algemene bladen de meeste belangstelling trekken. De specialistische bladen vormen slechts een aanvulling.

De regelmaat van lezen is eveneens een belangrijke maatstaf voor de interesse. Welnu, ongeveer 2/3 deel van de respondenten slaat nooit een aflevering van een blad over. Van degenen die dat wel doen, zijn er bovendien maar enkelen die hun lectuur nooit inzien. Wat men aan bladen in huis krijgt wordt dus meestal ook gelezen.

Voorkeur voor bepaalde bladen

Van de 84 boeren, die twee of meer bladen lezen, geeft tabel 20 de verdeling weer van de voorkeur die zij hebben t.o.v. de door hen gelezen bladen.

Tabel 20

VOORKEUR VOOR LANDBOUWBLADEN (in %)

De Boerderij	55
Nrd.-Br. Landbouwblad	23
Andere bladen	7
Geen voorkeur	15

De tuinders lezen bijna allen zowel het algemene blad "Nrd.-Br. Landbouwblad" van de standsorganisatie (Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw) als het specialistische blad "Groenten en Fruit", maar geven in het algemeen aan het laatste de voorkeur. Ook uit de voorkeur spreekt zowel bij tuinders als boeren dus weer de relatief geringe belangstelling voor de bladen van de standsorganisaties.

Voorkeur voor bepaalde onderwerpen

Afgezien van de onderwerpen waarvoor alleen een boer of alleen een tuinder belangstelling kan hebben, ontlopen de boeren en tuinders elkaar niet veel in de belangstelling voor bepaalde onderwerpen. Zoals gewoonlijk blijkt ook hier weer beider grote interesse in korte praktische adviezen. Tabel 21 geeft nog een indruk van de spreiding en belangstelling voor bepaalde onderwerpen.

Tabel 21

VOORKEUR VOOR BEPAALDE ONDERWERPEN (in %)

	Boeren	Tuinders
Akker- en weidebouw	13	-
Veehouderij en -fokkerij	16	-
Tuinbouwteelten	-	28
Overige onderwerpen tuinbouw	-	16
	29	44
Korte praktische adviezen	23	19
Markt- en prijsberichten	15	19
Advertenties	5	7
Land- en tuinbouwbeleid	8	5
Mechanisatie	4	3
Diversen	6	3
Totaal	100	100

Verband met de bedrijfsvoering

In voorgaand overzicht van de mate en de richting van belangstelling voor vakbladen bleek onder meer dat het aantal gelezen bladen per man nogal uiteenloopt. Wij zullen vervolgens nagaan of dit ook een samenhang vertoont met het niveau van bedrijfsvoering.

De cijfers in de volgende tabel tonen aan dat inderdaad de boeren die geen of weinig bladen lezen minder moderne landbouwmethoden gebruiken (oftewel een lagere adoptiescore hebben) dan boeren die meer bladen lezen (0,51) en bovendien lager beoordeeld worden (0,35).

Tabel 22

AANTAL BLADEN NAAR ADOPTIE EN OORDEEL

		Aantal bladen					totaal
		0	1	2	3	≥ 4	
Adoptie	laag	11	19	8	3	0	41
	middelmatig	2	15	17	9	10	53
	hoog	2	6	13	14	10	45
	totaal	15	40	38	26	20	139
Oordeel	laag	11	18	8	6	4	47
	middelmatig	4	16	17	9	7	53
	hoog	0	5	13	11	8	37
	totaal	15	39	38	26	19	137

Het lezen van landbouwbladen is dus een van de kenmerken van de boer met een relatief hoog niveau van bedrijfsvoering en meestal waarschijnlijk dus ook een van de oorzaken van zijn hoger niveau van bedrijfsvoering, hoewel wellicht tegelijkertijd gevolg daarvan.

Verband met andere kenmerken

Nu gebleken is dat het lezen van landbouwbladen verband houdt met het niveau van bedrijfsvoering van de boeren, is het ook van des te meer belang te weten welke categorieën boeren weinig of geen landbouwbladen lezen. In de eerste plaats blijken dit vooral de kleinere boeren te zijn (0,62).

Tabel 23

MATE VAN LEZEN NAAR BEDRIJFSGROOTTE

Bedrijfs grootte	Aantal bladen					totaal
	0	1	2	3	4	
1- 7 ha	7	16	6	0	0	29
7-15 ha	8	30	24	19	9	80
≥ 15 ha	0	4	8	7	11	30
Totaal	15	40	38	26	20	139

Terwijl het gemiddelde aantal bladen twee per bedrijf bedraagt, hebben de kleine boeren er meestal slechts één en de grote meer dan twee. Verder houdt het aantal abonnementen per boer ook verband met het genoten onderwijs. Speciaal boeren met voortgezet dagonderwijs, maar toch ook die met voortgezet cursusonderwijs, lezen meer bladen dan boeren zonder voortgezet onderwijs (0,36).

Wanneer wij de diverse bladen onderscheiden, dan is voor het organisatieblad ("Nrd.-Br. Landb.blad") uiteraard de lezerskring door het organisatielidmaatschap bepaald. Het andere bijzonder veel geraadpleegde landbouwblad "De Boerderij" telt zijn abonnees in tegenstelling tot wat velen menen, weer vooral onder de grotere boeren (0,53) en onder de boeren met voortgezet onderwijs (0,58).

Tenslotte bestaan er t.a.v. het lezen van landbouwbladen nog enige verschillen tussen de dorpen. Het gemiddelde aantal abonnementen per boer is in Sprang (1,9) iets lager dan in Capelle (2,2). Ook het aantal boeren die minstens één blad ontvangen is er iets lager (84%) dan in Capelle (93%). De geringere belangstelling van de Sprangse boeren voor landbouwbladen geldt speciaal t.a.v. de veehouderijbladen. Alleen "De Stamboek" wordt in Sprang meer gelezen, alle andere veehouderijbladen, speciaal "Het Nederlands Trekpaard", worden in Capelle meer gelezen.

Wat de voorkeuren betreft hebben de boeren in Sprang wat minder voorkeur voor "De Boerderij" dan de boeren in de beide andere dorpen. T.a.v. de voorkeuren voor bepaalde onderwerpen is de belangstelling voor rundveehouderij en -fokkerij in het algemeen in Sprang het grootst en voor mechanisatie en markt- en prijsberichten het grootst in Capelle. In Sprang treffen wij ook het grootste percentage boeren aan zonder voorkeur voor een bepaald blad (15% tegen Capelle 6%) of voor een bepaald onderwerp (24% tegen Capelle 13%).

In het algemeen blijken dus de boeren in Sprang een geringere belangstelling te hebben voor agrarische bladen dan de boeren in Capelle.

Voorlichtingsbrieven

Behalve landbouwbladen krijgen de boeren in Sprang-Capelle nog andere drukwerken in huis, met name de voorlichtingsbrieven van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst. Bij de tuinders is dat niet het geval. In tegenstelling tot vele landbouwbladen worden deze ongevraagd toegesonden. Het lezen ervan is dus allerminst gegarandeerd. Desondanks bleek echter 93% van de boeren zich te herinneren dat men dergelijke brieven had ontvangen: 73% wist zelfs minstens één onderwerp te noemen dat in de brieven was behandeld. Ook de voorlichtingsbrieven mogen zich dus in een redelijke belangstelling verheugen.

Het aandachtig lezen van de voorlichtingsbrieven houdt voorts enig verband met de mate van contact met de voorlichtingsdienst. Op de eerste plaats waren het vooral de boeren, die minstens 5 bedrijfsbezoeken van de assistent hadden ontvangen in het jaar voor het onderzoek, die juiste onderwerpen noemden van de brieven (0,31).

Tabel 24

AANDACHT VOOR VOORLICHTINGSBRIEVEN NAAR CONTACT MET VOORLICHTINGSASSISTENT
(in %)

Bedrijfsbezoek voorlichtingsassistent	Juiste onderwerpen genoemd	
	wel	niet
≥ 5	84	16
0 - 4	74	26

De brieven zijn dus het meest aandachtig gelezen door boeren die reeds in frequent contact stonden met de assistent van de voorlichtingsdienst. Deze samenhang kan het gevolg zijn van een derde factor welke zowel het contact met de assistent als het lezen van diens voorlichtingsbrieven beïnvloedt, namelijk een in het algemeen grote belangstelling van de boer voor deskundige informatie. Waarschijnlijk zal het aandachtig lezen van de brieven echter tevens direct gevolg zijn van het bezoek van de assistent, doordat de inhoud van de brieven nauw aansluit bij de door de assistent mondeling uitgebrachte adviezen. Het is mogelijk dat deze laatste door de voorlichtingsbrieven nog eens schriftelijk worden vastgelegd en in herinnering geroepen en daarom iets aandachtiger geloozen worden door de boeren die frequent contact hebben met de voorlichtingsdienst dan door andere boeren.

De voorlichtingsbrieven hebben ook betekenis voor de bedrijfsvoering. Zij die de onderwerpen van de brieven kunnen noemen blijken de boeren te zijn met tevens een hogere adoptie (0,32). Zij hebben echter geen betere beoordeling dan anderen (0,04). Tabel 25 laat het oon on ander goed uitkomen.

Tabel 25

AANDACHT VOOR VOORLICHTINGSBRIEVEN EN BEDRIJFSVOERING (in %)

Bedrijfsvoering	Genoemde onderwerpen	
	1 of meer juiste	geen of geen juiste
Adoptie ≥ 12	83	17
8-11	79	21
0- 7	65	35
Beoor- 4- 5	75	25
deling 3	78	22
1- 2	78	22

Tot zover de voorlichtingsbrieven, waarvan wij dus konden constateren dat ze een redelijke belangstelling genieten, de moderniteit van de bedrijfsmethoden bevorderen en waarschijnlijk hun grootste betekenis hebben als aanvulling van de mondelinge adviezen van de rayonassistent.

Radio

Ons onderzoek heeft ook aandacht gewijd aan het beluisteren van enige land- en tuinbouwrubrieken van de radio; het landbouwpraatje en de marktberichten werden daartoe als de belangrijkste uitgekozen.

Van de boeren blijkt 95% een radio te hebben. Tabel 26 toont ons de mate waarin door deze boeren naar de beide rubrieken wordt geluisterd.

Tabel 26

LUISTEREN NAAR DE RADIO DOOR BOEREN (in %)

Rubriek	Intensiteit		
	bijna altijd	soms	nooit
Landbouwpraatje	42	50	8
Marktberichten	17	50	33

Ook de tuinders hebben voor 95% een radio. Voor hen gelden de volgende cijfers.

Tabel 27

LUISTEREN NAAR DE RADIO DOOR TUINDERS (in %)

Rubriek	Intensiteit		
	bijna altijd	soms	nooit
Landbouwpraatje	48	48	4
Marktberichten	10	22	68

Beide radioprogramma's hebben blijkbaar wel enige aandacht, het landbouwpraatje mag zelfs populair genoemd worden. Vooral de tuinders hebben weinig interesse voor de marktberichten.

Van verband tussen het al of niet luisteren en het niveau van bedrijfsvoering is niets te bespeuren. Zij, die niet luisteren, komen in gelijke mate als de anderen ook in de hogere adoptie- en beoordelingsklassen voor. De mate van luisteren is echter wel wat geringer bij een hoog niveau van bedrijfsvoering, bij de tuinders zelfs veel geringer (0,62). In tegenstelling tot de geschreven voorlichting is de radio dus een goed middel om juist die boeren te bereiken die de voorlichting objectief gezien het meest nodig hebben. Men kan zich afvragen of men dit zich steeds voldoende bewust is.

De trouwere luisteraars blijken, wat het landbouwpraatje betreft, vooral voor te komen in Capelle; t.a.v. beide rubrieken luisteren vooral de oudere boeren (resp. landbouwpraatje 0,37 en marktberichten 0,67). De boeren met onderwijs luisteren minder trouw naar de marktberichten dan boeren zonder onderwijs (0,33).

§ 2. Groepsmedia

Praatavonden

In de winter van 1959 op 1960 werden evenals reeds eerder zowel voor de tuinders als de boeren in Sprang-Capelle een aantal praatavonden georganiseerd. Velen maakten daarvan gebruik, zij het in verschillende mate. De helft van de landbouwers en 80% van de tuinders namen minstens eenmaal aan een praatavond deel. Over de aantallen malen van deelneming licht ons tabel 28 in.

Tabel 28

AANTALLEN MALEN PRAATAVONDBEZOEK

Beroepsgroep	Aantallen malen						totaal
	1	2	3	4	5	≥ 6	
Boeren	12	12	15	11	8	12	70
Tuinders	4	4	4	4	7	6	29
Totaal	16	16	19	15	15	18	99

Onder de tuinders blijken dus niet slechts naar verhouding meer bezoekers voor te komen dan bij de boeren, maar zij wonen de avonden ook iets regelmatig bij. Wellicht komt dit doordat voor hen eventueel meer avonden werden gehouden. Verband met de bedrijfsvoering is bij de boeren duidelijk aan te wijzen. Bij de tuinders laten de kleine aantallen geen verantwoorde conclusies toe. Voor de boeren gelden echter de cijfers in tabel 29.

Tabel 29

BEDRIJFSVOERING EN PRAATAVONDBEZOEK DOOR BOEREN (in %)

Bezoek	Aantal boeren	Niveau van bedrijfsvoering					
		adoptie			beoordeling		
		hoog	middelm.	laag	hoog	middelm.	laag
Niet	67	15	39	46	23	36	41
Wel	72	49	37	14	31	41	28
1-3 maal	39	38	46	16	34	34	32
≥ 4 maal	31	61	26	13	26	48	26

Hieruit blijkt dat het bezoeken van praatavonden, ongeacht het aantal avonden (dus in het bovenste gedeelte van de tabel), veel meer voorkomt bij de boeren met hogere adoptiescore (0,63) en iets meer bij de beter beoordeelde boeren (0,21) dan bij boeren met lagere adoptiescore en beoordeling. Dit sterke verband, vooral met de adoptiescore, kan natuurlijk niet alleen verklaard worden uit de gunstige invloed

van de deelneming aan een of meer praatafonden op het niveau van bedrijfsvoering. Wij zullen de oorzaak van dit verband vooral zo moeten zien dat de boeren die meer moderne landbouwmethoden toepassen ook meer belangstelling hebben voor praatafonden.

Het relatief geringe verband van de deelneming met de beoordeling van de boer verdwijnt geheel wanneer wij rekening houden met het aantal malen van deelneming. Het verband met de adoptie is dan echter ook nog wel aanwezig, hoewel iets minder sterk (0,43).

Enige andere bijzonderheden van de bezoekers van praatafonden zijn hun relatief lagere leeftijd (0,55) en hun hogere onderwijsniveau (0,74). Bovendien zijn het vooral boeren met bedrijven van 7-15 ha (0,56).

Tabel 30

BEZOEK PRAATAFONDEN NAAR BEDRIJFSGROOTTE (in %)

Bezoek	Aantal boeren	Bedrijfs grootte in ha			
		1-5	5-7	7-15	≥ 15
Wel	72	0	10	72	18
Niet	67	13	19	42	26

Opmerkelijk is ook dat in Sprang de belangstelling wat groter is dan in Capelle.

Het zijn ook de boeren met de zojuist genoemde kenmerken die vaker op de praatafonden komen dan anderen. Dit verband met het aantal malen van bezoek is echter, evenals wij zojuist t.a.v. de bedrijfsvoering zagen, veel zwakker dan het verband met het al dan niet komen.

Samenvattend kunnen wij dus zeggen dat de betere boeren meer dan anderen aan de praatafonden deelnemen en bovendien wat vaker. Van deze betere boeren (ook opmerkelijk door lagere leeftijd en meer onderwijs) zijn het dan nog speciaal de boeren met middelgrote bedrijven voor wie dit geldt.

Land- en tuinbouwtentoonstellingen

Het deelnemen aan andere groepsmedia dan de praatafonden is veel geringer. De tentoonstellingen genieten daarbij nog de meeste belangstelling. Van de landbouwers bezocht 30% een of meer tentoonstellingen (in 1960), van de tuinders 70%.

Samenhang met de bedrijfsvoering is weer alleen duidelijk aanwezig bij de boeren. Bezoekers hebben zowel een hogere adoptiescore (0,54) als een betere beoordeling (0,43). Tabel 31 geeft hiervan nog een indruk.

Tabel 31

BEZOEK TENTOONSTELLING NAAR BEDRIJFSVOERING (in %)

Bezoek	Aantal boeren	Niveau van bedrijfsvoering		
		adoptie		
		hoog	middelm.	laag
Wel	41	56	29	15
Niet	98	22	42	36
-----				
		beoordeling		
Wel	40	42	38	20
Niet	97	21	39	40

De bezoekers onderscheiden zich voorts ook door grotere bedrijven (0,40).

Tabel 32

BEZOEK TENTOONSTELLING NAAR BEDRIJFSGROOTTE (in %)

Bezoek	Aantal boeren	Bedrijfs grootte in ha			
		1-5	5-7	7-15	≥ 15
Wel	41	0	5	66	29
Niet	98	9	18	55	18

Speciaal de boeren met minder dan 7 ha grond blijven thuis (0,77). Het onderwijs is bij de boeren eveneens van betekenis (0,33), in het bijzonder het dagonderwijs (0,46). De leeftijd is voorts slechts van invloed bij de tuinders, de oudere hebben daar meer belangstelling dan de jongere (0,49).

Samenvattend kunnen wij stellen dat het bezoeken van tentoonstellingen afgezien van de tuinders beperkt is tot ongeveer een derde deel van de boeren, vooral met meer dan 7 ha, en duidelijk vooral de betere boeren (vaak met onderwijs). In tegenstelling tot de deelneming door de tuinders is het aantal boeren dat tentoonstellingen bezoekt nog zeer matig.

Excursies

Aan de boeren en tuinders is ook gevraagd of zij in het afgelopen jaar (1960) met excursies waren meegeweest en zo ja, hoe vaak. Bovendien is gevraagd door wie de excursies georganiseerd waren. Zowel van de boeren als van de tuinders bleek 40% op excursie te zijn geweest, zij het meestal slechts één keer in dat jaar (10% ≥ 2 maal). Van de excursies waar men aan had deelgenomen was 30% georganiseerd door standsorganisaties, 30% door handelaren, 20% door de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst en 20% door combinaties van deze drie.

Evenals de boeren die praatavonden en tentoonstellingen bezochten, bleken ook de boeren die aan excursies deelnamen vooral boeren te zijn met een hoog niveau van bedrijfsvoering, zowel wat de adoptie (0,73) als wat de beoordeling (0,35) betreft.

Wat het verband tussen deelneming aan excursies en andere kenmerken betreft, blijkt in de eerste plaats dat boeren met voortgezet onderwijs meer deelnemen dan boeren zonder voortgezet onderwijs (0,37), doch dit verband wordt volledig veroorzaakt door de boeren met cursusonderwijs. Wellicht mede daardoor nemen de boeren van 50-65 jaar iets meer aan excursies deel dan andere boeren.

Voorts is er verband met de bedrijfsgrootte. In het algemeen gaan grotere boeren meer met excursies mee dan kleinere (0,36), boeren met minder dan 5 ha gaan geen van allen mee. Tenslotte bleek de belangstelling ook per dorp verschillend, in Capelle ging bijna de helft van de boeren in het afgelopen jaar weleens met een excursie mee, in Sprang slechts een derde.

Demonstraties

Het groepsmedium met de geringste belangstelling is wel het bezoek aan demonstraties. Ongeveer 30% van de boeren en slechts 10% van de tuinders hadden in het voorafgaande jaar een demonstratie bezocht.

Het waren vooral de boeren met een hogere adoptiescore (0,42) of een hogere beoordeling (0,38) die de demonstraties bezochten. In tegenstelling tot de deelnemers aan excursies waren het weliswaar eveneens vooral boeren met voortgezet onderwijs (0,52), maar speciaal die met voortgezet dagonderwijs die demonstraties hadden bezocht. In verband daarmee waren het, eveneens in tegenstelling tot de deelnemers aan excursies, dan ook vooral jonge boeren die demonstraties bezochten (0,45). Voorts bezochten grotere boeren weer meer de demonstraties dan kleinere boeren (0,40) en lieten de boeren met minder dan 5 ha ook hier weer volledig verstek gaan. Deze samenhang met de bedrijfsgrootte wordt waarschijnlijk mede veroorzaakt doordat op grotere bedrijven meer machines en werktuigen gebruikt kunnen worden en demonstraties voor deze bedrijven dus de meeste zin hebben.

Wanneer wij de deelneming aan de vier besproken groepsmedia met elkaar vergelijken valt de grote mate van overeenstemming op. Zowel de praatavonden als de tentoonstellingen, de excursies en de demonstraties worden vooral bezocht door boeren met een hoog niveau van bedrijfsvoering. Bovendien zijn het steeds vooral de boeren met voortgezet onderwijs en de grotere boeren die deelnemen. Opmerkelijk is daarbij dat de boeren met minder dan 5 ha in het geheel niet van een der 4 besproken groepsmedia gebruik maken.

Daarnaast blijken ook opmerkelijke verschillen, zoals het feit dat vooral jongere boeren en boeren met voortgezet dagonderwijs demonstraties bezoeken, maar vooral boeren van 50-65 jaar en boeren met voortgezet cursusonderwijs met excursies meegaan.

Schaal voor massa- en groepsmedia

Zojuist bleek t.a.v. de groepsmedia reeds de grote mate van overeenstemming in de verbanden tussen het gebruik maken daarvan en het niveau van bedrijfsvoering en andere factoren. Ook de deelneming aan de massamedia stemt hier in grote trekken mee overeen. Deze overeenkomstigheid was voor ons een aanleiding de meeste van de in het voorgaande besproken gegevens samen te voegen in een schaal, hetgeen inderdaad mogelijk bleek 1). Door het toepassen van deze schaal in plaats van de gegevens over het gebruik van de afzonderlijke massa- en groepsmedia, wordt het verkrijgen van overzicht van de betekenis en het gebruik van deze media zeer vergemakkelijkt.

Bij het construeren van deze schaal moesten de voorlichtingsbrieven buiten beschouwing blijven, omdat de boeren en tuinders op de toezending daarvan geen invloed kunnen uitoefenen. De schaal is dan ook samengesteld uit de volgende acht gegevens:

1. aantal ontvangen land- en tuinbouwbladen;
2. frequentie van lezen van ontvangen bladen;
3. frequentie van beluisteren landbouwpraatje;
4. idem marktberichten;
5. aantal bezoeken praatavonden of lezingen;
6. bezoek demonstraties;
7. bezoek land- of tuinbouwtentoonstellingen;
8. deelgenomen excursies.

Elke boer en tuinder word een aantal punten gegeven naar de mate waarin hij van de diverse informatiebronnen gebruik maakt. En naar gelang zij minder of meer punten behaalden, m.a.w. lager of hoger op de puntenschaal genoteerd staan, werden zij in drie categorieën ingedeeld. Een totaal van 0-15 punten betekent een gering gebruik maken van massa- en groepsmedia, een totaal van 16-30 punten een middelmatig gebruik en een totaal van 31-48 punten een veelvuldig gebruik van massa- en groepsmedia.

Wij zullen aan de hand van deze schaal thans dus nogmaals nagaan of het gebruik van massa- en groepsmedia (maar dan in het algemeen) samenhangt met het niveau van bedrijfsvoering en met andere kenmerken van de boeren en tuinders.

Eerst zullen wij echter de boeren en de tuinders met elkaar vergelijken wat hun mate van gebruik maken van deze media betreft. Het bleek dat de boeren er in het algemeen minder gebruik van maken dan de tuinders (0,30), getuige ook tabel 33.

---

1) Nadere technische details over deze schaal vindt men in de bijlagen.

Tabel 33

HET GEBRUIK MAKEN VAN MASSA- EN GROEPSMEDIA DOOR BOEREN EN TUINDERS (in %)

	Gebruik van massa- en groepsmedia		
	gering	matig	veel
Boeren	27	50	23
Tuinders	12	56	32
Totaal	24	51	25

Dit verschil geldt echter alleen tussen de boeren en tuinders die geen voortgezet onderwijs hebben genoten. Boeren blijken dus minder gebruik te maken van massa- en groepsmedia dan tuinders wanneer zij geen voortgezet onderwijs genoten. Het onderwijs zal zo dadelijk bij de boeren dan ook de belangrijkste factor blijken waar het gebruik maken van massa- en groepsmedia op steunt.

Vervolgens zullen wij de samenhangen tussen het gebruik maken van massa- en groepsmedia en andere kenmerken van de boeren en tuinders bespreken. Eerst het verband met het niveau van bedrijfsvoering.

Tabel 34

GEBRUIK VAN MASSA- EN GROEPSMEDIA EN NIVEAU VAN BEDRIJFSVOERING VAN DE BOEREN (in %)

Gebruik van massa- en groepsmedia	Aantal boeren	Niveau van bedrijfsvoering					
		adoptiescore			beoordeling		
		hoog	middelm.	laag	hoog	middelm.	laag
Veel	37	57	34	9	37	44	19
Matig	70	34	43	23	31	41	28
Gering	32	8	32	60	11	30	59
Totaal	139	32	38	30	27	39	34

Evenals ten aanzien van het gebruik van de afzonderlijke massa- en groepsmedia door de boeren (uitgezonderd het luisteren naar bepaalde radiatorubrieken) werd geconstateerd, blijkt ook het gebruik maken van deze massa- en groepsmedia in totaal (gemeten volgens de schaal) sterk positief verband te hebben met het niveau van bedrijfsvoering en wederom vooral met de adoptiescore (0,60) en iets minder met de beoordeling (0,43). Bij de tuinders kan slechts een zeer geringe samenhang tussen het gebruik maken van massa- en groepsmedia en het niveau van bedrijfsvoering worden geconstateerd (verband met de beoordeling: 0,07).

Ook de samenhang met andere kenmerken van de boeren, namelijk het onderwijsniveau, de bedrijfsgrootte, de woonplaats en de leeftijd, stemt volledig overeen met hetgeen bleek bij de samenhang van het gebruik van de afzonderlijke informatiebronnen met deze kenmerken. Vrijwel steeds

werd daar namelijk verband geconstateerd met de bedrijfsgrootte en het onderwijs en slechts weinig met de leeftijd. Zo vinden wij ook de boeren die veel gebruik maken van de massa- en groepsmedia in totaal (volgens de schaal) vooral onder de boeren met voortgezet onderwijs (0,51) en de grotere boeren (0,40). Het verband tussen het gebruik maken van massa- en groepsmedia en een lagere leeftijd is echter relatief veel geringer (0,12). Wat de woonplaats betreft, vinden wij de boeren die veel gebruik maken van deze media vooral in Capelle (0,21). Voortgezet onderwijs en een betrekkelijk groot bedrijf zijn in dit verband echter in het algemeen de voornaamste kenmerken, behalve eveneens een hoger niveau van bedrijfsvoering.

Het feit dat het niveau van bedrijfsvoering verband houdt met de mate van gebruik van massa- en groepsmedia door de boeren, en dat dit laatste weer sterk samenhangt met het onderwijsniveau en de bedrijfsgrootte, doet de vraag rijzen of het eerstgenoemde verband eigenlijk niet veroorzaakt wordt door het laatstgenoemde. Het is daarom wenselijk om na te gaan of het verband tussen het niveau van bedrijfsvoering en de mate van gebruik van massa- en groepsmedia ook geldt voor de boeren met en de boeren zonder voortgezet onderwijs afzonderlijk en voor de boeren in de afzonderlijke bedrijfsgrootteklassen. Dit wordt dan ook gedaan, o.a. aan de hand van tabel 35.

Tabel 35

HET VERBAND TUSSEN HET NIVEAU VAN BEDRIJFSVOERING EN HET GEBRUIK MAKEN VAN MASSA- EN GROEPSMEDIA BIJ BOEREN MET EN BOEREN ZONDER VOORTGEZET ONDERWIJS (in %)

Onderwijs	Gebruik van massa- en groepsmedia	Aantal boeren	Niveau van bedrijfsvoering					
			adoptiescore			beoordeling		
			hoog	middelm.	laag	hoog	middelm.	laag
Wel voortgezet onderwijs	veel	26	62	34	4	45	38	17
	matig	41	41	41	18	33	52	15
	weinig	11	25	58	17	18	46	36
	totaal	78	46	42	12	35	47	18
Geen voortgezet onderwijs	veel	6	33	33	33	17	50	33
	matig	29	24	43	33	32	32	40
	weinig	25	-	20	80	8	24	78
	totaal	60	15	32	53	21	29	52

Uit vorenstaande gegevens bleek na berekening dat het positieve verband tussen het niveau van bedrijfsvoering en de mate van gebruik van massa- en groepsmedia wel sterker is bij de boeren zonder voortgezet onderwijs dan bij de boeren met voortgezet onderwijs, maar toch ook voor deze laatste duidelijk geldt. Ongeacht het peil van onderwijs hangen het gebruik maken van massa- en groepsmedia en het niveau van bedrijfsvoering dus met elkaar samen. Anderzijds geldt echter tevens dat het verband tussen de adoptiescore en het gebruik maken van de media

bij de boeren zonder onderwijs (0,68) sterker is dan bij de boeren met onderwijs (0,39) en dat van de beoordeling daarmee evenzeer (resp. 0,42 en 0,28).

Een soortgelijke tabel als de laatstvoorgaande werd opgesteld voor de diverse bedrijfsgrootteklassen. Aan de hand daarvan bleek dat het verband tussen het niveau van bedrijfsvoering en het gebruik maken van massa- en groepsmedia vooral en zeer sterk gold voor de kleinere boeren (1-7 ha), minder maar toch ook vrij sterk voor de middelgrote boeren (7-15 ha) en vrijwel niet voor de grotere boeren (≥ 15 ha). Dit bleek zowel t.a.v. de adoptiescore (resp. 0,81, 0,55 en 0,12) als t.a.v. de beoordeling (0,83, 0,35 en - 0,05).

Onze conclusie uit dit alles moet dan ook tweeledig zijn. In de eerste plaats is gebleken, dat de mate van gebruik maken van massa- en groepsmedia in het algemeen een nogal duidelijk kenmerk is van de betere boeren, met name van de boeren die veel moderne landbouwmethoden toepassen. Het is moeilijk te zeggen of dit hogere niveau van bedrijfsvoering de oorzaak dan wel het gevolg is van het meer gebruik maken van deze media en waarschijnlijk is hier dan ook van een wisselwerking sprake, zodat toch wel geconcludeerd mag worden dat het gebruik maken van massa- en groepsmedia het niveau van bedrijfsvoering sterk bevordert.

In de tweede plaats is gebleken dat het gebruik maken van massa- en groepsmedia voor het niveau van bedrijfsvoering vooral van betekenis is bij de boeren zonder voortgezet onderwijs en de kleinere boeren en dus vooral ook voor die boeren, die gemiddeld en in het algemeen nog een vrij laag niveau van bedrijfsvoering vertonen, zoals in hoofdstuk II bleek.

Thans zullen wij de derde categorie van informatiebronnen, de persoonlijke, onderzoeken op het gebruik dat ervan wordt gemaakt en de betekenis daarvan. Eerst worden de formele persoonlijke informatiebronnen behandeld.

§ 3. D e f o r m e l e p e r s o o n l i j k e v o o r l i c h t i n g

De voorlichtingsdiensten

De landbouwers in Sprang-Capelle zijn voor officiële persoonlijke bedrijfsvoorlichting aangewezen op de rayonassistent van de R.L.V.D. in het naburige dorp Waspik. Tuinders kunnen dergelijke voorlichting verkrijgen bij de assistent van de tuinbouwvoorlichtingsdienst in Drunen. (In Sprang-Capelle staat de boeren en tuinders nog geen vereniging voor bedrijfsvoorlichting ten dienste.)

In ons onderzoek is nagegaan in welke mate van deze gelegenheid gebruik wordt gemaakt. Tevens is het een en ander bekend geworden over de waardering voor de voorlichtingsdiensten.

Na een overzicht van de verzamelde gegevens, zullen wij hiervan het verband met de bedrijfsvoering en met andere persoons- of bedrijfskenmerken nagaan.

Mate van contact

Bijna 80% van alle boeren en ook van de tuinders is volgens hen zelf weleens in contact geweest met de assistent. Alleen al in het jaar 1960 was deze bij ongeveer 70% van de landbouwers op bezoek geweest; bij de tuinders verscheen de assistent in 1960 op 35% van de bedrijven.

Waar bezoeken waren afgelegd was dit bij de boeren in bijna de helft van de gevallen minstens vijfmaal in dat jaar. Gemiddeld waren er per bezocht bedrijf 6 bezoeken afgelegd. Bij de tuinders kwam het veelvuldige bezoek weinig voor, nl. in 2 van de 12 gevallen (17%), het gemiddelde bedroeg er per bezocht bedrijf dan ook slechts 2,6.

Hoewel dus zowel vele tuinders als landbouwers weleens contact met hun rayonassistent hadden, blijken in de laatste tijd althans de tuinders veel minder (0,60) en ook veel minder vaak dan de landbouwers bezoek te krijgen.

Redenen van het ontbreken van bezoek en wenselijkheid van bezoek

In de gevallen, waarin in 1960 geen bezoek had plaatsgehad werd naar de redenen daarvan gevraagd. Bijna 60% van de desbetreffende boeren en alle tuinders gaven een reden op. De boeren hadden meestal als verklaring dat men het wel zonder voorlichting kon, vaak ook drukte men zich wat voorzichtiger uit door te zeggen, dat men dit het vorig jaar of tot nog toe niet nodig had geacht. De reden die bij de boeren slechts zelden werd opgegeven, namelijk dat de assistent niet uit zichzelf was gekomen, vormde echter bij de tuinders de hoofdschotel. En inderdaad is dit bij de tuinders in feite ook de voornaamste oorzaak van het niet-ontvangen-hebben van bedrijfsbezoek. De tuinbouwvoorlichtingsdienst kampt in dit gebied namelijk met een groot gebrek aan personeel en de tuinbouwassistent in Drunen heeft dan ook weinig gelegenheid tot bedrijfsbezoek.

De tuinders zouden bedrijfsbezoek echter allen op prijs stellen, in tegenstelling tot de boeren van wie slechts 40% bedrijfsbezoek wenselijk acht. De boeren die het bezoek niet op prijs stellen waren vaak de mening toegedaan dat men het best kon missen. Sommigen hadden iets tegen de persoon van de assistent of mokten over een eens ontvangen verkeerde raad. Schaamte over de rommel op het bedrijf en het "verliezen" van een halve dag tijd werden ook als reden aangevoerd.

Waardering voor de voorlichtingsdienst

Ongeacht het al of niet ontvangen hebben van bedrijfsbezoek is voorts gevraagd naar het nut van de voorlichtingsdienst voor het eigen bedrijf. Bijna de helft van de boeren was vol lof daarover, slechts 15% had een uitgesproken negatieve houding. De overige hadden een gematigder mening. Bij de tuinders was het juist andersom, 15% vond de voorlichtingsdienst bijzonder waardevol en de helft was uiterst negatief (0,58). Redenen van waardering waren de kennis en ervaring van de assistent, het nodig hebben en het nut gehad hebben van zijn bezoek en zijn bereidheid tot raadgeven. Waar men het nut er niet van inzag, was het bij de boeren dan ook meestal omdat men het zelf beter of even goed

kon klaarspelen; andere door hen genoemde redenen waren de kosten die aan het uitvoeren van de adviezen verbonden zijn en ook de mening dat het meer voor jonge boeren bestemd was. Dat de tuinders zo negatief zijn in hun waardering wordt geheel veroorzaakt door het feit dat de assistent te weinig tijd heeft voor persoonlijke voorlichting.

Verband tussen de mate van contact en de waardering voor de voorlichtingsdienst

Gegeven vorenstaande feiten rijst de vraag of er een samenhang is tussen de mate van contact met de voorlichtingsdienst en de houding daartegenover. Immers, in het algemeen brengt een intens contact een meer uitgesproken houding mee; meestal een gunstige maar soms ook een ongunstige. Waar weinig of geen contact is mag daarentegen een indifferenter houding worden verwacht: men kent de ander minder en heeft daarom een minder uitgesproken mening. Vervolgens is het interessant na te gaan of de houding ook gunstiger is bij meer contact. Daar het hier een vrijwillig contact betreft, is dit zeker te verwachten.

Bezien wij dit eerst voor de landbouwers, dan vertoont zich het volgende beeld.

Tabel 36

MENING OVER R.L.V.D. (in %)

	Aantal boeren	Helemaal niet nuttig	Zeer nuttig	Overige tussenliggende antw.
Geen contact	31	38	0	62
In 1960 geen bezoek	13	21	29	50
In 1960 1-4 maal bezoek	50	6	48	46
In 1960 $\geq$ 5 maal bezoek	45	4	67	29

Naarmate men meer contact heeft, heeft men inderdaad ook een meer uitgesproken mening (helemaal niet nuttig of zeer nuttig) over de R.L.V.D. (0,37). Deze mening is dan bovendien gunstiger (0,67).

Tabel 37

MENING OVER TUINBOUWVOORLICHTINGSDIENST (in %)

	Aantal boeren	Helemaal niet nuttig	Zeer nuttig	Overige antwoorden
Geen contact	7	86	0	14
Geen bezoek in 1960	15	67	7	26
Wel bezoek	12	8	33	59

1111

Ook bij de tuinders vertoont zich een gunstiger houding bij intensiever contact (0,78), doch het aantal meer uitgesproken meningen is juist het laagst bij intensief contact (0,53). In tegenstelling tot de boeren is men zonder ooit in contact te zijn geweest met de assistent toch al een zeer extreme (en in feite negatieve) houding toegedaan. Dit is waarschijnlijk veroorzaakt doordat de tuinders een grote behoefte hebben aan persoonlijke voorlichting, terwijl daar niet aan tegemoetgekomen wordt. Door het huidige personeelsgebrek bij de tuinbouwvoorlichtingsdienst wordt een groot aantal tuinders niet bereikt. Deze hebben echter wel behoefte aan voorlichting. Ze worden dus eigenlijk teleurgesteld, waardoor hun negatieve mening over de voorlichtingsdienst verklaard kan worden.

Verband met de bedrijfsvoering

Zowel bij de boeren als bij de tuinders is er een positieve samenhang tussen de mate van contact met de voorlichtingsdienst en het niveau van bedrijfsvoering. De boeren die meer contact hebben met deze dienst dan andere boeren, hebben meestal ook een hogere adoptiescore (0,56) en een hogere beoordeling (0,46) en ook de tuinders die meer dan andere tuinders contact hebben met de voorlichtingsdienst hebben meestal ook een hogere beoordeling (0,56).

Tabel 38

VERBAND TUSSEN HET NIVEAU VAN BEDRIJFSVOERING VAN DE BOEREN EN HET CONTACT MET DE VOORLICHTINGSDIENST (in %)

Aantal bezoeken	Aantal boeren	Niveau van bedrijfsvoering					
		adoptie			beoordeling		
		hoog	middelm.	laag	hoog	middelm.	laag
≥ 5	45	58	33	9	47	35	18
1-4	50	24	48	28	21	46	33
Geen	44	16	32	52	14	54	32

Daar zojuist bleek dat de tuinbouwvoorlichtingsassistent slechts in staat is bij een gering gedeelte van de tuinders te komen, moeten wij dus concluderen dat de betere tuinders meer moeite hebben genomen om voorlichting te krijgen of meer belangstelling ondervonden van de voorlichtingsdienst. Zeker speelt hierbij ook een rol dat zij ook de grootste behoefte hebben aan voorlichting, daar eveneens gebleken is dat de tuinders die meer contact hebben met de voorlichtingsdienst tevens in groterengetale een oliestookinstallatie hebben (0,76). Juist de aanleg van deze verwarming en de andere vernieuwingen die daarmee samenhangen zullen voorlichting noodzakelijk hebben gemaakt, terwijl deze aanleg ook een teken kan zijn van een dynamische instelling welke mede insluit dat men zich goed weet te oriënteren.

Resumerend kunnen wij stellen dat zowel bij de tuinders als bij de landbouwers de mate van contact met de voorlichtingsdienst een positief verband vertoont met het niveau van bedrijfsvoering. Waarschijnlijk is daarbij het hogere niveau van bedrijfsvoering zowel oorzaak als gevolg

van het ruimere contact met de voorlichtingsdienst.

Ook de waardering voor de voorlichtingsdienst is groter bij de boeren met hogere adoptiescore (0,67) en hogere beoordeling (0,55). Over de weinige tuinders die een hoge dunk hebben van het nut van de voorlichtingsdienst is niets te concluderen in verband met de bedrijfsvoering.

Verband met andere kenmerken

De boeren met minder contact zijn meestal ouder dan vijftien jaar (0,29). Tevens betreft het hier vooral kleinere boeren (0,43) en boeren zonder onderwijs (0,26). In Capelle treft men meer boeren aan die (intensiever) contact met de dienst hebben dan in Sprang (0,24). In Sprang (en Vrijhoeve) heeft 60% van de boeren in 1960 bedrijfsbezoek gehad, in Capelle is dit 76%. Wellicht wordt dit mede veroorzaakt doordat de standplaats van de voorlichtingsassistent, Waspik, dichter bij Capelle ligt dan bij Sprang, zodat men hem gemakkelijker raadpleegt. Het is echter niet uitgesloten dat er ook een verschil in mentaliteit t.o.v. de voorlichtingsdienst is tussen de boeren in Sprang en in Capelle, b.v. door een grotere mate van traditionaliteit in bepaalde opzichten in Sprang. In het vervolg van dit verslag zal dit op diverse plaatsen nog nader blijken.

Bij de tuinders valt het in het oog, dat de contacten regelmatig over de leeftijdsgroepen verspreid zijn. Dit hangt waarschijnlijk samen met het feit dat bijna iedereen er onderwijs heeft genoten.

De waardering voor de voorlichtingsdienst vertoont dezelfde samenhangen als de mate van contact. De boeren met een hoge waardering vinden wij vooral bij degenen, die jonger dan 65 jaar zijn (0,54), onderwijs genoten hebben (0,48) en grotere bedrijven hebben (0,28). De waardering voor de voorlichtingsdienst is in Capelle echter niet groter dan in Sprang (0,02); wij hebben echter reeds gezien dat deze waardering bij de boeren sterk samenhangt met de mate van contact, zodat het hierboven gesuggereerde verschil in mentaliteit t.o.v. het gebruik maken van voorlichting hierdoor niet wordt ontkend.

Resumerend kunnen wij zeggen dat de mate van contact met de voorlichtingsdienst vooral verband houdt met de bedrijfsgrootte en de waardering van de voorlichtingsdienst vooral hoog is bij de boeren met onderwijs (en zeer waarschijnlijk in verband daarmee vooral zeer laag bij de boeren van 65 jaar en ouder).

De tomatendokter

De tuinders in Sprang-Capelle, die tomaten telen, kunnen tegen betaling tevens advies inwinnen bij een reizende deskundige uit het Westland. Bijna driekwart van alle tomatentelers heeft weleens van die mogelijkheid gebruik gemaakt. In 1960 echter is 30% geweest. De intensiteit van deze contacten is in deze gevallen zeer groot. Allen hadden in dat jaar minstens 10 maal adviezen ingewonnen.

Het gebruik maken van de diensten van zulk een particulier adviseur is ongetwijfeld het gevolg van het tekort aan officiële tuinbouwvoorlichting, veroorzaakt door gebrek aan personeel. Blijkens sommige commentaren waren sommige tuinders dan ook wel genoodzaakt naar andere voor-

lichting om te zien.

Het advies inwinnen bij de "tomatendokter" houdt ook verband met de beoordeling, zodanig dat zij die eerst wel, maar nu geen contact meer hebben met deze adviseur een bijzonder hoge beoordeling hebben (0,62). Dit wijst op zekere kritische capaciteiten van de desbetreffende tuinders. De betere tuinder probeert immers alles en behoudt het goede. En wellicht heeft men ook na enkele consulten als goede tuinder voldoende geleerd om het verder alleen aan te kunnen.

§ 4. De informele persoonlijke voorlichting

Handelaarsadviezen

Een derdedeel van de boeren en de helft van de tuinders maakt gebruik van adviezen van hun leveranciers. Dat de tuinders er meer gebruik van maken dan de boeren hangt hoogstwaarschijnlijk weer samen met het tekort aan personeel bij de tuinbouwvoorlichtingsdienst en uiteraard ook met het feit dat de tuinders alle zaaizaad en pootgoed bij de handelaren kopen.

De mening over de adviezen is over het algemeen niet gunstig. Slechts 18% van de boeren en tuinders vindt deze adviezen onverdeeld nuttig. Deze mening wordt echter sterk bepaald door het feit of men zelf adviezen ontvangt. Zij die zelf geen adviezen van handelaren ontvangen, oordelen er ongunstiger over dan zij die ze zelf wel ontvangen (0,59).

Tabel 39

WAARDERING VAN DE HANDELAARSADVIEZEN (in %)
(boeren en tuinders)

	Nuttig	Half om half	Niet nuttig	Aantal boeren en tuinders
Krijgen adviezen	32	42	26	62
Geen adviezen	7	29	64	83
Allen	18	34	48	145

De verklaring voor de sterk negatieve mening over de handelaarsadviezen, van degenen die er geen gebruik van maken, moet uiteraard in de eerste plaats zo gezien worden dat men geen adviezen (meer) wil hebben, omdat men ze onbevredigend vindt. Het kan zijn dat men van andere boeren of tuinders van slechte ervaringen met deze adviezen heeft gehoord of dat men deze zelf heeft gehad. Wij moeten echter tevens bedenken dat een negatieve houding tegenover adviezen van handelaren onder de boerenstand een vrij veel voorkomend verschijnsel is, waar men eventueel overheen komt indien men eenmaal ervaringen heeft met de adviezen van de handelaren. De uitlatingen van boeren met een negatieve houding tegenover de adviezen wijzen ook wel in deze richting. Men is vaak bang

voor gebrek aan objectiviteit en vindt dat men beter terecht kan bij de rayonassistent van de R.L.V.D. of in de lectuur. Evenals t.a.v. de voorlichtingsdienst nogal eens voorkomt, meent men ook hier wel eens dat men het wel alleen afkan.

Wantrouwen is dus waarschijnlijk ook wel een belangrijke oorzaak van de negatieve mening over handelaarsadviezen van de boeren die er geen gebruik van maken, hetgeen kan wijzen op een zekere traditionaliteit. Anderzijds blijft uiteraard ook mogelijk het gebaseerd zijn van de negatieve meningen op feitelijke onbevredigende ervaringen met de adviezen.

Verband met de bedrijfsvoering en andere kenmerken

In de richting van dit laatste wijst namelijk ook het feit, dat het ontvangen van adviezen van handelaren bij de betere en bij de minder goede bedrijven evenveel voorkomt. Kennelijk hebben deze adviezen dan ook geen merkbare invloed op de bedrijfsvoering.

Daar een hoger niveau van bedrijfsvoering in het algemeen samen bleek te hangen (zie hoofdstuk II) met factoren als onderwijs en bedrijfs grootte, is het dan ook niet verwonderlijk dat het gebruik maken van handelaarsadviezen slechts gering verband vertoont met dergelijke factoren. Jongere (0,23) en grotere (0,18) boeren en boeren met voortgezet onderwijs (0,20) ontvangen iets meer adviezen dan resp. oudere en kleinere boeren en boeren zonder voortgezet onderwijs.

Door de aanwezigheid van deze samenhangen (hoewel betrekkelijk gering) is echter een verband tussen het gebruik maken van de adviezen van handelaren en de mate van traditionaliteit op dit punt niet geheel onwaarschijnlijk.

Bij de tuinders valt een sterk verband op tussen het ontvangen van adviezen en de leeftijd. De jongere tuinders maken veel meer gebruik van handelaarsadviezen dan de oudere tuinders (= 0,486). De verklaring hiervoor is waarschijnlijk het personeelstekort bij de tuinbouwvoorlichtingsdienst, waardoor vooral jongeren (in het algemeen het meest actieve deel van de bevolking) hun licht bij de handelaren gaan opsteken.

Tenslotte is nog gebleken, dat de boeren in Sprang iets meer adviezen ontvangen (0,11), maar desalniettemin veel ongunstiger oordelen over de adviezen (0,36) dan de boeren in Capelle. Wellicht heeft men ondanks het ontvangen van adviezen dus toch vaak (althans meer dan de Capelse boeren) een ingeworteld wantrouwen niet geheel kunnen overwinnen, hetgeen zou wijzen op een grotere mate van traditionaliteit in Sprang.

Informatie door andere boeren en tuinders

Ook collega-boeren of -tuinders kunnen betekenis hebben als informatiebron. In de vele dagelijkse contacten in de buurt of het dorp, langs de weg, op het land of elders praat men wellicht vaak over koetjes en kalfjes, niet alleen in figuurlijke zin maar ook in letterlijke zin en bijvoorbeeld ook over bevindingen met nieuwe methoden. Het is dan ook noodzakelijk om te onderzoeken of deze contacten van grote omvang zijn en eventueel samenhangen met het niveau van bedrijfsvoering en andere kenmerken van de boeren en tuinders.

In de eerste plaats is de boeren en tuinders gevraagd of en met wie men wel eens over bedrijfszaken praat. De antwoorden op deze vraag

111

toonden aan, dat de boeren volgens hen zelf slechts voor 55% weleens met collega's over bedrijfszaken spreken, de tuinders zelfs voor 90% (boeren/tuinders : 0,78). Meestal werden desgevraagd ook de namen opgegeven van de gesprekspartners. Zes boeren, van wie vijf in Sprang, zagen daar liever van af.

Ook is gevraagd waarom men juist deze collega's daartoe had uitgekozen. Uit de antwoorden op deze vraag bleek, dat men met 36% van de genoemde gesprekspartners als buur of vriend over bedrijfszaken in gesprek geraakte, zowel de boeren als de tuinders. De overige gespreksgenoten werden door de boeren voor 34% gekozen als familieleden en voor 30% doordat zij als deskundige bekend stonden. Het bekend staan als deskundige was voor de tuinders zelfs voor 50% de oorzaak van het gesprekscontact (boeren/tuinders : 0,50), het familie-zijn echter slechts voor 9%. Duidelijk zien wij hier de grotere betekenis van rationele criteria en een grotere betekenis van in bedrijfsopzicht traditionele criteria (familierelaties) in de oriëntering van de tuinders in de informatie-inwinning van de boeren.

Tussen de boeren in de drie dorpen is hierin geen verschil.

Het patroon der informele contacten

Zo juist bleek dat de tuinders meer met hun beroepsgenoten over bedrijfszaken spreken dan de boeren. Behalve de mate is echter ook het patroon van de contacten van belang, met name om te kunnen voorspellen of beïnvloeding van bepaalde boeren of tuinders ook op vele anderen doorwerkt. Te dien einde hebben wij ons antwoordenmateriaal gerangschikt en geanalyseerd volgens een sociometrisch model. Dit houdt in, dat de genoemde contacten in een grafische figuur worden tezamengebracht en letterlijk getekend, zodanig dat het patroon van de contacten zichtbaar wordt. In ons geval is dit model eigenlijk niet volmaakt toepasbaar, daar velen geen antwoord gaven op de vraag of zij weleens met collega's over bedrijfszaken praten. Ondanks dit gebrekkig uitgangspunt levert deze werkwijze toch interessante resultaten op.

De belangrijkste conclusie uit het sociometrisch onderzoek is wel, dat de tuinders meer een hoort geïntegreerde groep vormen, terwijl bij de boeren meer een hiërarchische geleding met een aantal sociale lagen aanwezig schijnt, voor zover dit samenhangt met het onderling spreken over bedrijfszaken.

Deze conclusie is gebaseerd op diverse omstandigheden. De genoemde collega's zijn zowel bij de tuinders als bij de boeren in te delen in veel, matig en weinig genoemden (resp. minstens 5 maal, 3 of 4 maal en 1 of 2 maal genoemd). Terwijl er nu bij de tuinders een in aantal relatief belangrijke tussencategorie is van matig genoemden, ontbreekt deze vrijwel bij de boeren. Bij deze springen er duidelijk 2 uit die veel genoemd zijn, terwijl vrijwel alle andere genoemden weinig genoemd zijn.

Bij de tuinders komt voorts enige groepsvorming voor, met name twee gevallen waarin twee tuinders met een zelfde derde tuinder een wederzijdse gespreksrelatie hebben. Ook komen bij de tuinders verschillende lange ketens en kringen van benoemingen voor. De structuur van de gespreksrelaties van de boeren bestaat echter slechts uit zes gevallen van wederzijdse keuze van twee boeren en voor het overige vele niet wederzijdse benoemingen.

De praktische gevolgtrekking van onze conclusie, dat de tuinders een hechtere groep vormen dan de boeren, moet dan ook luiden, dat informatie welke gegeven wordt aan enige willekeurige tuinders veel meer weerklank vindt via gesprekken bij collega's dan het geval is bij de boeren. Overigens is het bij boeren zowel als tuinders uiteraard belangrijk de meer invloedrijke de meeste aandacht te geven.

Verband met de bedrijfsvoering

Vervolgens zullen wij nagaan of er verschil is in niveau van bedrijfsvoering tussen degenen, die als gesprekspartner genoemd zijn en zij die niet als zodanig genoemd zijn. Hieruit zou kunnen blijken dat deze informatiebron van kwalitatieve betekenis is.

En inderdaad stoken de genoemde collega's met hun niveau van bedrijfsvoering ver uit boven de niet-genoemden. Voor zover het de boeren betreft is hun adoptie (0,45) en ook hun beoordeling (0,46) hoger. Bij de tuinders is eveneens hun beoordeling hoger dan die van de niet-genoemden (0,56).

Doch ook een vergelijking van degenen, die namen noemen met de genoemden is in dit opzicht interessant. De genoemden winnen het ook in vergelijking met de noemers qua niveau van bedrijfsvoering, zowel t.a.v. de adoptie (0,18) als t.a.v. de beoordeling (boeren: 0,15, tuinders: 0,10), doch de verschillen zijn nu veel geringer dan die met de niet-genoemden.

Zij die zeggen met collega-boeren en -tuinders te praten over bedrijfszaken behoren dus evenals de genoemde gesprekspartners vooral tot de betere boeren en tuinders, zij het in iets geringere mate dan deze gesprekspartners. Dat de genoemden een hoog niveau van bedrijfsvoering vertonen kan worden beschouwd als een voldoende aanduiding van de kwalitatieve betekenis van hun informatie. Dat ook degenen, die namen noemen van collega's met wie men over bedrijfszaken spreekt, een hoger niveau van bedrijfsvoering hebben dan de boeren die geen namen noemen, is wat moeilijker te interpreteren. Gedeeltelijk is het waarschijnlijk het gevolg van de contacten, men leert wat van de anderen. Gedeeltelijk echter moet men reeds een zekere sociale openheid hebben wanneer men met anderen over bedrijfszaken spreekt. Deze openheid gaat wellicht reeds gepaard met een wat betere bedrijfsvoering, hetzij als gevolg daarvan, hetzij doordat zowel de openheid als het niveau van bedrijfsvoering verband houdt met genoten onderwijs. Wanneer dit laatste het geval is, wanneer dus degenen die informele contacten onderhouden, reeds a priori een betere bedrijfsvoering hebben, dan zou dit dus moeten blijken uit hun onderwijsniveau en eventuele andere kenmerken. Dit zullen wij thans onderzoeken.

Verband met andere kenmerken

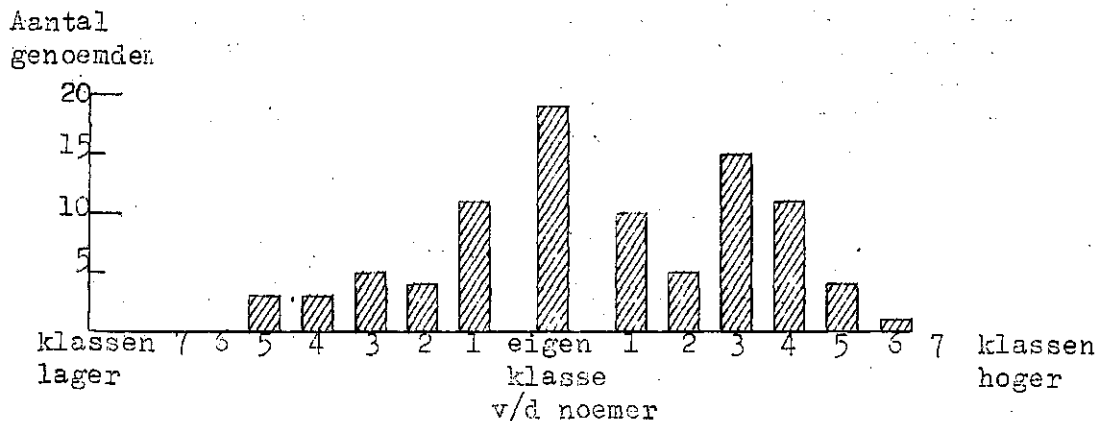
Zij die namen van collega's noemen met wie over bedrijfszaken wordt gesproken, wijken noch in onderwijs, noch in bedrijfsgrootte, leeftijd of woonplaats af van hen die geen namen noemen. Het feit dat zij toch een wat betere bedrijfsvoering hebben wordt dus waarschijnlijk voor een belangrijk deel veroorzaakt door hun contact met de door hen genoemden

en voor een ander deel waarschijnlijk door persoonlijke eigenschappen. Dat zij in feite dit contact hebben, in tegenstelling tot anderen, wordt waarschijnlijk dan ook eensdeels door toevallige omstandigheden zoals nabijheid, verwantschap e.d. veroorzaakt en anderdeels door een zekere sociale openheid gebaseerd op persoonlijke eigenschappen. Juist door de toevalligheid als medebepalende factor moet het mogelijk zijn deze contacten uit te breiden, hoewel de persoonlijke instelling van de individuele boer daarbij uiteraard beslissend blijft.

Bij een vergelijking van de noemers met de door hen genoemden, die zoals is gebleken op hun beurt weer beter zijn in hun bedrijfsvoering, blijken wél verschillen in enige kenmerken. Zo hebben de genoemden een hoger niveau van onderwijs (0,26), hetgeen stellig een van de belangrijkste oorzaken is van hun betere bedrijfsvoering. Merkwaardigerwijs zijn zij echter tevens ouder dan degenen die hen noemen (0,26). Van den Ban 1) vond voor Milheeze dat de genoemden juist 7 jaar jonger waren dan degenen die hen noemen, in Dwingeloo 3 jaar jonger en op Noord-Beveland 5 jaar jonger. Dit is waarschijnlijk naast alle toevalligheid die tot het tot stand komen van de contacten schijnt bij te dragen, toch eveneens een van de oorzaken van het onderhouden van deze contacten. In de regel immers is juist de jonge leeftijd bevorderlijk voor de bedrijfsvoering, meestal dank zij het hogere onderwijsniveau. Dat echter juist ouderen vertrouwelijk worden benaderd over bedrijfszaken, vindt wellicht zijn oorzaak hierin dat men hen ziet als man met ervaring, een ervaring die overigens vaak steun vindt in een behoorlijke opleiding.

Nog een merkwaardig feit doet zich voor. De genoemden zijn namelijk weliswaar boeren met in het algemeen wat grotere bedrijven (0,19) dan de noemers, mogelijk door de hogere leeftijd veroorzaakt, doch hun bedrijf is in feite meestal óf wel veel groter, of wel van gelijke grootteklasse als het bedrijf van de boer die hen noemt. Men kiest zijn contacten kennelijk zo dat men of wel tegen de ander opziet, mede door groot verschil in bedrijfsgrootte, of wel dat men juist in dit opzicht gelijkwaardig is, zodat een vertrouwelijk gesprek beter mogelijk is. Onderstaand diagram geeft nog een beeld van deze betekenis van de bedrijfsgrootte.

GENOEMDEN NAAR VERSCHIL IN BEDRIJFSGROOTTE MET DE NOEMERS

De grootteklassen daarbij zijn de volgende: 1-5 ha, 5-7 ha, 7-10 ha, 10-12 ha, 12-15 ha, 15-20 ha, 20-25 ha, $\geq$ 25 ha.

1) A.W. van den Ban, Boer en landbouwvoorlichting, Wageningen, 1963.

Tenslotte zijn wij nog nagegaan of de genoemde boeren wellicht ook van de noemers verschillen wat hun contact met de rayonassistent betreft.

Tabel 40

	Contact met de rayonassistent (bedrijfsbezoek in 1960) (in %)		
	≥ 5 maal	1-4 maal	geen
Genoemden	41	39	20
Noemers	31	41	28

En inderdaad blijkt volgens tabel 40 dat de genoemden in 1960 meer bedrijfsbezoek van de rayonassistent hebben gehad dan de noemers (0,20), al is het verschil niet erg groot. Dit betekent dat de formele persoonlijke voorlichting behalve rechtstreeks ook via de boeren zelf vaak terecht zal komen bij degenen die haar nodig hebben, althans voor zover deze laatsten met andere boeren over bedrijfszaken spreken.

Resumerend kunnen wij stellen, dat de boeren die contacten onderhouden met andere boeren voor het bespreken van bedrijfszaken, niet in belangrijke kenmerken van boeren die geen namen noemen afwijken, afgezien van hun bedrijfsvoering welke waarschijnlijk mede dank zij de contacten wat beter is. Zij onderhouden contacten met boeren met een hoger niveau van onderwijs dan zij zelf hebben, bovendien ouder zijn, meestal of wel een even groot, of wel een veel groter bedrijf hebben en iets meer contact met de R.L.V.D. hebben dan zij zelf.

Met de tuinders echter is het geheel anders gesteld, wel bleek reeds een verschil in bedrijfsvoering tussen noemers en genoemden, maar veel verschil in leeftijd is er niet, alleen de meermalen genoemden zijn meestal tussen de 50 en 65 jaar, wat ouder dus en verschil in onderwijssoort of -niveau blijkt eveneens niet aanwezig.

De bijzondere kwaliteiten van de genoemde boeren blijken tenslotte gesteund door een groot verschil met de niet-genoemden zowel in onderwijsniveau (0,40) als in bedrijfsgrootte (0,52). Bij de tuinders wijken zij niet van de niet-genoemden af in onderwijs. De leeftijd van de niet-genoemde boeren en tuinders wijkt tenslotte niet af van die der genoemden.

Al met al is ons duidelijk geworden dat het onderhouden van informele contacten van wezenlijke betekenis is voor de verbetering van het niveau van bedrijfsvoering, maar tevens dat deze beïnvloeding vooral bij de boeren geschiedt via enigszins oudere collega's, die kennelijk daartoe voldoende vertrouwen en gezag genieten, en via collega's met een hoger niveau van onderwijs.

Overige gesprekspartners

Ook een landbouwonderwijzer, de zaakvoerder van de coöperatie en een verzekeringsagent zouden adviezen kunnen geven, inderdaad noemt 35% van de respondenten desgevraagd dergelijke gesprekspartners. De tuinders het minst (30%), dan de boeren in Sprang (35%) en het meest de boeren in Capelle (55%): in Vrijhoeve slechts 2 van de 13 boeren.

Deskundigen op het gebied van rundveeziekten schijnen in Sprang-Capelle niet veel voor te komen, evenmin als op het gebied van veeverloskunde. Slechts een enkeling (resp. 3 en 10) noemt een deskundige, maar raadpleegt deze ook nog niet altijd.

§ 5. H o r e n e n b e s l i s s e n

In de voorgaande paragrafen hebben wij nagegaan in welke mate en door wie de diverse informatiebronnen worden gebruikt. Het is echter eveneens interessant te weten welke functie de verschillende media hebben in het proces van aanvaarden van een nieuwe methode. Amerikaanse onderzoekers en ook A.W. van den Ban 1) hebben namelijk aangetoond dat het aanvaarden van een nieuwe methode niet in één stap plaatsheeft, maar via een proces van enkele stadia. Volgens hun onderzoeksresultaten hebben de massamedia in dit proces vooral als functie het bekendheid geven aan het nieuwe, terwijl de persoonlijke media vooral invloed hebben op de uiteindelijke beslissing om een nieuwe methode al dan niet toe te passen.

Ook in Sprang-Capelle zijn hierover vragen gesteld en wel met behulp van een kaartje waarop alle voorkomende informatiebronnen stonden vermeld. Dit werd door de enquêteur aan de respondent voorgelegd met de vraag via welke bronnen hij voor het eerst van nieuwe bedrijfsmogelijkheden pleegt te horen. Vervolgens werd nog gevraagd op gezag van welke informatiebronnen men doorgaans deze nieuwigheden uiteindelijk besluit al dan niet toe te passen. Hieronder wordt een overzicht gegeven van de antwoorden op beide vragen.

Tabel 41

INFORMATIEBRONNEN, WELKE MEN HET BELANGRIJKST VINDT OM VOOR HET EERST TE HOREN VAN NIEUWE METHODEN, RESP. TE BESLISSEN DEZE METHODEN AL DAN NIET TOE TE PASSEN (in %)

Informatiebronnen	Boeren		Tuinders	
	horen	beslissen	horen	beslissen
Landbouwbladen	24	2,5	35	8
Kranten	1	-	1,5	-
Voorlichtingsbrieven	5,5	-	-	-
Radio	16	0,5	6	-
Massamedia in het algemeen	5	0,5	-	-
Praatavonden	5,5	0,5	6	2
Lezingen	5,5	0,5	3	2
Tentoonstellingen	3	0,5	6	-
Demonstraties	6	10	5	6
Excursies	1	1	5	4
Groepsmedia in het algemeen	5	2	3	2
Rayonassistent	10	25,5	3	19
Handelaren	3,5	7	20	9
Collega's	5	30,5	5	25
Zelf geprobeerd	-	12	-	19
Geen antwoord	4	7	1,5	4
Totaal	100	100	100	100

1) A.W. van den Ban, Boer en Landbouwvoorlichting, Wageningen, 1963, speciaal blz. 97 t/m 99. Deze geeft ook andere literatuur op.

Duidelijk blijkt in deze tabel dat ook in Sprang-Capelle zowel de boeren als de tuinders als antwoord op de beide vragen in het algemeen verschillende soorten informatiebronnen noemen. De massamedia zijn ook hier het belangrijkste om voor het eerst van nieuwe methoden te horen en de persoonlijke media om te beslissen deze methoden al dan niet toe te passen. Dit wordt nog duidelijker aangetoond in tabel 42.

Tabel 42

MASSA-, GROEPS- EN PERSOONLIJKE MEDIA BIJ HOREN EN BESLISSEN (in %)

Informatiebronnen	Boeren		Tuinders	
	horen	beslissen	horen	beslissen
Massamedia	51,5	3,5	42,5	8
Groepsmedia	26	14,5	28	16
Persoonlijke media	18,5	63	28	53
Zelf geprobeerd	-	12	-	19
Geen antwoord	4	7	1,5	4
Totaal	100	100	100	100

De groepsmedia blijken zowel voor het beslissen als voor het horen betekenis te hebben, doch vooral voor het laatste. Van de verschillende groepsmedia zijn de demonstraties het belangrijkste gebleken. Bij de persoonlijke media zien wij in tabel 41 duidelijk dat de tuinders meer aandacht aan de handelaren geven en minder aan de voorlichtingsdienst dan de boeren, hetgeen ongetwijfeld weer wordt veroorzaakt door het personeelstekort bij de tuinbouwvoorlichtingsdienst.

Verband met het toepassen van aanbevolen landbouwmethoden

Zowel de informatiebronnen, welke als het belangrijkste genoemd worden om voor het eerst van nieuwe methoden te horen, als die, welke men het belangrijkste vindt om te helpen beslissen deze methoden al dan niet toe te passen, zijn anders van soort bij boeren met een hogere dan bij boeren met een lagere adoptiescore. (Verband met de beoordeling werd noch bij tuinders, noch bij boeren waargenomen.) Boeren met hogere adoptiescore noemen voor beide doeleinden meer dan de boeren met lagere adoptiescore de rayonassistent en de groepsmedia en minder de collega's en de massamedia.

Dit neemt niet weg dat zowel door boeren met lagere als door boeren met hogere adoptiescore de persoonlijke media vooral voor het beslissen en de massamedia vooral voor het horen betekenis hebben. Het accent ligt echter in het algemeen bij de boeren met hogere adoptiescore, zowel t.a.v. horen als beslissen, meer op rayonassistent en groepsmedia. Vergelijken wij deze conclusie met de gegevens in de voorgaande paragrafen dan doet het volgend opmerkelijke feit zich voor. Eerder in dit hoofdstuk is gebleken dat de samenhang tussen de adoptiescore (oftewel de mate van toepassen van moderne landbouwmethoden) en het gebruik van de diverse informatiebronnen, het sterkst is t.a.v. de voorlichtingsdienst en de groepsmedia. Zojuist bleek voorts dat deze beide vooral door de boeren met hogere adoptiescore genoemd werden als belangrijk voor horen van en

helpen beslissen tot al dan niet toepassen van nieuwe methoden. De adoptie-score oftewel het toepassen van moderne landbouwmethoden vertoont dus zowel sterk verband met het gebruik maken van voorlichtingsdienst en groepsmedia als met het noemen van deze beide als belangrijk voor het aanvaardingsproces van methoden. Dit maakt het aannemelijk dat in het algemeen het gebruik maken van deze beide media ook werkelijk oorzaak is van het toepassen van moderne methoden en niet alleen een bijverschijnsel is van een boer die het toch al goed doet. Dit te meer daar er geen verband met de beoordeling werd geconstateerd.

SAMENVATTING

Zoals in de inleiding tot dit hoofdstuk werd gesteld was het de bedoeling een algemeen overzicht te verschaffen over de mate van gebruik van de diverse voorkomende informatiebronnen; voorts welke categorieën van boeren en tuinders weinig of slechts bepaalde informatiebronnen gebruiken en tenslotte na te gaan of het gebruik van (bepaalde) informatiebronnen van betekenis is voor het niveau van bedrijfsvoering.

Wat het eerste betreft zal een beknopt overzicht in de vorm van een tabel over het gebruik der diverse media wellicht het meest dienstig zijn.

Tabel 43

MATE VAN GEBRUIK VAN DE DIVERSE INFORMATIEBRONNEN 1)

	Boeren	Tuinders
<u>Massamedia</u>		
Vakbladen	90%	100%
Voorlichtingsbrieven (1 juist onderwerp genoemd)	75%	
Radio (landbouwpraatje bijna altijd)	40%	45%
Marktberichten bijna altijd	15%	10%
<u>Groepsmedia</u>		
Praatavonden 1960	50%	80%
Tentoonstellingen 1960	30%	70%
Excursies 1960	40%	40%
Demonstraties 1960	30%	10%
<u>Persoonlijke media</u>		
Voorlichtingsdienst (bedrijfsbezoek 1960)	70%	35%
Tomatendokter 1960		25%
Handelaren (adviezen)	35%	50%
Collega's	55%	90%
Overige personen	40%	15%

1) Afgerond op vijftallen percenten.

niveau bij de boeren zonder onderwijs en de kleinere boeren het laagst is. Het gebruik maken van massa- en groepsmedia heeft dus bij elke boer invloed op zijn niveau van bedrijfsvoering, hoewel deze invloed het grootst is bij de boeren zonder voortgezet onderwijs of met een kleiner bedrijf.

Voor de tuinders kon niet steeds een samenhang worden nagegaan tussen hun beoordeling en het gebruik van de informatiebronnen, omdat zij bijna allen of geen van allen bepaalde informatiebronnen gebruiken. In weer andere gevallen is er geen verband aanwezig. Wel kon geconstateerd worden dat het frequent luisteren naar marktberichten in het algemeen een teken is van goede tuinders, voorts dat er nauwelijks positief verband is tussen het gebruik maken van massa- en groepsmedia in het algemeen en het niveau van bedrijfsvoering. Er is verder een sterk positief verband van de bedrijfsvoering met de mate van contact met de tuinbouwvoorlichtingsdienst. Helaas is het echter wegens personeelsgebrek bij deze dienst niet mogelijk dat alle tuinders regelmatig bezocht worden. Velen maken dan ook gebruik van de adviezen van b.v. handelaren, waarbij het opvalt dat dit vooral de minder goede tuinders zijn.

Gezien de sterkten van de samenhangen tussen het niveau van bedrijfsvoering en het gebruik van de diverse informatiebronnen, kon geconcludeerd worden dat de betere boeren vooral veel meer gebruik maken van de diverse groepsmedia en de voorlichtingsdienst dan de minder goede boeren (en de betere tuinders vooral veel meer van de voorlichtingsdienst).

In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk hebben wij nog nagegaan in hoeverre de verschillende media een andere functie hebben in het aanvaardingsproces van nieuwe methoden. Daarbij bleek dat de massamedia in het algemeen het belangrijkste worden geacht om voor het eerst van nieuwe methoden te horen, terwijl de persoonlijke media het belangrijkste worden gevonden bij de uiteindelijke beslissing tot het al dan niet toepassen van deze methoden. De boeren met hogere adoptiescore noemen voor beide doeleinden iets meer de rayonassistent en de groepsmedia. Deze beide gebruiken zij in vergelijking met de boeren met lagere adoptiescore ook het meest. Er mag daarom wel geconcludeerd worden dat vooral de voorlichtingsdienst en de groepsmedia de grootste betekenis hebben voor het niveau van bedrijfsvoering.

Er is in dit hoofdstuk aangetoond dat het niveau van bedrijfsvoering sterk positief verband houdt met de mate van gebruik van de meeste moderne informatiebronnen. Eveneens is aangetoond dat vooral de boeren zonder onderwijs en de kleinere boeren weinig gebruik maken van deze informatiebronnen. Daardoor is aan het licht gekomen dat een zekere traditionaliteit van referentiekader, namelijk het weinig gebruik maken van moderne informatiebronnen een ongunstige invloed heeft op het niveau van bedrijfsvoering, vooral van de kleinere boeren en de boeren zonder voortgezet onderwijs.

door de traditie gevoede weerstanden tegen verandering, slechts geleidelijk aan zich aan de moderne verhoudingen aanpassen en zich dus ergens in een lang proces van overgang bevinden. In iedere paragraaf van dit hoofdstuk zal men dan ook bemerken dat elementen van het traditionele leven voorkomen naast af zelfs tegenover elementen van het meer rationele. Op sommige punten zal daarbij zelfs van een zekere onevenwichtigheid sprake zijn, waardoor een verdere ontwikkeling kan worden belemmerd of slechts via conflicten en menselijk leed tot stand zal komen.

Wij zullen ook nagaan in hoeverre het voorkomen van bepaalde traditionele elementen in het agrarische gezinsleven verband houdt met het niveau van bedrijfsvoering en bij welke categorieën van boeren (en tuinders) zij vooral gelokaliseerd zijn.

Over de volgorde van de inhoud van dit hoofdstuk kunnen wij kort zijn. Begonnen zal worden met een analyse van de positie van de echtgenote en de samenhang van haar levensstijl met de bedrijfsvoering. Ook het verband tussen de levensstijl van de boer zelf en de bedrijfsvoering vindt daar zijn behandeling, daar het de voorkeur verdiende de levensstijl van bedrijfshoofd en echtgenote in onderling verband te bezien. Vervolgens wordt aandacht gegeven aan de zoons, agrarisch en niet-agrarisch werkzaam, en tenslotte aan de dochters.

§ 1. De echtgenotes

1. Leeftijd

Ongeveer 85% van de boeren zowel als van de tuinders is gehuwd. Over het algemeen is de boer enige jaren ouder dan zijn echtgenote, in tegenstelling tot de tuinder, die van ongeveer dezelfde leeftijd is als zijn vrouw. Dit feit wordt ongetwijfeld veroorzaakt, doordat speciaal de landbouwer in het algemeen vrij laat zelfstandig is en daardoor ook pas laat in het huwelijk kan treden.

Zo kan het voorkomen dat 56% van de gehuwde boeren 50 jaar of ouder is en van hun echtgenotes slechts 47%, terwijl bij de tuinders 31% der gehuwden in deze leeftijdscategorie valt en van hun echtgenotes eveneens 31%. In tabel 44 geven wij een volledig overzicht van de leeftijdsverdelingen.

Tabel 44

LEEFTIJDEN VAN DE GEHUWDE AGRARIERS EN HUN ECHTGENOTES (in %)

Leeftijdscategorie	Gehuwde boeren	Echtgenotes	Gehuwde tuinders	Echtgenotes
20 - 35 jaar	17	20	7	17
35 - 50 jaar	27	33	62	52
50 - 65 jaar	40	36	28	28
≥ 65 jaar	16	11	3	3

Tevens treedt in deze tabel nog eens duidelijk aan het licht dat de boeren in het algemeen ouder zijn dan de tuinders.

2. Regionale afkomst

In tabel 45 geven wij eerst een globale indruk van de geboorteplaatsen van de echtgenotes.

Tabel 45

AFKOMST ECHTGENOTES (in %)

1. Sprang-Capelle	44
2. Aangrenzende gemeente of Langstraat	30
3. Land van Heusden en Altena	10
4. Elders uit Noordbrabant	7
5. Elders uit het land	9

Deze cijfers zijn voor de echtgenotes van de boeren en van de tuinders ongeveer gelijk, doch de categorie "elders uit het land" bedraagt voor de tuinders 20% en voor de boeren 5%. Daardoor zijn de percentages in de overige categorieën bij de boeren wat hoger dan bij de tuinders.

De regionale afkomst varieert met de grootte van het bedrijf. De echtgenotes die van "elders uit Brabant" of "het land" komen, vinden wij bijna allen op de middelgrote bedrijven (7-15 ha). Vrouwen uit het land van Heusden en Altena daarentegen vinden wij vooral op bedrijven van 1-12 ha.

Wanneer wij de geboorteplaats van de boeren en tuinders met die van hun echtgenotes vergelijken, blijkt dat de boeren en tuinders zelf voor ruim driekwart uit Sprang-Capelle komen, doch hun echtgenotes voor nog niet de helft. Meestal komen echter beiden wel uit de streek. Slechts in 18% der huwelijken komt een van de beide partners van "elders uit Brabant" of "elders uit het land". Dit geldt zowel voor de tuinders als de boeren.

3. Sociale afkomst

Als bepaling van sociale afkomst van de echtgenote hanteren wij op de eerste plaats het beroep van de vader. Voor zover deze boer is, is bovendien de bedrijfsgrootte van belang.

Omtrent de beroepen van de vaders der echtgenotes levert tabel 46 een overzicht. Ter vergelijking worden hierin tevens gegevens vermeld over de beroepen van de vaders van de boeren en tuinders zelf.

Tabel 46

BEROEPEN VAN DE VADERS (IN %) VAN DE BOEREN EN TUINDERS EN HUN ECHTGENOTES

	Boeren	Echtgenotes	Tuinders	Echtgenotes
Agrarisch zelfstandig	95	80	59	47
Agrarische loondienst	1	2	3	0
Niet-agrarisch zelfstandig	2	6	31	18
Niet-agrarische loondienst	2	12	7	35

Hieruit blijkt in de eerste plaats dat de boeren veel meer van agrarische afkomst zijn dan de tuinders. Hetzelfde geldt ook voor hun resp. echtgenotes. Daardoor is er in het algemeen een grote mate van overeenkomst in sociale afkomst van man en vrouw, zowel bij de tuinders als bij de boeren.

Hoewel dus de tuinders en hun echtgenotes veel vaker van niet-agrarische afkomst zijn dan de boeren en hun echtgenotes, m.a.w. hoewel de vermenging van het tuindersmilieu met niet-agrarische elementen sterker is dan van het boerenmilieu, worden echter zowel door boeren als door tuinders steeds meer huwelijken gesloten met dochters van niet-agrarische niet-zelfstandigen. Vooral de jongere echtgenotes zijn namelijk meer uit dit milieu van hoofd- en handarbeiders buiten de landbouw afkomstig. Het contact hiërme is dus van jongere datum dan dat met de oude middenstand (de niet-agrarische zelfstandigen), dat gelijkelijk over de leeftijdscategorieën gespreid is.

Aangezien het grootste deel der echtgenotes van de boeren van boerenafkomst is, biedt de bedrijfsgrootte van de vaders der echtelieden de gelegenheid wat dieper op de sociale afkomst in te gaan. Ook in dit opzicht sluit de afkomst van de echtgenote bij die van de boer zelf aan. Speciaal wanneer de vader van de boer minder dan 10 ha grond bezat, had zijn schoonvader zelden een groter bedrijf. Ook omgekeerd geldt dat wanneer de vader van de boerin minder dan 10 ha grond had, de vader van de boer meestal ook minder dan 10 ha grond had (en nooit meer dan 20 ha). Had de vader van de boerin 15 ha of meer grond, dan had de vader van de boer minstens 10 ha of meer grond. Zo zien wij dus, dat er nogal verband bestaat tussen de bedrijfsgrootte van de vaders van boer en boerin. In tegenstelling tot de overige grenzen tussen bedrijfsgrootteklassen is de grens van 10 ha vaak belangrijk bij het tot stand komen van huwelijken. Het is daarom niet uitgesloten dat deze grens ook duidelijk verbonden is met een (eventueel vroeger) standsverschil tussen kleine en grote boeren.

In het algemeen geldt ook voor de bedrijfsgrootte van de boer (0,30) evenals voor die van zijn vader (0,57) dat deze groter is wanneer de schoonvader eveneens een groter bedrijf heeft.

Van een duidelijke grens welke eventueel standsverschil aanduidt is hier echter niets te bemerken. Vele kleine boeren zijn met dochters van grotere boeren getrouwd en in iets mindere mate ook omgekeerd.

4. Onderwijs

Evenals van de boeren zelf heeft ook ruim de helft van hun echtgenotes voortgezet onderwijs genoten. De tuindersvrouwen hebben iets vaker voortgezet onderwijs genoten, maar toch ook slechts voor twee derdedeel, in tegenstelling tot de tuinders zelf die bijna allen voortgezet onderwijs ontvingen. Tabel 47 geeft hieromtrent een globaal overzicht.

Tabel 47

VOORTGEZET ONDERWIJS VAN DE AGRARIERS EN DE ECHTGENOTES (IN %)

Onderwijs	Boeren	Echtgenotes	Tuinders	Echtgenotes
Lager onderwijs	43	45	12	35
Land- of tuinbouwonderwijs	55		83	
Huishoudonderwijs		50		50
Overig voortgezet onderwijs	2	5	5	15

Er is voorts een sterke samenhang tussen het onderwijsniveau van de boer en zijn echtgenote. De boeren met voortgezet onderwijs hebben vaker een vrouw met eveneens voortgezet onderwijs dan de boeren die slechts lager onderwijs ontvingen. Deze samenhang blijft ook wanneer wij hem voor elke leeftijdsgroep afzonderlijk nagaan en eveneens wanneer wij de bedrijfsgrootte constant houden. Oude en jonge, grote en kleine boeren, zij allen hebben in het algemeen een echtgenote die wat onderwijsniveau betreft aan hen gelijk is. Voor de tuinders is deze samenhang niet na te gaan, daar bijna alle tuinders voortgezet onderwijs ontvingen.

Het onderwijsniveau van de echtgenotes hangt, evenals dat bij de bedrijfshoofden zelf het geval is, sterk samen met haar leeftijd. De jongere echtgenotes hebben veel vaker voortgezet onderwijs genoten dan de oudere. Het onderwijsniveau van het bedrijfshoofd en dat van zijn echtgenote hangen dus op twee wijzen samen. Daar nu reeds eerder gebleken is dat de boeren met grotere bedrijven meer voortgezet onderwijs genoten dan kleinere boeren, is het ook niet verwonderlijk dat eveneens de echtgenotes op grotere bedrijven meer onderwijs genoten dan de vrouwen van boeren met kleinere bedrijven. Op de bedrijven van 7-15 ha en van 15 ha en groter heeft 65% van de echtgenotes voortgezet onderwijs gevolgd, op de bedrijven van 1-7 ha slechts 35%. (De bedrijfshoofden zelf hebben, voor zover zij kleine bedrijven hebben, voor 21% voortgezet onderwijs genoten. Op de bedrijven van 7-15 ha en van 15 ha en meer bedraagt dit percentage resp. 65 en 67%.

Ten einde de verheugende voortgang in de verhoging van het onderwijsniveau van de boerin te adstrueren, vermelden wij in nevenstaande tabel het verband tussen de leeftijd en het onderwijs.

Tabel 48

ONDERWIJS ECHTGENOTES (LANDBOUWERS) NAAR LEEFTIJDSCATEGORIE (IN %)

Leeftijdscategorie	Onderwijsniveau		
	l.o.	huish. ond.	overig
20 - 35 jaar	20	70	10
35 - 50 jaar	40	55	5
50 - 65 jaar	50	45	5
≥ 65 jaar	75	25	-

Wij zien daarin dat de jongste leeftijdscategorie van de echtgenotes voor 80% voortgezet onderwijs heeft genoten. Hoewel de aantallen tuindersvrouwen gering zijn, zien wij bij hen dezelfde tendentie, zo zelfs dat in de jongste categorie reeds alle vrouwen voortgezet onderwijs ontvingen.

Afgezien van de toeneming in het volgen van voortgezet onderwijs is de verandering in de aard van de opleiding vrij sterk. Zo wordt de huishoudcursus geleidelijk aan vervangen door de huishoudschool, waarschijnlijk onder meer als gevolg van de verlenging van de leerplicht. Van de echtgenotes met huishoudonderwijs volgde in het algemeen $\pm 75\%$ slechts cursusonderwijs. In de categorie van 20-35 jaar is dit niet meer dan $\pm 40\%$.

1. 1. 1. 1.

De andere vormen van onderwijs (algemeen vormend, beroepsopleiding) worden uiteraard eveneens vooral door de jongere echtgenotes gevolgd. Men kan echter (nog) niet spreken van een ruim gebruik van algemeen vormend onderwijs.

5. Meewerken in het bedrijf

Na deze algemene gegevens en beschouwingen zullen wij ons verdiepen in de positie van de vrouw op het bedrijf. Zoals gezegd is dit zowel voor kennis van het bedrijf, als van de positie van de vrouwen van belang. Eerst zullen wij ingaan op het meewerken van de vrouw in het bedrijf.

Hierbij moet onderscheid gemaakt worden tussen het meewerken gedurende het gehele jaar (dat hoofdzakelijk bestaat uit melken en verzorgende bezigheden in en om de boerderij) en het meewerken gedurende de drukke perioden (dat relatief vaak arbeid op het land betreft). Omtrent deze verschillende soorten van meewerken licht ons de volgende tabel in. Daarbij blijkt tevens nog enig verband met de bedrijfsgrootte.

Tabel 49

MEEWERKEN DER ECHTGENOTES

Bedrijfs- grootte	Aantal echtgenotes	Meewerken		
		het gehele jaar	drukke perioden	nooit
< 7 ha	21	38	33	29
7-15 ha	65	38	15	47
> 15 ha	28	36	18	46
Totaal boeren	114	38	23	39
Tuinders	29	3	52	45

Wat het verband met de bedrijfsgrootte betreft, blijkt dat ruim de helft van de echtgenotes van middelgrote en grote boeren op het bedrijf meewerkt, doch ruim 70% van de echtgenotes van kleine boeren. De echtgenotes van de kleine boeren werken alleen in de drukke perioden meer mee dan de echtgenotes van middelgrote en grote boeren.

Voorts blijkt hieruit enerzijds dat de scheiding van gezin en bedrijf in het tuinbedrijf veel sterker is dan bij de boeren, hetgeen vooral mogelijk is doordat op de boerderij het melken steeds terugkeert. Anderzijds blijken de tuinders juist een grote behoefte te hebben aan hulp van hun vrouw in de drukke perioden.

Vervolgens kon vastgesteld worden dat het meewerken van de vrouw duidelijk van haar leeftijd afhankelijk is. In de eerste plaats werken oudere vrouwen minder mee dan jongere, omdat zij gemiddeld meer zoons hebben die kunnen werken. Bovendien is ook de categorie van 20-35 jaar wat minder werkzaam dan ouderen, waarbij zeker de aandacht die de kinderen en het huishouden vragen mede de oorzaak zijn. Zeer waarschijnlijk is dit een kwestie van verandering in levenswijze.

Zeer belangrijk voor het al of niet meewerken schijnt ook het voortgezet onderwijs van de echtgenote te zijn. Echtgenotes met voortgezet onderwijs werken meer mee dan echtgenotes met slechts lager onderwijs. De echtgenotes met voortgezet onderwijs zijn echter meestal tevens de jongere echtgenotes en deze hebben uiteraard minder meewerkende zoons, zodat ze eerder genoodzaakt zijn om zelf mee te werken. Analyse van onze gegevens leert inderdaad dat vrouwen met voortgezet onderwijs vooral meer meewerken dan echtgenotes zonder voortgezet onderwijs, wanneer zij geen meewerkende zoons hebben (resp. 70% en 53%; van de echtgenotes met en zonder voortgezet onderwijs werkt dan mee, 0,32) en nauwelijks iets meer wanneer zij wel meewerkende zoons hebben (resp. 58% en 53%; 0,09) en ook dit geringe verschil kan dan nog best door de jongere leeftijd verklaard worden.

Wel van werkelijke betekenis voor het meewerken van de echtgenote is het onderwijs van de boer zelf.

Tabel 50

MEEWERKEN VAN DE BOERIN (< 65 JAAR) EN HET NIVEAU VAN ONDERWIJS VAN DE BOER (in %)

Niveau van onderwijs van de boer	Aantal echtgenotes		
	totaal abs.	wel meew.	niet meew.
Voortgezet onderwijs	58	59	41
Geen voortgezet onderwijs	36	78	22
Totaal	94	66	34

De echtgenote werkt meer mee wanneer de boer geen voortgezet onderwijs genoot dan wanneer hij dit wel genoot (0,43). De verklaring hiervan kan niet liggen in verschillen in bedrijfsgrootte, daar deze op het meewerken niet van invloed blijken te zijn. Het is daarom waarschijnlijk dat de boer die voortgezet onderwijs genoot zijn bedrijf beter weet te leiden en daardoor zijn vrouw in de gelegenheid kan stellen aan haar huiselijke en opvoedende taak meer aandacht te schenken en/of een moderner mens is en daarom de taak van de vrouw in het gezin en het huishouden belangrijker vindt dan het meewerken van de vrouw op het bedrijf. Het onderwijs van de boer speelt dus mogelijk ook door zijn invloed op het meewerken van de vrouw een belangrijke rol bij de veranderingen van levenswijze. Het wordt minder vanzelfsprekend dat de vrouw meewerkt op het bedrijf.

Brengen wij het meewerken in verband met de beoordeling van het bedrijf, dan blijkt in het algemeen geen samenhang hiermee te bestaan. Waar de vrouw meewerkt betreft het echter vaak een bedrijf met middelmatige beoordeling. Ook met het gebruik maken van moderne landbouwmethoden houdt het meewerken geen verband.

6. Positie ten aanzien van het bedrijfsbeleid

Vervolgens zullen wij het meebeslissen van de vrouw in bedrijfszaken en het verzorgen van de betalingen bespreken.

Tabel 51 geeft eerst woer een globaal overzicht van de desbetreffende gegevens.

Tabel 51

POSITIE VAN DE ECHTGENOTE IN BEDRIJFSBELEID (in %)

	Echtgenotes van			
	landb.		tuinders	
	indien meewerkende zoon			
	niet	wel	niet	wel
Medebeslissen inzake:	aanwezig			
aankoop werktuigen	59	7	40	6
aankoop vee	28	9		
uitbreiding glasopstand			55	21
<u>Verzorgen der betalingen</u>				
alleen	72			24
met bedrijfshoofd	10			21

Het medebeslissen van de echtgenote blijkt bij landbouwers en tuinders ongeveer gelijk in omvang, maar is vooral belangrijk t.a.v. het kopen van landbouwwerktuigen en de uitbreiding van de glasopstand. Vooral dus in die gevallen waar het waarschijnlijk om werkelijke investeringen gaat, die de financiële basis van bedrijf en gezin betreffen en vaak het aanzien van het bedrijf veranderen. Gezien de bestaande veehandel is de geringe betrokkenheid der echtgenote in de aankoop van vee niet verwonderlijk, het betreft hier waarschijnlijk meestal geen nieuwe investering. Verder valt het op dat de vrouw veel minder in het beleid betrokken is wanneer een zoon meewerkt, dan wanneer geen zoon meewerkt.

Nu is het zo dat op de grotere bedrijven meer zoons meewerken. Vergelijken wij dan ook de mate van medebeslissen door de echtgenote op de bedrijven van ≥ 15 ha met die op de bedrijven van 7-15 ha, dan blijkt deze op de eerstgenoemde bedrijven veel lager te zijn. Voeren wij deze zelfde vergelijking uit voor de bedrijven waar zoons meewerken, dan blijkt het verschil veel minder. Wat er aan verschil blijft wordt dus veroorzaakt doordat de tendentie om de zoon in de beslissingen te betrekken i.p.v. de vrouw op de grotere bedrijven veel sterker is. De volgende tabel geeft hiervan nog een overzicht.

Tabel 52

MEEBESLISSEN VAN DE ECHTGENOTE (in %)

Inzake:	Bedrijfs grootte					
	< 7 ha		7-15 ha		≥ 15 ha	
	alle bedr.	indien meew. zoon	to-taal	indien meew. zoon	to-taal	indien meew. zoon
aankoop werktuigen	60	-	68	37	32	24
aan- en verkoop vee	60	-	33	12	7	7

Het feit dat men op grotere bedrijven meer de zoon dan de vrouw laat meebeslissen wanneer men tussen beiden kan kiezen, is misschien een aanwijzing voor een meer rationele instelling op de grotere bedrijven, waardoor de vrouw zich minder met het bedrijf bezighoudt.

7. Levensstijl

Zoals in de inleiding tot deze studie werd gesteld, is de traditionaliteit of moderniteit van het referentiekader (de voorstellingswereld) in het algemeen uiteraard geïncorporeerd in een bepaalde levensstijl. Men is immers in het algemeen niet alleen traditioneel of modern in één of meer opzichten, maar min of meer over de gehele lijn van het totale gedrag. Een van de beter meetbare en tegelijkertijd essentiële kenmerken van de moderne levenswijze is de belangstelling voor zaken buiten het eigen bedrijf en het onderhouden van contacten met de buitenwereld. De factor "levensstijl", welke wij in dit onderzoek hanteren is dan ook gebaseerd op de antwoorden van de boeren op een aantal vragen betreffende deze contacten met de buitenwereld, met name inzake de volgende lijst van onderwerpen. In deze lijst hebben wij tegelijkertijd de percentages boeren en tuinders vermeld welke inzake de genoemde onderwerpen van een moderne levensstijl getuigden.

	Percentage	
	boeren	tuinders
Het lezen van kranten	97	85
Het lezen van periodieken (niet vaktechnisch)	39	65
Het lezen van boeken	33	47
Het zelf bij collega's elders gaan kijken op het bedrijf	27	68
Het bezoeken van toneelvoorstellingen e.d. buiten het dorp	12	30
Het op vakantie gaan	17	65
Het ontvangen van logé's	53	75
Het hebben van een gemotoriseerd vervoermiddel	66	38
Het hebben van een telefoon	15	21
Het weten tot welke politieke partij de minister van landbouw behoort	26	48

De "levensstijl van de echtgenote" berust op antwoorden inzake soortgelijke kwesties en bovendien betreffende het bezitten van moderne huishoudelijke apparaten. Dit laatste kan natuurlijk evenals de contacten met de buitenwereld worden beschouwd als een geestelijke ontvankelijkheid voor de modern-stedelijke cultuur en is dus evenals de contacten een teken van een modern referentiekader. Anderzijds kleeft aan het opnemen van het bezit van bedoelde apparatuur in de schaal voor levensstijl het bezwaar dat zij ook een financieel aspect heeft, hetgeen het meten van de geesteshouding enigszins kan vertroebelen.

	Percentage echtgenotes	
	boeren	tuinders
Het lezen van damesbladen	60	81
Het lezen van boeken	41	76
Het doen van boodschappen buiten het dorp (≥ 5 x/j Den Bosch of Tilburg)	27	41
Het hebben van een wasmachine	71	90
Het hebben van een boiler of geiser	30	61
Het hebben van een gas- of elektrisch fornuis	8	16
Het hebben van een elektrische naaimachine	10	13

Naarmate het bedrijfshoofd en zijn echtgenote meer van de vragen betreffende deze onderwerpen bevestigend konden beantwoorden, hebben wij hun meer punten gegeven voor hun moderniteit van levensstijl. Aan de hand van de behaalde punten hebben wij hen gerangschikt op een schaal voor levensstijl; één schaal voor die van de man, één voor die van de vrouw 1). Daarna zijn zij door ons gegroepeerd in drie categorieën, naar gelang zij laag, midden of hoog op de schaal voorkwamen. Zo onderscheiden wij boeren en tuinders met een levensstijl van 0 t/m 5 punten, van 6 t/m 9 punten en van 10 t/m 20 punten; de echtgenotes vormen drie categorieën met resp. 0 t/m 1 punt, 2 t/m 3 punten en 4 t/m 7 punten. De boeren en tuinders en hun echtgenotes uit de categorieën met de meeste punten hebben dan naar onze begrippen relatief een moderne levensstijl.

De levensstijl van de bedrijfshoofden en die van hun echtgenotes vertonen een sterke samenhang. Bij de tuinders is deze nog iets sterker (0,80) dan bij de boeren (0,55).

Wij zullen thans nagaan of er verband is tussen de levensstijl en het niveau van bedrijfsvoering en andere kenmerken van de boeren en tuinders. Volgens onze veronderstelling (hypothese 1) is het immers waarschijnlijk dat het niveau van bedrijfsvoering mede sterk afhangt van de traditionaliteit van het referentiekader. Van deze traditionaliteit van het referentiekader is de traditionaliteit van levensstijl een belangrijke uiting. Daar het referentiekader echter ook andere uitingsvormen kent en ook met vele andere zaken samenhangt is een verband van de levensstijl met andere kenmerken dus evenzeer waarschijnlijk.

Verband met de bedrijfsvoering

Inderdaad hangt de levensstijl van de boer positief samen met zijn niveau van bedrijfsvoering. Zowel met de adoptiescore (0,27) als met de beoordeling (0,16). Ook de levensstijl van de boerin hangt positief samen met de adoptiescore (0,39) en met de beoordeling (0,29) en zelfs nog iets sterker dan de levensstijl van de boer. Tabel 53 geeft hieromtrent de cijfers.

Tabel 53

LEVENSTIJL EN BEDRIJFSVOERING (IN %) BIJ DE LANDBOUWBEDRIJVEN

Levensstijl		Totaal (abs.)	Bedrijfsvoering					
			adoptie			beoordeling		
			laag	middelm.	hoog	laag	middelm.	hoog
Boeren	laag	60	32	41	27	40	35	25
	middelm.	54	32	42	26	34	36	30
	hoog	23	13	22	65	18	55	27
Echtgen.	laag	28	45	24	31	45	34	21
	middelm.	52	25	53	22	32	42	26
	hoog	35	11	33	56	20	40	40

1) Voor nadere details over beide schalen zie bijlagen.

In eerste instantie is dus een statistische samenhang aangetoond tussen de levensstijl van de boer (en nog meer die van de boerin) en het niveau van bedrijfsvoering (vooral de adoptiescore). Het is echter niet uitgesloten dat dit een indirect verband is of dat het slechts voor bepaalde categorieën boeren geldt. Wij hebben het dus nog eens afzonderlijk voor de grote en kleine en de jonge en oude boeren en voor de boeren met en zonder voortgezet onderwijs nagegaan. Gebleken is daarbij, voor zover met de zo ontstane, soms kleine aantallen kon worden nagegaan, dat het verband inderdaad geldt voor alle bedrijfsgroottesklassen en leeftijdscategorieën, zowel voor de levensstijl van de boer als die van de boerin.

De factor onderwijs brengt echter wel enige nuancering in het verband. Op de eerste plaats verdwijnt de samenhang (0,27) tussen het toepassen van moderne landbouwmethoden en levensstijl van de boer bijna geheel wanneer wij dit afzonderlijk bezien bij de boeren mét (0,08) en bij de boeren zonder voortgezet onderwijs (0,11). Hieruit mogen wij concluderen dat het onderwijs de voornaamste oorzaak was van dit verband. Zowel de levensstijl van de boer als zijn gebruik maken van moderne landbouwmethoden zijn dus gevolg van het genoten hebben van voortgezet onderwijs; direct verband tussen beide is er echter nauwelijks.

Vervolgens het verband tussen de levensstijl van de boer en zijn beoordeling. Dit verband is zonder meer al vrij zwak (0,16). Bij nadere analyse blijft het verband slechts aanwezig en zelfs iets sterker (0,19) bij de boeren zonder onderwijs. Bij de boeren met onderwijs blijft er haast niets van over (0,07). Men kan dit zo zien, dat de levensstijl van de boer slechts (enig) verband met de beoordeling heeft bij de boeren zonder voortgezet onderwijs. Waarschijnlijk blijkt juist doordat zij geen voortgezet onderwijs hebben genoten alleen bij hen het verband tussen een moderne levensstijl en een hoge beoordeling, omdat dit alleen bij hen niet overschaduwde werd door het sterke verband van het voortgezet onderwijs met de beoordeling.

Dan de levensstijl van de boerin. Deze heeft als bijzonderheid dat de moderne huishoudelijke apparatuur erin meespeelt. Niet alleen is deze een teken van een moderne levenshouding, maar tegelijk een prikkel tot moderne en goede bedrijfsvoering om de levensstijl financieel mogelijk te houden of omgekeerd juist financieel mogelijk door een goede bedrijfsvoering.

Voeren wij hier de factor onderwijs in, dan blijken de oorspronkelijke verbanden (resp. 0,39 en 0,29) met de bedrijfsvoering slechts aanwezig te zijn bij de boeren zonder voortgezet onderwijs. Zij zijn daar zelfs nog sterker (0,64 en 0,46), terwijl ze bij de boeren mét onderwijs nauwelijks of niet aanwezig zijn (0,16 en 0,003).

Ook hier zien wij dus dat de levensstijl slechts verband heeft met de bedrijfsvoering wanneer het onderwijs ontbreekt. Dat in feite de verbanden nog sterker zijn dan hij die van de levensstijl van de boer zelf met zijn bedrijfsvoering, mogen wij wellicht toeschrijven aan de zo juist gememoreerde dubbele betekenis van het begrip levensstijl van de boerin.

De analyse van het verband tussen levensstijl en bedrijfsvoering samenvattend kunnen wij zeggen, dat niet de levensstijl zelf van de boer met het gebruik maken van moderne landbouwmethoden verband houdt, maar het onderwijs. Bovendien houdt de levensstijl van de boer ook met zijn beoordeling in het algemeen geen verband. Wél heeft hij enig verband met de beoordeling indien de boer geen voortgezet onderwijs genoot. Tenslotte heeft ook de levensstijl van de boerin met de adoptiescore zowel als met de beoordeling alleen verband indien de boer geen voortgezet onderwijs genoten heeft.

In het algemeen kunnen wij dus stellen, dat de levensstijl van de boer en die van de boerin slechts aantoonbare samenhang met het niveau van bedrijfsvoering hebben, indien de boer geen voortgezet onderwijs genoot. Tegelijkertijd is daarbij gebleken dat de samenhang van het niveau van bedrijfsvoering met de levensstijl in vergelijking met de samenhang met het voortgezet onderwijs slechts van secundaire aard is.

Verband met andere kenmerken

Vervolgens is het van belang te weten welke categorieën van boeren en boerinnen nu een meer moderne levensstijl hebben.

Daarbij behoeft het ons, gezien het voorgaande, niet te verwonderen dat zowel de levensstijl van de boer als die van de boerin positief verband houden met het peil van onderwijs van de boer. Ook uit de aard van het begrip levensstijl was dit trouwens al te verwachten. Het onderwijs heeft in het algemeen immers juist de taak om de levenswijze, het gedrag, maar ook de mentaliteit, van de leerlingen te beïnvloeden. Daardoor is tevens duidelijk, dat het geconstateerde verband tussen het genoten hebben van voortgezet onderwijs door de boer en de levensstijl een oorzakelijk verband is, waarbij het onderwijs de oorzaak is van de levensstijl en niet omgekeerd. Doordat men onderwijs heeft genoten is men immers aangewezen op de plaatselijke situatie, men heeft een wijder horizon, m.a.w. een modernere levensstijl. Ook per bedrijfsgroottesklasse en zowel voor ouderen als voor jongeren geldt, dat de boeren en hun echtgenotes een moderne levensstijl hebben, indien de boer (en zoals we reeds eerder gezien hebben de boerin dus vaak ook) voortgezet onderwijs genoot.

Tussen de leeftijden de levensstijl bleek geen duidelijk verband. Wel is de bedrijfsgrootte van belang voor de levensstijl. Grotere boeren hebben een meer moderne levensstijl dan kleinere boeren, doch dit geldt alleen voor de oudere boeren. Wel geldt dit zowel voor de boeren met als de boeren zonder voortgezet onderwijs. Wellicht is de oorzaak van het feit, dat de bedrijfsgrootte niet bij de jongere maar wel bij de oudere boeren verband houdt met de levensstijl van de boer, gelegen in de eventueel grotere betekenis die de bedrijfsgrootte vroeger heeft gehad voor de levenshorizon van de boer, vanwege de vroegere, sterk op de bedrijfsgrootte gebaseerde, sociale verhoudingen. De invloed van de bedrijfsgrootte op de levensstijl van de vrouw is weer wél algemeen. Zowel jonge als oude boeren, boeren met en zonder voortgezet onderwijs kunnen hun vrouw beter in staat stellen tot een moderne levensstijl wanneer zij een groter bedrijf hebben. Dat dit in tegenstelling tot wat wij zo juist t.a.v. de levensstijl van de boer zelf constateerden, ook geldt bij de jongere boeren komt waarschijnlijk doordat de levensstijl van de vrouw vooral gemeten is naar het gebruik van moderne huishoudelijke apparatuur. Dit laatste kan sterk afhangen van de aanwezige financiën, welke op hun beurt weer met de grootte van het bedrijf samenhangen.

Wanneer wij dan samenvatten welke verbanden de levensstijl van boer en boerin hebben met andere kenmerken, kunnen wij het volgende stellen. Voortgezet onderwijs en een groot bedrijf bevorderen de moderniteit van levensstijl, van de boerin zowel als de boer, met als uitzondering dat de bedrijfsgrootte voor de levensstijl van de jonge boeren (< 50 jaar) geen betekenis heeft.

8. Traditioneel en modern

In deze paragraaf is allereerst gebleken dat de echtgenotes van de boeren in Sprang-Capelle zowel wat regionale als wat sociale afkomst betreft veel overeenkomst vertonen met de boeren zelf. Driekwart van de echtgenotes is geboren in Sprang-Capelle (44%) of omgeving (30%) en ruim 80% is van boerenafkomst. Ook vertonen de bedrijven van de vaders van beide echtelieden veel overeenkomst in grootte. Bovendien bleek dat ook het niveau van onderwijs van boer en boerin sterk overeenstemmen. Uiteraard speelt de leeftijd daarin een grote rol, doch ook de partnerkeuze zelf is oorzaak van dit verband. Al deze feiten en verbanden deden reeds vermoeden dat de boer en boerin qua levensstijl eveneens sterke overeenkomst zouden vertonen. Dit werd dan ook inderdaad aangetoond.

Het niveau van onderwijs bleek van grote betekenis voor de moderniteit van levensstijl van boer en boerin en wellicht is daar ook het verband tussen de bedrijfsgrootte en de levensstijl aan toe te schrijven. Zowel de levensstijl (d.i. vooral de mate van contacten met de buitenwereld) van de boer als van de boerin is dus vooral traditioneel op de kleinere bedrijven en wanneer de boer geen voortgezet onderwijs genoot.

Het niveau van onderwijs van de boer bleek bovendien van invloed op het al of niet meewerken van de vrouw op het eigen bedrijf. Wanneer de boer voortgezet onderwijs genoot werkt de vrouw minder mee en krijgt daardoor meer gelegenheid zich aan haar huishoudelijke en opvoedende taak te wijden. Vooral het voortgezet onderwijs van de boer is dus bepalend voor de moderniteit van levensstijl van man en vrouw en van het gehele gezin.

Verband tussen de levensstijl en het niveau van bedrijfsvoering kon slechts aangetoond worden bij de boeren zonder voortgezet onderwijs. Bij hen is de kans dus groot dat de bedrijfsvoering traditioneler is wanneer men minder contacten heeft met de buitenwereld.

§ 2. De z o o n s

1. Het kindertal

Het aantal kinderen per gezin is in de gemeente Sprang-Capelle voor de agrarische bevolking 3,2. In het dorp Sprang is het laagste met 2,8, in Vrijhoeve bedraagt het 3,2 en in Capelle 3,6. De tuindersgezinnen hebben gemiddeld 3,1 kinderen. Wij mogen hier spreken van betrekkelijk kleine gezinnen.

Beschouwen wij alleen de volgroeide gezinnen (het criterium hiervoor is de 45-jarige leeftijd van de echtgenote), dan zien wij in Sprang gemiddeld 3 kinderen per gezin en in de rest van de gemeente gemiddeld 4 kinderen. Bijzonder hoog zijn ook deze cijfers niet te noemen, zodat een

sterke uitbreiding van de landbouwbevolking door geboorte niet te verwachten is.

Ook de leeftijdsopbouw van de kinderen wijst erop dat de agrarische bevolking zich door geboorte nauwelijks in aantal zal wijzigen. Zo zijn er 126 kinderen van 25 jaar en ouder, 177 van 12 tot 25 jaar en 129 beneden de 12 jaar.

Merkwaardig is tenslotte de verhouding in getalsterkte tussen de beide geslachten. Op elke 100 dochters komen 113 zoons voor, bij de kinderen beneden 12 jaar is deze verhouding zelfs 135 zoons op 100 dochters.

2. De zoons in de landbouw

De zoons van 15 jaar en ouder van de boeren en tuinders zijn voor de helft in de land- en tuinbouw werkzaam. Tabel 54 geeft een overzicht van de beroepen van de zoons.

BEROEPEN VAN DE ZOONS

Tabel 54

Beroep	Aantal zoons van	
	boeren	tuinders
<u>Agrarisch</u>		
Zelfstandig	18	
Thuis	40	7
Arbeider	5	
Totaal	63	7
<u>Niet-agrarisch</u>		
Zelfstandig	7	
Handarbeider	41	1
Hoofdarbeider	12	2
Totaal	60	3
Niet-werkend	2	3
Totaal	125	13

Wij zullen in deze en de volgende subparagraaf enige facetten belichten van de sociaal-economische positie van de zoons die resp. in en buiten de land- en tuinbouw werkzaam zijn. Enkele belangrijke facetten van de sociaal-economische positie van de zoons in de land- en tuinbouw zijn: het onderwijs dat zij genoten hebben, hun kansen op een zelfstandig boerenbestaan en, voor de meewerkende zoons, bovendien hun huidige positie op het ouderlijke bedrijf. Momenteel zeer wenselijk is namelijk een behoorlijke opleiding, een tijdige regeling van de bedrijfsopvolging en een regelmatige aanpassing van de positie van de zoon op het bedrijf aan zijn leeftijd en de nadering van het tijdstip van zijn zelfstandig worden. Wij zullen nagaan in hoeverre deze wenselijke situatie aanwezig is of eventueel verhinderd wordt door een traditioneel referentiekader van de huidige bedrijfshoofden. Achtereenvolgens komen daarbij aan de orde de beroepen en het onderwijs, de leeftijd en de bedrijfsopvolging en tenslotte de positie van de zoon op het bedrijf.

a. Beroepen en onderwijs

Tabel 54 geeft aan dat de landbouw door de zoons op drie wijzen wordt uitgeoefend. De meeste zoons werken nog thuis mee, andere zijn reeds zelfstandig en een enkeling is landarbeider. De opleiding bestaat in alle drie

gevallen voor ongeveer 20% uit niet meer dan de lagere school. In 1960, dus ongeveer tezelfdertijd, was het percentage medewerkende zoons zonder voortgezet onderwijs in de gehele provincie en in Nederland veel hoger, namelijk beide ongeveer 40% 1).

De overigen hebben landbouwonderwijs gevolgd (bijna allen l.l.s. en 2 m.l.s.), doch 10% van de thuis meewerkende zoons volgde niet-agrarisch voortgezet onderwijs. Bij de tuinders hebben alle 7 zoons met agrarische beroepen agrarisch onderwijs genoten (bijna allen een tuinbouwschool, van wie 2 de middelbare). Een overzicht van het onderwijs van de zoons die in de land- en tuinbouw werken volgt in tabel 55.

Tabel 55

ONDERWIJS VAN DE ZOONS, WERKZAAM IN DE LAND- EN TUINBOUW

Beroep	Aan- tal	Onderwijsniveau				
		l.o.	agr.cur.	l.l.s./l.tb.s.	m.l.s./ m.tb.s.	m.o.
Zelfstandig landbouwer	18	4	3	10	1	-
Landarbeider	5	1	1	3	-	-
Landbouwer thuis	40	8	2	25	1	4
Tuinder thuis	7	-	1	4	2	-
Totaal	70	13	7	42	4	4

Het voortgezet onderwijs van de zoons in de land- en tuinbouw ver-
toont verder een samenhang met dat van hun vaders en met de bedrijfs-
grootte. Had de vader voortgezet onderwijs gevolgd, dan genoot de zoon
vaker eveneens voortgezet onderwijs (0,64) dan wanneer de vader het niet
had gevolgd. Echter niet meer landbouwonderwijs (0,01), doch wel meer
niet-agrarisch onderwijs (0,27). Verder is het duidelijk dat de zoons
van grotere boeren meer voortgezet onderwijs genoten dan zoons van klei-
nere boeren (0,46).

Het percentage zoons zonder onderwijs is bij de thuis werkende zoons
even hoog als bij de reeds zelfstandigen (20%). Het is echter mogelijk en
waarschijnlijk dat van de thans thuis werkende zoons nog een aantal uit
de landbouw zal afvloeien, speciaal van de zoons zonder landbouwonderwijs,
zodat het percentage zonder voortgezet onderwijs bij de komende generatie
van boeren toch weer gedaald zal zijn.

De gewenste opleiding (volgens zeggen van de boeren en tuinders zelf)
komt niet overeen met de werkelijke opleiding van de zoons. In deze werd
namelijk de l.l.s. bij 70% van de boeren als minimum genoemd, hetgeen nog
vrij goed bij de werkelijkheid aansluit. In feite heeft immers 65% van de
agrarisch werkzame zoons deze opleiding doorlopen. Echter ook werd door
35% van de boeren de middelbare landbouwschool als eis gesteld (tegenover
3% in werkelijkheid). Ook stelt 13% algemeen middelbaar onderwijs als eis
(tegenover 5% in werkelijkheid).

Bij de grotere bedrijven liggen de gewenste percentages wat hoger dan
bij kleinere. Beneden 7 ha achten de bedrijfshoofden voor de toekomstige

1) C.B.S., 13e alg. volkstelling 1960.

landbouwers voor 10% m.l.s. en voor 10% m.o. gewenst, van 7-15 ha zijn deze percentages 35% m.l.s. en 10% m.o. en boven de 15 ha 50%, resp. 25%. Ook de boeren die zelf onderwijs hebben stellen hogere eisen dan zij die de waarde ervan niet persoonlijk kennen. De tuinders sluiten zoals in zo vele opzichten ook hier aan bij de grote boeren en achten voor 50% tuinbouwschool of middelbare tuinbouwschool en voor 35% algemeen middelbaar onderwijs gewenst.

b. Leeftijd en bedrijfsopvolging

De zoons die reeds boer zijn, zijn allen 25 jaar of ouder, 80% van hen is zelfs al 30 jaar of ouder. De thuis werkende zoons zijn uiteraard jonger, 37% is 25 jaar of ouder en 23% (9 zoons) is 30 jaar of ouder.

Wanneer wij de leeftijd van 30 jaar stellen als wenselijk tijdstip van zelfstandig bedrijfshoofd worden (dit is ongeveer het landelijke gemiddelde in de landbouwbedrijven), dan moeten wij dus in enkele gevallen van een ongewenste opvolgingssituatie spreken. De zoons die nog niet zelfstandig zijn, ondanks dat zij al dertig jaar of ouder zijn, zullen wellicht niet allen, maar toch in meerderheid slechts node genoegen nemen met deze toestand.

Een ander aspect van de opvolgingssituatie is het feit dat er enige grote bedrijven zijn waar meer dan één zoon meewerkt. Op 5 bedrijven werken 2 zoons mee en op 1 bedrijf zelfs 3. De opvolging op deze bedrijven was nog niet geregeld. Men nam er een wat passieve houding aan, de oplossing van de moeilijkheid liet men over aan de toekomst en aan de zoons zelf. In deze gevallen kan het een gunstige omstandigheid zijn, dat in de toekomst waarschijnlijk grond van kleinere bedrijven vrijkomt. Het is echter opmerkelijk dat men nog niet doende is met het zoeken van een oplossing van de moeilijkheid.

Het feit dat in de toekomst waarschijnlijk grond vrijkomt van kleinere bedrijven is het gevolg van de situatie dat betrekkelijk veel bedrijven geen opvolger hebben. Met name op alle 29 bedrijven van minder dan 7 ha ontbreekt een meewerkende zoon, waarschijnlijk omdat het meewerken van een zoon niet rendabel is. Daardoor hebben de meeste van deze kleine bedrijven geen opvolger. Ook op de 80 bedrijven van 7-15 ha zijn slechts 15 meewerkende zoons; op de 30 bedrijven van 15 ha en meer zijn 25 meewerkende zoons. In totaal dus 40 meewerkende zoons op 139 bedrijven, hetgeen zeer weinig is.

Deze situatie van vrij weinig potentiële opvolgers, waardoor in de toekomst dus waarschijnlijk een aantal bedrijven zullen vrijkomen, vereist de aandacht van de leidende instellingen ten einde indien nodig tijdig de meest geëigende maatregelen te kunnen treffen inzake deze structurele wijziging.

c. De positie van de zoons op het bedrijf

De positie van de meewerkende zoons op het bedrijf dient zoals gezegd regelmatig aangepast te worden aan de leeftijd van de zoon en aan de nadering van het tijdstip van zijn zelfstandig worden. Dit is wenselijk vanuit modern gezichtspunt. Geleidelijk aan dient de zoon voorbereid te worden op zijn toekomstige situatie van ondernemer in de landbouw, waarbij zijn persoonlijke ontplooiing niet mag worden vergeten. Mede door gestegen

welvaart, onderwijs en ontwikkelingsmogelijkheden heeft elk gezinslid meer gelegenheid tot persoonlijke ontplooiing. De boerenzoon is meer en beter in de gelegenheid het agrarische beroep met andere beroepen te vergelijken en zijn positie op het ouderlijke bedrijf en als toekomstige boer met die van broers of zusters die buiten de landbouw leven en werken. Hij kan, zo hij dat wil, een ander beroep kiezen en daarvoor de nodige opleiding ontvangen. Zijn van de traditie losgekomen vader zal hem steunen bij een persoonlijke beroepskeuze. Wanneer hij op het bedrijf blijft werken laten de omstandigheden en de moderne en rationele economische houding van zijn vader toe, dat hij voor zijn arbeid beloond wordt en geleidelijk aan, doch zo spoedig mogelijk, op de hoogte wordt gesteld van de financiële situatie van het ouderlijke bedrijf. Ook zal hij vrij vroeg reeds deelnemen aan de beslissingen welke in de bedrijfsvoering noodzakelijk zijn, mede omdat een behoorlijk ondernemersschap vroegtijdig moet worden aangekweekt.

Problematiek zal zeer zeker ontstaan wanneer de zoon in het bedrijf wil blijven, doch bijvoorbeeld mede door zijn voortgezet onderwijs de bedrijfszaken en ook zijn eigen positie op het bedrijf anders ziet dan zijn vader, welke mogelijk de vroegere tradities wil voortzetten.

In de traditionele situatie was de positie van de zoon op het bedrijf dan ook geheel anders dan in de bovenbeschreven moderne situatie. De kinderen behoorden als vanzelfsprekend hetzelfde leven te leiden als de ouders. Hierbij moeten wij onderscheid maken tussen de grote en de kleine boeren. De zoons van grote boeren zowel als die van kleine gingen in het algemeen direct na de lagere school in de landbouw meewerken. In tegenstelling tot deze laatste waren de zoons van grote boeren bij uitzondering bij gebleken bijzondere geschiktheid echter financieel in staat tot verdere studie. Ook op de kleine bedrijven werkte trouwens een deel van de zoons niet thuis mee, maar bij een grotere boer. De inkomsten daarvan werden echter volledig thuis afgedragen. Vooral onder schamele omstandigheden, zoals vroeger in Sprang-Capelle, kon de kleine boer zich niet permitteren dat ook maar een van de gezinsleden niet aan de gezamenlijke gezinsinkomsten zou bijdragen. Voor zover de zoons op deze kleine bedrijven zelf tewerk werden gesteld werden hun belangen volledig ondergeschikt gemaakt aan die van het bedrijf en werden ook niet geacht in tegenstelling daarmee te kunnen zijn. Het feit van de armelijke omstandigheden maakte het zinloos ook maar te denken aan een eventuele beloning voor verrichte arbeid, terwijl dit ook niet nodig was, daar de behoeften niet verder reikten dan het hoogstnoodzakelijke levensonderhoud. Ook was door de accentuatie van het gezinsbedrijf en de voortzetting daarvan door de opvolgende generaties een sterk gezag en overwegen van de vader van het gezin een natuurlijke zaak. Kinderen mochten niet meebeslissen en behoeften van de financiën niet op de hoogte te zijn.

Hoe is nu de positie van de meewerkende zoons op de bedrijven in Sprang-Capelle? Wij zullen enige aspecten daarvan, mede in het licht van bovenbeschreven moderne en traditionele situaties, thans onder ogen gaan zien. Wij beginnen daartoe met de leeftijd waarop men mee moet aanpakken op het bedrijf. Gemiddeld noemen de bedrijfschouwen hiervoor de leeftijd van 13 à 14 jaar. Op de bedrijven van minder dan 7 ha noemt men meestal een wat lagere leeftijd, hetgeen ongetwijfeld mede met de aard van de werkzaamheden samenhangt. Op deze vaak minder gemechaniseerde bedrijven is kinderarbeid gemakkelijker bruikbaar. Eveneens bepalend voor het vroeg mee moeten aanpakken is het meer of minder gekant zijn tegen kinderarbeid, zoals bleek

uit de opmerkingen die door de geënquêteerden hierover gemaakt werden.

Wanneer vroeg of laat de beslissing over het beroep van de zoon genomen is en deze blijft meewerken op het bedrijf, zal hij bij het toenemen van de te dragen verantwoordelijkheid ook op de hoogte moeten zijn van de financiële positie van het bedrijf. De leeftijd die daarvoor genoemd wordt bedraagt gemiddeld 18 à 19 jaar. De genoemde leeftijden variëren met het onderwijs van de boer. De boer met voortgezet onderwijs wil zijn zoon wat eerder op de hoogte stellen van de financiën dan de boer met alleen lager onderwijs. Door zijn voortgezet onderwijs is hij blijkbaar in staat meer openheid te betrachten. Dat de opgroeiende jeugd trouwens zelf haar eisen stelt, blijkt wel uit het feit dat de boeren van 35-65 jaar een jongere leeftijd noemen dan de oudere of jongere. In deze categorie komen de meeste meewerkende zoons voor.

In de volgende tabel geven wij nog een overzicht van de genoemde leeftijden, waarbij het onderwijsniveau van de bedrijfshoofden duidelijk invloed heeft.

Tabel 56

LEEFTIJD WAAROP MEEWERKENDE Zoon OP DE HOOGTE MOET ZIJN VAN
FINANCIELE TOESTAND (in %)

Bedrijfshoofd	Leeftijd		
	13-17 jaar	18-19 jaar	20-25 jaar
Voortgezet onderwijs	36	35	29
Geen voortgezet onderwijs	20	32	48

De positie van de meewerkende zoon wordt voorts in sterke mate bepaald door de wijze van beloning van zijn arbeid. Daarom is aan alle respondenten gevraagd aan welke vormen van beloning van een (eventuele) meewerkende zoon men de voorkeur geeft. Op slechts 10 bedrijven geeft men de voorkeur aan vast loon. De meestgenoemde beloningsvorm is zakgeld (105 gevallen). In combinatie daarmee vinden wij het spaarbankboekje (30 gevallen) en wel speciaal wanneer het bedrijfshoofd onderwijs heeft genoten. Er is dus enige positieve invloed van het onderwijs op de belangstelling voor of de mogelijkheid van het spaarbankboekje. Voorts zijn er een 30-tal gevallen waarin zakgeld geacht wordt te moeten worden aangevuld door op een of andere manier geld van de zoon in het bedrijf te investeren, doch slechts in 2 gevallen is daarbij een schuldbekentenis opgesteld. Tenslotte is 8 maal sprake van een eigen koe of kalf voor de zoon en eenmaal van winstdeling.

In 38 gevallen meent het bedrijfshoofd dat de zoon alleen zakgeld behoeft te ontvangen: dit is de meest traditionele situatie. In 13 gevallen wordt gesproken over vast loon, schuldbekentenis of winstdeling: de moderne situatie. In de vele overgangsgevallen ziet men zakgeld gecombineerd met iets anders, dat echter volledig loon niet kan vervangen. Soms zegt men te willen zorgen voor een uitzet of een bedrijf voor de

zoon, ook stelt men wel dat de zoon ook wat op zijn spaarbankboekje moet krijgen of een eigen koe. De bedrijfshoofden stellen zich dus meestal op het standpunt dat de zoon niet moet krijgen wat hij verdient, maar wat hij niet kan ontberen.

Een van hen drukte dit als volgt uit:

"Zij krijgen wat ze nodig hebben, kost, kleren en traktement".

Soberheid, armoede en daarmee samenhangende traditionaliteit kunnen in vele gevallen de achtergrond vormen van deze bijna algemeen aanvaarde opinie.

Het denken in termen van verdiend inkomen is velen vreemd. In plaats daarvan denkt men in termen van bezit en onmiddellijke behoefte. Voor de huidige boer is dit misschien nog mogelijk. Maar er zijn een aantal factoren die het wenselijk maken dat de meewerkende zoon voor zijn arbeid een evenredige beloning ontvangt. Wij willen daar nader op ingaan.

In de eerste plaats het gevoel van eigenwaarde van de zoon. Ook de boerenzoon moet vanuit dit oogpunt meer ontvangen dan huisvesting, voeding, kleding en zakgeld. Ook hij moet een persoonlijk leven kunnen leiden zoals anderen.

In de tweede plaats is er de verandering in het agrarische bedrijf. Een verantwoord bedrijfsbeleid vereist het in rekening brengen van de eigen arbeid en die van het gezin. Wat sluit nu beter hierbij aan dan het in feite uitbetalen van arbeidsloon? Of dit direct weer in het bedrijf geïnvesteerd wordt is een ondergeschikte zaak. Het delen in de winst of het uitgeven van schuldbekentenissen ligt wat dit betreft op een en hetzelfde vlak als een vast loon. Men ontvangt zijn verdiende loon.

In de derde plaats vloeit tegenwoordig een deel van de boerenzoons af. Dit brengt met zich dat het arbeidsloon van deze afgevloeden thans vaak in geen verhouding staat tot de beloning van de meewerkende zoon. Het argument dat de opvolger straks toch weer zijn bestaan vindt in het ouderlijke bedrijf doet aan deze ongelijkheid niets af. Het verschil in inkomen blijft daardoor bestaan. En al zal de zoon die op het bedrijf werkt vaak een geringere directe behoefte aan geld hebben, hij kan dit niettemin goed gebruiken om zijn toekomstige financiële positie als bedrijfshoofd te verstevigen. Wanneer een schuldbekentenis voor niet ontvangen loon bestaat, wordt daarmee uiteraard hetzelfde bereikt. De bedrijfsopvolger is er ook dan zeker van, dat hij bij de erfenis krijgt waar hij door zijn arbeid recht op heeft en niet slechts een kindsdeel daarvan.

Dat in feite door vele boeren in Sprang-Capelle niet de beloning voor arbeid en de zelfstandige beschikking daarover gewenst wordt geacht, maar daarentegen het verschaffen van een bestaansmogelijkheid, moge behalve uit de genoemde beloningsvormen blijken uit een aantal opmerkingen die door de boeren dienaangaande worden geplaatst.

"De oudelui zijn verplicht later de kinderen te helpen".

"Later helpen aan een bedrijf".

"Je moet de schoenen niet uittrekken voor je naar bed gaat".

"Wanneer ze trouwen, zorgen wij wel dat ze in de spulletjes komen te zitten".

"Een behoorlijk traktement, krijgt hij trouwplannen, dan zou ik hem goed wegzetten. Je moet de kinderen niet te weelderig opvoeden. Ze moeten later het geld kunnen waarderen".

Bij de tuinders is de mening over het algemeen iets moderner, wellicht mede door betere bedrijfsresultaten. Ter adstructie hiervan vermelden wij de volgende cijfers.

Tabel 57

VOORKEUR VOOR GELDELIJKE BELONING MEEWERKENDE ZOONS (in %)

Bedrijfs- hoofden	Beloningsvorm			
	geen antwoord	alleen zakgeld	zakgeld + toezeg- ging v. enig bezit	vast loon, winstde- ling, schuldbekentenis
Boeren	17	27	47	9
Tuinders	12	18	46	24

Het systeem van evenredige beloning in vast loon, winstdeling of schuldbekentenis geniet bij de tuinders echter toch ook nog slechts bij een kwart van de bedrijfshoofden de voorkeur. Het meer traditionele systeem van zakgeld, gecombineerd met min of meer vage toezegging van enig bezit, blijkt hier ook nog bij de helft der bedrijfshoofden in zwang te zijn.

De leeftijden die de tuinders stellen voor het meewerken van kinderen en voor het op de hoogte zijn van de financiën door meewerkende zoons zijn ongeveer gelijk aan die welke de boeren noemen.

De beloning voor verrichte arbeid van de boerenzoons hangt samen met de bedrijfsgrootte, het onderwijs en de leeftijd van de boer. Wanneer wij het alleen zakgeld geven beschouwen als traditioneel, het geven van vast loon, een schuldbekentenis of winstdeling als modern en een combinatie van zakgeld met iets wat volledig loon niet kan vervangen als een tussenvorm, dan blijkt dat vooral boeren met voortgezet onderwijs (0,33), grotere boeren (0,28) en boeren jonger dan 50 jaar (0,21) een meer moderne beloningsvorm voorstaan.

Tenslotte bestudeerden wij het meewerken en meebeslissen van de zoons, zoals wij ook ten aanzien van de echtgenote deden. Op de bedrijven kleiner dan 7 ha werken geen zoons mee. Op die welke 7-15 ha groot zijn werkt op 15 van de 80 een zoon mee. Van de 30 bedrijven van 15 ha en meer zijn er 18 met een of meer meewerkende zoons. In beide laatste grootteklassen beslist bijna steeds de zoon mee over de aankoop van landbouwwerktuigen en ongeveer 2/3 deel ook over de aankoop van vee. Aan het verzorgen der betalingen komen de zoons niet te pas.

Ook de weinige (7) meewerkende tuinderszoons hebben geen deel aan de verzorging der betalingen. Bovendien hebben zij slechts voor de helft deel aan de beslissingen inzake de aankoop van werktuigen en glasopstand.

Het niet deelhebben aan de beslissingen hangt bijna steeds samen met een te lage leeftijd. In het algemeen, zowel bij landbouwers als bij tuinders, nemen alleen meewerkende zoons van meer dan 20 jaar oud deel aan de belangrijke bedrijfsbeslissingen.

3. Zoons buiten de landbouw

Ook van de sociaal-economische positie van de zoons buiten de land- en tuinbouw zullen wij enkele belangrijke facetten belichten. Allereerst het afvloeiingsproces zelf, daar de wijze waarop men tot de keuze van een niet-agrarisch beroep komt reeds bepalend kan zijn voor de sociaaleconomische positie. Ditzelfde geldt voor een nauw daarmee samenhangend onderwerp, namelijk het genoten voortgezet onderwijs. Van belang voor een passende ontplooiing is tenslotte ook de positie van deze zoons in het ouderlijke gezin.

a. De afvloeiing

In tabel 54 bleek reeds dat ten tijde van de enquête ongeveer evenveel zoons buiten als in de landbouw werkten. Een belangrijke reden om aan de uit de landbouw afgevloeide zoons minstens evenveel aandacht als aan de agrarisch werkzamen te schenken, is juist de problematiek rondom de afvloeiing.

Het is opmerkelijk dat men, wanneer het gaat over beroepskeuze alleen betreffende de landbouw van afvloeiing spreekt. De oorzaak hiervan is ongetwijfeld het feit dat werkelijke beroepskeuze in de agrarische wereld lange tijd eigenlijk niet heeft bestaan, uitzonderingen daargelaten. Reeds eerder in deze paragraaf bespraken wij de traditionele verhoudingen in de landbouw, waarbij de zoons als vanzelfsprekend de familietraditie voortzetten en na de lagere school op het bedrijf kwamen werken.

Met het verminderen van de isolatie van het platteland ontstonden vergelijkingsmogelijkheden met andere levenswijzen en het meer stedelijke systeem van gedifferentieerde beroepskeuze. Ook nam door de industrialisatie de vraag naar niet-agrarische arbeidskrachten toe. De mogelijkheden en de voor- en nadelen van andere beroepen kwamen meer en meer onder ogen van de boerenzons. Vooral wanneer men in de verwachting leefde zelfstandig boer te kunnen worden, maar dit lang op zich liet wachten, spraken de economische voordelen van de intussen bereikbare niet-agrarische beroepen. Geleidelijk aan kreeg aldus de verandering van beroep op latere leeftijd, de secundaire afvloeiing, grotere omvang.

Vooral in het milieu van de kleine boer waren de weerstanden tegen afvloeiing gering, daar hun economische positie niet erg gunstig was. Later trad echter ook bij de zoons van grotere boeren afvloeiing uit de landbouw op, hetgeen de weerstanden sneller verminderde. Toch bood de afvloeiing voor de zoons van kleine en keuterboeren een extra voordeel, daar het voor hun vrij gemakkelijk was door afvloeiing een hoger maatschappelijk aanzien en een betere economische positie te krijgen dan als boer mogelijk zou zijn geweest.

De secundaire afvloeiing heeft echter meestal enige grote bezwaren. Men komt daarbij namelijk als ongeschoolde arbeider op de arbeidsmarkt met steeds meer als gevolg een toch vaak betrekkelijk laag aanzien en

zeer geringe promotiekansen. Men heeft slechts lager of landbouwonderwijs genoten. De secundaire afvloeiing zonder omscholing is daarom een weinig verantwoorde vorm van beroepskeuze.

Van belang voor de omscholingsmogelijkheden, indien men secundair afvloeit, is de leeftijd waarop dit gebeurt. Voor 70% had de afvloeiing plaats vóór de 25-jarige leeftijd, zodat omscholing nog enigszins mogelijk was. Na het 35e jaar trad in het geheel geen afvloeiing meer op.

De verschillen in sociaal-economische positieverbetering door afvloeiing, tussen zoons van kleine en van grote boeren, blijken ook uit de verhouding van het aantal primair tot het aantal secundair afgevloden per bedrijfsgrootteklasse. Uit tabel 58 blijkt dat de primaire zowel als de secundaire afvloeiing groter is naarmate de bedrijven kleiner zijn. Opmerkelijk is het echter dat de secundaire afvloeiing, in vergelijking met de primaire, het grootst is op de bedrijven van 7-15 ha.

Tabel 58

AFVLOEIING PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Bedrijfsgrootte	Zoons ≥ 15 jaar	Afgevlod in %	Primair in %	Secundair in %
1- 7 ha	27	78	48	30
7-15 ha	47	51	17	34
≥ 15 ha	51	30	18	12
Totaal	125	50	25	25

Op de kleinste bedrijven is vaak geen gelegenheid tot meewerken, het bedrijfshoofd kan het werk op een bedrijf van minder dan 7 ha wel alleen aan. Op de middelgrote bedrijven (van 7-15 ha) ligt het echter wat minder voor de hand dat de zoon direct een ander beroep kiest. Hij kan er althans meewerken zonder daar overigens de zekerheid te hebben een bevredigende positie te verkrijgen en volledig produktief te zijn, zodat hij op de duur vaak toch secundair moet afvloeien.

Behalve de mogelijkheden tot positieverbetering en de directe werkgelegenheid is er ook een verschil in perspectief, in toekomstverwachtingen tussen de allerkleinste bedrijven en die van 7-15 ha. Dat men op de kleinste bedrijven meer geneigd is de landbouw te verlaten dan op de middelgrote, blijkt ook uit het door de afgevlode zoons gevolgde onderwijs. De zoons afkomstig van bedrijven van 1-7 ha hebben geen van allen landbouwonderwijs gehad, ook al hebben zij eerst thuis meegewerkt. Op de bedrijven van 7-15 ha echter kreeg 30% van de secundair afgevlode zoons landbouwonderwijs.

Voorts is het opmerkelijk dat de primaire afvloeiing op de bedrijven van 15 ha en meer weer groter is dan de secundaire afvloeiing. Waarschijnlijk is dit een gevolg van een wat meer bewuste en verantwoorde beroepskeuze op de grotere bedrijven. Door grotere welstand en ontwikkeling is de grotere boer immers in staat wat meer aandacht te schenken aan de persoonlijke situatie van elk van zijn kinderen.

Overigens willen wij hier nogmaals opmerken dat de bedrijfsgrootte-

structuur belangrijk beïnvloed kan worden door de in het algemeen grote afvloeiing. Indien te weinig opvolgers overblijven op de kleine bedrijven is een verhoging van de gemiddelde bedrijfsgrootte zeer goed mogelijk en ook te verwachten. Een eventuele vermindering van de agrarische beroepsbevolking zal ook nopen tot mechanisatie, welke bij bedrijfsvergroting ook beter mogelijk wordt en tot geëigende maatregelen van de zijde van voorlichting, cultuurtechnische dienst en andere overheidsorganen.

Het is daarom van belang te weten of de afvloeiing zich al of niet versneld zal voortzetten. Wij hebben de huidige bedrijfshoofden, voor zover zij een zoon hebben, gevraagd hoe zij staan tegenover de afvloeiing van hun zoons, in concreto of zij wel of geen voorkeur hebben voor minstens één zoon in de landbouw. Van de boeren bleek 58% een voorkeur te hebben voor ten minste één zoon in de landbouw, 19% kon het niet schelen en 15% had liever geen één zoon in de landbouw. Wij zien hieruit dat de wens tot beroepscontinuïteit, het willen handhaven van een boerenbedrijf in de familie niet (meer) algemeen is.

Tabel 59

MENING VAN BOEREN EN TUINDERS MET ZOON(S) OVER EVENTUEEL AGRARISCH BEROEP VAN HUN ZOON(S) (in %)

Mening	Aantal boeren en tuinders	Boeren				Tuinders
		< 7 ha	7-15 ha	≥ 15 ha	totaal	
Sterke voorkeur voor minstens één zoon in land- of tuinbouw	40	24	33	37	31	32
Zwakke voorkeur	33	9	27	37	27	24
Geen voorkeur	28	24	21	13	19	36
Liever geen zoons in land- of tuinbouw	17	24	12	13	15	8
Geen antwoord	8	19	7	-	8	-
Totaalaantal (abs.)	126	21	56	24	101	25

In overeenstemming met de feitelijke afvloeiing is het feit dat van de boeren met minder dan 7 ha slechts 33% voorkeur heeft voor minstens één zoon in de landbouw, terwijl dit op de bedrijven van 15 ha en groter 74% is (7-15 ha: 60%). Het momenteel geheel ontbreken van potentiële opvolgers op de kleinste bedrijven geeft wellicht het beste idee van de realiteit, terwijl de traditie en een zekere mate van illusoir verlangen hier nog wel kunnen nawerken in het formuleren van een voorkeur, ook al zijn de reële mogelijkheden zo goed als nihil. De cijfers bij de tuinders wijzen erop dat deze weliswaar de tuinbouw voor hun zoons een aantrekkelijk beroep vinden, maar anderzijds toch voor een belangrijk deel hun zoons zelf willen laten kiezen.

In dit verband is het dan ook niet vreemd, dat de boeren zonder voortgezet onderwijs een sterkere voorkeur hebben (87%) voor minstens

óén zoon in de landbouw dan de boeren met voortgezet onderwijs (56%). De boeren zonder onderwijs zijn uiteraard vooral oudere boeren, welke nog het sterkst door de traditie gevormd zijn en mogelijk is ook het onderwijs zelf voor de opinievorming op dit punt van belang.

b. Beroepen en onderwijs

Zoals in de voorafgaande bladzijden is uiteengezet hebben de primair afgevloeden in het algemeen een meer verantwoorde beroepskeuze kunnen maken dan de secundair afgevloeden, voornamelijk dank zij een adequate opleiding. Voor wij nadere aandacht aan dit aspect wijden, volgt echter eerst een overzicht van de beroepen van de afgevloede zoons (zie tabel 60).

De beroepen van de afgevloede zoons van boeren en tuinders zijn ingedeeld in drie categorieën. De handarbeiders vormen daarvan de grootste in aantal, naast de hoofdarbeiders en de zelfstandigen.

Het onderwijs van de handarbeiders laat veel te wensen over. Slechts de helft heeft voortgezet onderwijs genoten, waarvan nog 1/3 gedeelte uit landbouwonderwijs bestaat, zodat in totaal slechts een derde deel van de afgevloede zoons voldoende onderwijs heeft genoten om een geschoold beroep uit te oefenen. In de ongeschoolde beroepen zijn dan ook vooral terechtgekomen de zoons zonder voortgezet onderwijs, welke tegelijk vooral de oudere en de secundair afgevloede zoons zijn. De zoons met landbouwonderwijs zijn allen chauffeur of fabrieksarbeider geworden. Voortgezet onderwijs vinden wij eigenlijk alleen bij de meeste bouwvakarbeiders en andere vakarbeiders.

De hoofdarbeiders en de zoons met zelfstandige niet-agrarische beroepen, resp. 7 en 12 in getal, hebben allen voortgezet onderwijs genoten. Enige van hen hebben eerst landbouwonderwijs gevolgd en dit bij verandering van beroep met een of andere cursus aangevuld. De helft van deze zoons is secundair afgevloed. Desondanks zagen deze dus toch nog kans om zich om te scholen.

Tabel 60

BEROEPEN DER AFGEVLOEIDE ZOONS

Beroepen	Landbouwers	Tuinders
<u>Handarbeider</u>		
Bouwvakarbeider	10	
Overige vakarbeider	8	
Chauffeur	3	1
Fabrieksarbeider (ongeschoold)	16	
Overig	4	
Totaal	41	1
<u>Hoofdarbeider</u>		
Administratief employé	5	1
Technisch employé	3	1
Overig	4	
Totaal	12	2
<u>Zelfstandig</u>		
Handel	4	
Overig	3	
Totaal	7	
Totaal	60	3 3

Een belangrijke factor voor de beroepskeuze bleek ook de bedrijfs-grootte van de vaders. De handarbeidersberoepen worden vooral uitgeoefend door zoons van kleine tot middelgrote boeren. Hoofdarbeiders zijn vooral de zoons van zeer kleine boeren. Vooral bij de zoons van kleine boeren is dus weinig weerstand te bespeuren tegen het werken in fabriek en kantoor. De zelfstandigen komen vooral van relatief zeer grote bedrijven. Het behoud van zelfstandigheid weegt dus voor de zoons van grote boeren wel zwaar mee, terwijl hij daar waarschijnlijk financieel ook beter toe in staat is.

Verschillen in beroepskeuze tussen de dorpen zijn er in het algemeen niet. Slechts valt het tenslotte op dat de afgevoerde zoons in Sprang alleen de mogelijkheid van handarbeidersberoepen benutten. Wellicht hangt dit samen met het feit dat juist daar ter plaatse en in Waalwijk enige industrie voorkomt, en nog meer met het feit dat de boeren in Sprang enige tientallen jaren geleden nogal nauwe relaties met de industrie onderhielden (zie hoofdstuk I).

c. Positie in het gezin van de zoons buiten de landbouw

De boer met een zoon in een niet-agrarisch beroep wordt geconfronteerd met allerlei zaken die vreemd zijn aan zijn eigen bestaanswijze. Op een of andere manier zal hij zijn houding daartegenover bepalen. Uiteraard doet hij dit hoofdzakelijk vanuit de tradities en opvattingen van zijn agrarisch en plattelandsmilieu. Deze stellingneming tegenover vreemde culturelementen hebben wij onderzocht door een tweetal vragen over enige aspecten daarvan aan de boeren en tuinders voor te leggen. Namelijk op de eerste plaats betreffende het vaste loon dat elke buitenshuis werkende zoon of dochter meebrengt en op de tweede plaats omtrent de huidige ontspanning welke speciaal mogelijk is voor de jeugd die in de stad werkt.

Wat het eerste betreft, hebben wij de vraag gesteld hoe men stond tegenover het behouden van dit loon door de kinderen, met eventueel betaling van kostgeld.

De antwoorden daarop waren in het algemeen nogal negatief en hielden dan in dat het loon zonder meer moest worden afgegeven. Enige cijfers: 75% der respondenten is tegen, 10% is voor behoud van loon, de overige gaven geen of minder uitgesproken antwoorden. De tuinders zijn iets vaker voor het behoud van loon. Verschil in bedrijfsgrootte van de boeren houdt met de antwoorden geen verband. Opmerkelijk is voorts, dat die boeren welke vast loon aan hun meewerkende zoons betalen (of zouden betalen), ook in het algemeen maar voor 40% tegen behoud van loon zijn en zij die alleen zakgeld aan deze zoons geven voor 90% tegen behoud van loon zijn.

Hier stuiten wij tevens op een van de factoren die het behoud van loon (al dan niet met betaling van kostgeld) bemoeilijken, zoals een der respondenten het zelf zei: "Daar ben ik niet voor, de kinderen die op het bedrijf werken worden te kort gedaan; als zij ongeveer 20 jaar zijn zou het wel kunnen, maar dan moeten de kinderen die thuis werken ook wekgeld krijgen, anders worden die te kort gedaan".

Deze boer duidde ook al een tweede belangrijke factor aan, de leeftijd van de kinderen. Beide factoren behoeven in feite echter alleen een grens te stellen aan het vrijelijk kunnen beschikken over het verdiende loon.

In andere gevallen komt daarbij dat het gezin het geld hard nodig heeft. Maar vaak schijnt dat niet het geval (wanneer wij op de gegeven commentaren afgaan). Veeleer is de algemene tendentie dat het loon zonder meer afgegeven moet worden, ook zonder verdere rekenschap. Het loon moet in de huishoudportemonnaie of het bedrijf verdwijnen, waartegenover de ouders de betrokkene zullen ondersteunen bij trouwplannen. Men houdt dus in het algemeen weinig rekening met het bedrag dat de zoon verdiend en ingebracht heeft. In plaats daarvan zorgt men voor een bestaansmogelijkheid voor de zoon, in de toekomst.

Enige uitlatingen bij het antwoord in deze kwestie zullen wij als illustratie nog citeren. Eerst enige voorbeelden waarbij min of meer rekening gehouden wordt met het bedrag: "Geld maar afgeven, of als de ouders het niet nodig hebben naar de spaarbank brengen". "Ik vind dat goed. Als je het later van thuis moet hebben, is het meestal noppes. Laat ze maar kostgeld betalen, dan kunnen ze voor zichzelf zorgen".

Dan nog enige voorbeelden van het rekenen in bestaansmogelijkheden. "Niet mee eens. Centen afgeven. Met trouwen helpen". "Loon netjes afgeven aan de ouders, die hebben ze toch grootgebracht ook!".

Tot zover de meningen over het al dan niet betalen van kostgeld en behouden van loon. Een ander voor de agrarische wereld vreemd cultuurelement is de huidige ontspanning van de jeugd, die zich als modern en vooral stedelijk verschijnsel uiteraard het sterkst voordoet bij de niet-agrarisch werkzame zoons en daarom hier wordt besproken.

Duidelijkshalve vermelden wij hier eerst wat onder deze ontspanning wordt verstaan. Blijkens de commentaren ziet men als elementen hiervan: het over meer geld en vrijheid beschikken, meer vrije tijd, uitgaan met meisjes, bij voorkeur 's avonds, naar bioscoop of "gelegenheden", gebruik van fiets en brommer, radio en televisie, meer snoepen, meer sport.

Deze ontspanning is echter een verschijnsel dat zich reeds lang voordoet, zodat de afweerhouding minder sterk is dan tegenover het behouden van loon. De meningen zijn hierover althans meer verdeeld. Ruim 25% heeft een negatief, ruim 30% een positief en 20% een gemengd oordeel over deze ontspanning. De rest had geen of geen uitgesproken mening.

Als nadelen van de huidige ontspanning van de jeugd noemt men de geringere bereidheid tot helpen, de brutaliteit, het van het rechte pad afdwalen, de uitpattingen, het moeilijk in toom te houden zijn, de geringere eerbied voor volwassenen. Voordelen zijn het meer en vroeger ervaren zijn en de grotere ontwikkeling, ook door de sport.

De reactie op deze ontspanning is bij de boeren van 65 jaar en ouder, die overigens minder direct met het probleem te maken hebben, voor 2/3 deel negatief. Terwijl de boeren van 35 tot 65 jaar voor meer dan de helft zonder meer positief zijn, zijn degenen die jonger dan 35 jaar

zijn weer tamelijk negatief. Het ontbreken van oudere kinderen zal daarvan de belangrijkste oorzaak zijn.

De tuinders tenslotte staan over het algemeen positiever tegenover de huidige ontspanning van de jeugd dan de boeren. Leeftijd is daarbij niet van belang, men leeft er echter in een meer stadse sfeer, vooral ook door de gemengde afkomst van de tuinders en hun echtgenotes. Ruim 40% der tuinders staat positief, 35% ziet tevens bezwaren en slechts 15% is bepaald negatief in zijn oordeel (de overige gaven geen duidelijke antwoorden).

Wanneer wij de positie van de elders werkende zoon in het gezin overzien, mogen wij concluderen, dat hij nog weinig in de gelegenheid is om zelf over zijn loon te beschikken. Wat de ontspanning betreft stuit hij op veel minder tegenstand, waarschijnlijk mede omdat deze de ouders minder direct raakt.

d. Migratie en pendelen

De migratie van de zoons der huidige boeren en tuinders uit Sprang-Capelle is vrij groot. Van de 60 zoons die het ouderlijke huis verlaten hebben, is ruim de helft buiten de gemeente gaan wonen. Hiervan is 40% (13 zoons) naar een andere provincie verhuisd, meestal naar middelgrote steden, vooral in Gelderland en Limburg, en ook wel naar plattelands-gemeenten in Zuidholland. Eveneens 40% is in de naaste omgeving gaan wonen, terwijl echter het land van Heusden en Altena en de rest van Noordbrabant evenals het buitenland maar een enkeling trekken. Bij de tuinders zijn drie van de vier uitwonende zoons naar een andere provincie verhuisd. In het dorp Sprang is de migratie miniem, slechts 1 zoon vertrok er naar een andere gemeente, tegenover 7 in Vrijhoeve en 22 in Capelle.

Overigens vertoont de migratie een zeer verschillend beeld wanneer wij de zoons, die in en buiten de land- en tuinbouw werken, daarbij onderscheiden. Van de 38 uitwonende zoons die niet-agrarisch werkzaam zijn is 63% buiten de gemeente gaan wonen, van de 22 uitwonende, in de land- en tuinbouw werkzaam, is slechts 40% gemigreerd.

Vooraf de zoons die buiten de land- en tuinbouw werken zijn dus vaak naar andere gemeenten en provincies vertrokken. De geringe migratie van zoons van Sprang uit is alleen het gevolg van het feit dat in dit dorp slechts weinig zoons buiten de land- en tuinbouw zijn gaan werken (Sprang 9, Capelle 40). Het aantal zoons van 15 jaar en ouder is er trouwens in het algemeen gering.

Van de zoons die buiten de land- en tuinbouw werken en niet naar een andere gemeente vertrokken zijn, pendelt 70% voor werk naar plaatsen in de omgeving. De niet meer thuis inwonende zoons pendelen nog het meest (85%), de thuis inwonende zoons het minst (60%). Tabel 61 geeft van het een en ander een overzicht.

Tabel 61

WERKGEMEENTEN VAN NIET-AGRARISCH WERKZAME ZOONS, WONEND IN SPRANG-CAPELLE

Gemeente	Aantal	Waarvan thuiswonend
Sprang-Capelle	12	10
Aangrenzend	18	13
Overige in Langstraat	2	1
Overige in Noordbrabant	7	1
Totaal	39	25

Het pendelen heeft vrijwel niet over grote afstand plaats. Van Sprang uit wordt voorts het minst gependeld (Sprang 4 zoons, Capelle 18), ook hiervan is de oorzaak het geringe aantal zoons aldaar die buiten de land- en tuinbouw werken.

Zowel de cijfers over de migratie als die over het pendelen leren ons dat een eventuele uitbreiding van de werkgelegenheid in Sprang-Capelle (vooral in Capelle) wel in een behoefte zou voorzien.

Een geheel ander aspect, speciaal voor het pendelen, is de communicatieve betekenis daarvan. Het dagelijks in contact komen met een andere omgeving en tegelijkertijd in de oude omgeving blijven wonen (ouderlijk gezin, dorp) is zeer zeker van betekenis voor de kennismaking van vele ouders en dorpsgenoten met moderne inzichten, opvattingen en andere culturele verworvenheden. Het is daarom van belang om hier vast te stellen dat Capelle in dit opzicht in een gunstiger situatie verkeert dan Sprang.

4. Traditioneel en modern

Ook bij de bespreking van de zoons bleken traditionele opvattingen en situaties naast en gecombineerd met meer moderne voor te komen.

Nog steeds zijn er jonge boeren en aanstaande boeren zonder voortgezet onderwijs. Zowel van de thuis meewerkende zoons als van hen die reeds boer zijn volgde 20% niet meer dan de lagere school. Meestal zijn zij de zoon van een boer die zelf eveneens geen voortgezet onderwijs volgde en ook komen zij vooral voor bij de kleinere boeren. Merkwaardig in dit verband is tenslotte dat, hoewel slechts weinig agrarisch-werkzame zoons meer dan de lagere landbouwschool volgden, relatief veel boeren een middelbare landbouwschool of algemeen vormend middelbaar onderwijs voor een toekomstig boer noodzakelijk achten.

Veel bedrijven, vooral beneden de 15 ha, hebben geen opvolger, althans geen meewerkende zoon. De oorzaak daarvan is de vrij grote afvloeiing welke het sterkst is op de kleinere bedrijven. De helft van de zoons werkt buiten de land- en tuinbouw. In het algemeen is de afvloeiing onder de jongere zoons niet groter dan onder de oudere, doch de primaire afvloeiing neemt de laatste tijd weer sterk toe. In tegenstelling tot de grote afvloeiing op de bedrijven beneden de 7 ha (niet één meewerkende zoon) bleek nog 35% van de boeren op deze bedrijven graag minstens één zoon in de landbouw te hebben. In het algemeen hadden boeren zonder voortgezet onderwijs (meestal zijn dit ook de oudere boeren en dus het meest traditioneel ingesteld) een grotere voorkeur voor een zoon in de landbouw dan de boeren met voortgezet onderwijs.

Tenslotte de positie van de zoons. De traditionele situatie van de meewerkende zoon komt het sterkst voor bij de kleine boeren en de boeren zonder voortgezet onderwijs. Zo moet bij kleinere boeren de zoon vrij vroeg mee aanpakken en is hij bij boeren zonder voortgezet onderwijs pas vrij laat op de hoogte van de financiële situatie van het bedrijf. Wel delen bijna alle meewerkende zoons in de belangrijke bedrijfsbeslissingen. De beloning van de meeste van hen heeft echter nog steeds plaats in niet meer bevredigende traditionele vormen. Slechts op 10% van de bedrijven geeft de boer de voorkeur aan een beloningsvorm als vast loon, een schuld-bekentenis of winstdeling. Vooral de boeren zonder voortgezet onderwijs, de kleine boeren en boeren ouder dan 50 jaar zijn voorstanders van min

of meer traditionele beloningsvormen, welke in het algemeen een rationele bedrijfsvoering en de persoonlijke ontplooiing in de weg staan en een vergelijking met die van afgevoelde zoons niet kunnen doorstaan. In het algemeen wordt in deze kwestie meer gerekend met bestaansmogelijkheden dan met bedragen.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat 75% van de boeren tegen het behoud van loon van de buiten de landbouw werkende zoons is, vooral wanneer men aan de meewerkende zoons slechts zakgeld wenst te geven. Wat tenslotte de huidige ontspanning van de jeugd betreft ondervinden de zoons (uiteraard vooral de in de stad werkzame) slechts geringe tegenstand, waarschijnlijk vooral omdat dit de ouders minder direct raakt.

§ 3. De dochters

1. Onderwijs

In tegenstelling tot de zoons van wie 74% voortgezet onderwijs volgde heeft 82% van de dochters dit gevolgd. Dit voor zover het de boeren betreft, bij de tuinders hebben elke zoon en dochter voortgezet onderwijs achter de rug. Het verschil in gemiddeld opleidingsniveau tussen de zoons en de dochters van de boeren wordt waarschijnlijk veroorzaakt doordat in een aantal gevallen de zoon geacht wordt wel als ongeschoold arbeider aan de kost te kunnen komen, terwijl enig huishoudonderwijs voor de dochter wel gewenst wordt, mede om de algemeen vormende waarde ervan.

Van de verschillende soorten voortgezet onderwijs werd een huishoudschool door 40% van de dochters bezocht, een huishoudcursus door ruim 20%. Ruim 10% genoot een andere vakopleiding en eveneens ruim 10% algemeen vormend onderwijs. De overige 15% ontving geen voortgezet onderwijs.

De ontwikkeling van het onderwijs aan meisjes ten plattelande is duidelijk af te lezen uit de verschillen in onderwijsniveau tussen oudere en jongere dochters 1). Door de invoering en grotere bereikbaarheid van steeds nieuwe onderwijssoorten domineren in elke leeftijdscategorie een of meer bepaalde vormen. Tabel 62 geeft daarvan een indruk.

Tabel 62

ONDERWIJS VAN DE DOCHTERS IN %
(Hoogst bereikte niveau)

Leeftijd	Abs. aantal	Algemeen vormend	Vakopleiding	Huishoudschool	Huishoudcursus	Lager onderwijs
≥ 40 jaar	6	-	17	-	17	66
35-39 jaar	15	-	-	-	53	47
30-34 jaar	19	10	5	26	37	21
25-29 jaar	23	-	9	61	13	17
20-24 jaar	35	9	20	48	20	3
15-19 jaar	35	28	12	48	12	-
Totaal	133	11	11	40	23	15

1) Hoewel hierbij het feit dat de dochters van reeds geabdiceerde bedrijfs-
hoofden niet in ons cijformateriaal voorkomen, beperking oploft bij
het trekken van algemene conclusies.

Wij zien hieruit dat de huishoudcursus de eerste vorm van voortgezet onderwijs was met enige betekenis. Al spoedig werd deze meer en meer door de huishoudschool vervangen. Ook deze boette echter weer aan betekenis in door nieuwe mogelijkheden tot opleiding voor een bepaald beroep. In de jongste leeftijdscategorie tenslotte werd de belangstelling echter weer meer gericht op het algemeen vormend onderwijs. De huishoudschool heeft zich intussen zodanig gehandhaafd dat ook thans nog de helft van de dochters haar opleiding met een huishoudschool afsluit.

De veranderingen in het voortgezet onderwijs zijn thans in zoverre voltooid dat in de jongste leeftijdscategorie alle dochters voortgezet onderwijs ontvingen. In het algemeen hebben de dochters ook meer onderwijs genoten dan de zoons. Van de dochters heeft slechts ruim 10% geen voortgezet onderwijs gevolgd, van de zoons daarentegen bijna 30%.

De ontwikkeling naar een hoger niveau van onderwijs voltrekt zich voor de zoons bepaald trager dan voor de dochters. Zo is ook het percentage dochters met algemeen vormend onderwijs vooral in de jongere leeftijdscategorieën van enige betekenis, terwijl dit onderwijs bij de zoons slechts sporadisch voorkomt.

Voorts willen wij het onderwijs van de dochter vergelijken met dat van haar moeder. Gebleken is dat de dochter zelden minder of een minder hoog niveau van onderwijs, doch integendeel meestal een iets uitgebreidere of hogere opleiding genoot dan haar moeder. Tabel 63 geeft daarvan een overzicht.

Tabel 63

HET ONDERWIJS VAN DE ECHTGENOTES, VERGELEKEN MET DAT VAN HAAR DOCHTERS
VAN 15 JAAR EN OUDER

Beroeps- groep	Onderwijs echtgenotes met dochters ≥ 15 jaar	Aantal echt- genotes	Aantal doch- ters	Onderwijs dochters ≥ 15 jaar				
				alg. vor- mend	huish.- school	huish.- cursus	ovo- rig	geen voort- gez. onderw.
	alg. vormend	2	4	4	-	-	-	-
Landbou- wers + tuinders	huish. school	3	4	3	-	-	1	-
	huish. cursus	22	44	9	19	11	3	2
	overig	-	-	-	-	-	-	-
	geen voortgez. onderwijs	30	64	7	24	14	6	13
Totaal		57	116	23	43	25	10	14

Zo heeft elke echtgenote met algemeen vormend onderwijs haar dochter eveneens algemeen vormend onderwijs laten volgen, maar ook de echtgenotes met huishoudschool lieten haar dochters meestal algemeen vormend onderwijs volgen. De echtgenotes die zelf huishoudcursussen volgden lieten bijna twee derdedeel van hun dochters de huishoudschool of algemeen vormend onderwijs volgen. Tenslotte volgden 80% van de dochters van echtgenotes zonder voortgezet onderwijs zelf wel voortgezet onderwijs.

Dat de dochters zonder voortgezet onderwijs bijna uitsluitend afkomstig zijn uit gezinnen waarin ook de moeder niet meer dan de lagere

school volgde, behoeft dan ook niet te verwonderen. (Ditzelfde zagen wij ook bij vergelijking van het onderwijs van de zoons en hun vaders.)

Van invloed op het onderwijs van de dochters is ook de bedrijfs-grootte van de vader. De vaders van de dochters zonder voortgezet onderwijs zijn vooral boeren met minder dan 10 ha grond. De nieuwere vormen van onderwijs (beroepsopleiding en algemeen vormend) trekken vooral dochters van boeren met 12 ha of meer grond. Het huishoudonderwijs komt even vaak bij dochters van grote als van kleine boeren voor.

2. Beroepen van de echtgenoten van de gehuwde dochters

Vervolgens besteden wij enige aandacht aan de beroepen van de echtgenoten van de gehuwde dochters. Meestal zijn dit niet-agrarische beroepen; 22% is boer of tuinder, 29% hoofdarbeider en 49% handarbeider, (waarvan een derde deel geschoold).

Het onderwijs dat de gehuwde dochter genoot schijnt wel enige invloed te hebben op het beroep van haar echtgenoot en daarmee op haar maatschappelijke positie. Gedeeltelijk is deze invloed terug te leiden op de betekenis die de bedrijfsgrootte van haar vader zowel heeft voor het niveau van onderwijs dat zij genoot als voor haar keuzemogelijkheid van huwelijkspartners. Dochters zonder voortgezet onderwijs (merendeels uit het milieu der kleinere boeren) blijken dan ook vooral gehuwd met handarbeiders. Anderdeels heeft het onderwijsniveau van de dochter ook onafhankelijk van de bedrijfsgrootte van haar vader enige betekenis voor haar keuze van een huwelijkspartner. Zo zijn de dochters met als opleiding een of meer huishoudcursussen, bijna geen van allen met een handarbeider gehuwd. De huishoudcursus vormde de vroegste vorm van voortgezet onderwijs in agrarische kring en heeft momenteel minder maatschappelijke betekenis. Deze schijnt zij, gezien het zo juist geconstateerde verband, dus echter wel gehad te hebben.

De grote tegenstelling in beroep tussen vader en schoonzoon, 100% tegenover 22% in een agrarisch beroep, schijnt niet te leiden tot grote spanningen. Er is namelijk een grote indifferentie van de zijde der vaders jegens het beroep van hun (eventueel aanstaande) schoonzoon, in zoverre is men dus realistisch. Van de 78 boeren met een of meer dochters heeft slechts 18% een voorkeur voor een schoonzoon met agrarisch beroep, van de 21 tuinders met dochters zelfs niet een. Voorkeur voor een schoonzoon met niet-agrarisch beroep is er ook maar weinig, 12% bij de boeren, 20% bij de tuinders met dochter. In totaal is zo 14% voor en 13% tegen een schoonzoon met agrarisch beroep, de anderen staan er neutraal tegenover. Merkwaardig is dat de bedrijfshoofden met gehuwde dochters eveneens voor 13% tegen zijn, maar slechts voor 6% voorkeur hebben voor een schoonzoon met agrarisch beroep. Dit wordt uiteraard geheel veroorzaakt door de bedrijfshoofden met een schoonzoon met niet-agrarisch beroep. Vader en dochter zijn het aldus slechts zelden met elkaar oneens wanneer in feite de schoonzoon een niet-agrarisch beroep heeft. Slechts 2 respondenten van de 52 met een niet-agrarisch werkzame schoonzoon hadden nog voorkeur voor een schoonzoon die wel een agrarisch beroep zou hebben. Men legt zich neer bij de vrije keuze van de dochter en heeft ook overigens geen sterke voorkeuren. Enige commentaren van onze respondenten mogen dit nog toelichten.

"Ik zal ze nergens in tegenwerken, het gaat om de man, niet om het beroep".
"Als ze hun brood maar verdienen en ze passon netjes op, dan mag het alles zijn".

"Laat ze niet met een boer trouwen, 't is een slavenloven".

"Ligt eraan wat voor een boer het is, liefst met een behoorlijke boer; als 't een klein boertje is, liever met een burger".

"Ze moet zelf haar kous maken, dat is mij gelijk, als het maar geen nozems zijn".

"Daar hebben wij weinig over te beslissen".

3. Beroepen van de ongehuwde dochters

Van de 66 ongehuwde dochters van 15 jaar en ouder is de helft thuis. Dit zijn vooral oudere dochters. Zij die 25 jaar of ouder zijn (9 dochters) zijn zelfs allenthuis, op één winkelbediende na. De dochters welke nog geen 25 jaar zijn beoefenen echter vele verschillende beroepen. Van hen is 42% thuis, 12% dienstbode, 30% in beroepen als winkelbediende, naaister, vorpleegster, onderwijzeres en nog vele andere en tenslotte is 16% nog studierend. Deze laatsten, allonjonger dan 20 jaar, zullen in de nabije toekomst waarschijnlijk eveneens in de niet-huishoudelijke beroepen gaan werken.

De dochters met medische en opvoedkundige beroepen komen evenals degenen die na hun 15e jaar nog studeren, slechts voor op de bedrijven van minstens 12 ha. Dit hangt waarschijnlijk vooral samen met het ontbreken van de noodzaak om thuis mee te werken en met de geringere financiële studiebezwaren, zodat de beroepskeuze van de dochters meer mogelijkheden heeft.

4. Traditioneel en modern

De mate van traditionaliteit van de situatie van de dochters hangt voornamelijk af van haar leeftijd en de bedrijfsgrootte van haar vader.

De dochters van 25 jaar en ouder hebben voor bijna twee derde voortgezet onderwijs genoten en werken voor zover niet gehuwd allenthuis mee. De dochters beneden de 25 jaar hebben echter op één na allenthuis voortgezet onderwijs genoten en werken indien niet gehuwd voor meer dan de helft buitenshuis.

De dochters zonder voortgezet onderwijs komen vooral voor onder de boeren met minder dan 10 ha grond. Een niet-huishoudelijke beroepsopleiding of algemeen vormend onderwijs genoten vooral dochters van boeren met minstens 12 ha. Alleen ook bij deze grotere boeren komt het voor dat een dochter na haar 15e levensjaar nog studeert, of een medisch of opvoedkundig beroep uitoefent.

Tenslotte houdt het niveau van onderwijs ook verband met dat van haar moeder. Meestal heeft de dochter een iets meer uitgebreide of hogere opleiding genoten dan haar moeder. Van bijna alle dochters zonder voortgezet onderwijs doorliep ook de moeder niet meer dan de lagere school.

De dochters zonder voortgezet onderwijs zijn vooral gehuwd met handarbeiders. Dit wordt waarschijnlijk behalve door het ontbreken van onderwijs ook veroorzaakt door het feit dat het hier vooral de dochters van kleinere boeren betreft.

In totaal is trouwens slechts 22% van de schoonzoons agrarisch werkzaam. Dit sluit goed aan bij de grote mate van neutraliteit die de boeren koesteren jegens het beroep van hun schoonzoon. Men legt zich bij de vrije keuze van de dochter neer en heeft ook overigens geen sterke voorkeuren, wellicht mede omdat de omstandigheden dit niet toelaten.

Evenals bij de zoons zien wij dus dat een groot aantal dochters uit de landbouw afvloeit, hoewel niet allen daarmee haar maatschappelijke positie verbeteren, vooral door het ontbreken van voortgezet onderwijs bij vele oudere dochters.

SAMENVATTING

De echtgenotes van de boeren zijn voor het grootste deel boerendochters uit Sprang-Capelle of naaste omgeving. Meer en meer komen zij ook uit niet-agrarische kring, bij de tuinders is zelfs het grootste deel van niet-agrarische afkomst. Voor zover de echtgenotes van de boeren boerendochters zijn, is er een sterk positief verband tussen de bedrijfs-grootte van haar vader en die van haar echtgenoot.

Het onderwijs van de boerin omvat bij ruim de helft van hen ook voortgezet onderwijs, dit is vrijwel steeds landbouwhuishoudonderwijs. Er is ook sterk verband tussen het onderwijsniveau van man en vrouw. Als de boer voortgezet onderwijs heeft, volgde zijn vrouw het meestal ook, dit geldt zowel voor jonge als oude, grote als kleine boeren.

Het volgen van voortgezet onderwijs door echtgenotes van boeren is in de loop der jaren zeer algemeen geworden, 80% van de echtgenotes beneden de 35 jaar heeft thans voortgezet onderwijs genoten. Vooral de huishoudschool en het algemeen vormend onderwijs namem in betekenis toe.

Ruim de helft van de echtgenotes werkt mee op het bedrijf, zij het niet altijd gedurende het hele jaar. Dit gebeurt zowel op grotere als kleinere bedrijven, maar uiteraard vooral waar nog geen meewerkende zoons zijn. Opmerkelijk is het minder meewerken van de vrouw wanneer de boer voortgezet onderwijs heeft genoten. Met het toenemen van het onderwijs van de boer kan de vrouw zich dus meer gaan wijden aan de opvoeding van de kinderen en aan haar huiselijke taak. De echtgenotes van boeren zonder voortgezet onderwijs werken nog voor 78% mee, die van boeren met voortgezet onderwijs nog slechts voor 58%.

Ook bij het bedrijfsbeleid nemen de echtgenotes voor het grootste deel wel een min of meer belangrijke plaats in, vooral echter weer indien er geen meewerkende zoons zijn. Indien zoons meewerken wordt de vrouw op de grotere bedrijven minder in de beslissingen betrokken dan op de kleinere bedrijven.

De boerinnen in Sprang-Capelle blijken in het algemeen dus nog een grote betekenis te hebben voor het landbouwbedrijf. Er blijkt zowel in de arbeid als bij het nemen van bedrijfsbeslissingen een ruime plaats aan de vrouw te zijn toegekend. Dat dit echter zal veranderen bleek op de eerste plaats uit het feit, dat ergelidelijk aan meer boerinnen komen, die van niet-agrarische afkomst zijn en (daardoor) minder ambitie in meewerken

hebben en op de tweede plaats uit de omstandigheid dat het toenemende onderwijs van de boer de vrouw meer in de gelegenheid stelt zich uit het eigenlijke bedrijf los te maken.

Vastgesteld werd ook een invloed van de levensstijl van de boerin op de kwaliteit van de bedrijfsvoering. In het algemeen gaat een moderne levensstijl van de boerin gepaard met een goede bedrijfsvoering. Bij nadere analyse blijkt dat echter bijna uitsluitend te gelden indien de boer geen voortgezet onderwijs ontving.

Deze betekenis van de levensstijl van de echtgenote zal uiteraard minder worden wanneer het volgen van voortgezet onderwijs door de boer toe gaat nemen. De levensstijl van de boerin hangt voorts ook samen met het onderwijsniveau van de boer. Door zijn onderwijs is de boer dus des te beter in staat de levensstijl van zijn vrouw tot op een modern niveau te laten ontwikkelen. Ook met de bedrijfsgrootte hangt de levensstijl van de boerin samen; deze is moderner op grotere bedrijven.

De levensstijl van de boer zelf hangt eveneens samen met de beoordeling van de boer, maar met het gebruik maken van moderne landbouwmethoden slechts ten gevolge van het feit dat beide van het genoten onderwijs afhankelijk zijn.

Behalve door het onderwijs wordt de moderne levensstijl over het algemeen ook bevorderd door het grotere bedrijf. Opmerkelijk is echter dat de levensstijl van de jonge boer geen verband vertoont met de bedrijfsgrootte. Dit kan zowel veroorzaakt worden doordat de bedrijfsgrootte bij de jongere boeren nogal ongedifferentieerd is (ruim 80% van de boeren jonger dan 50 jaar heeft een bedrijf van 7-15 ha, tegenover de oudere ruim 40%), als door het feit dat bij jonge boeren de levensstijl vooral bepaald wordt door het onderwijs en vroeger vooral de bedrijfsgrootte bepalend was voor de sociale situatie van de boer en daardoor voor zijn levensstijl.

Al met al blijkt de moderne levensstijl dus wel een gevolg te zijn vooral van onderwijs en bedrijfsgrootte, maar zelf slechts in geringe mate oorzaak te zijn van een goede bedrijfsvoering. Slechts waar voortgezet onderwijs ontbreekt, hetgeen steeds minder wordt, heeft moderniteit van levensstijl, vooral van de boerin, invloed op het niveau van bedrijfsvoering.

Vervolgens zijn de zoons aan de orde gesteld. De helft van de zoons zowel van de tuinders als van de boeren werkt in de land- en tuinbouw. De meeste van hen werken nog thuis, slechts enkele werken elders in loondienst in de landbouw en een klein aantal is reeds zelfstandig boer. De andere helft van de zoons werkt voornamelijk als handarbeider en kleine aantallen als hoofdarbeider of zelfstandig.

De sociaal-economische positie van de zoons, in de land- en tuinbouw werkzaam, heeft vele aspecten, waarvan wij er enkele behandeld hebben. Relatief gunstig, in vergelijking met hun vaders en ook met de zoons buiten de land- en tuinbouw, staat het met hun onderwijs. Voor 80% volgden zij voortgezet onderwijs, de bedrijfshoofden zelf nog slechts voor 56%. Zelfs begint het algemeen vormend onderwijs reeds een bescheiden aandacht te genieten, namelijk bij 4 van de 40 meewerkende zoons.

De opvolgingssituatie is eveneens gunstig te noemen, daar voor elke meewerkende zoon wel binnen redelijke tijd een bedrijf vrij zal komen.

Vaak zullen dit echter zeer kleine bedrijven zijn, omdat vooral daar zeer weinig potentiële opvolgers zijn.

Anderzijds heeft dit laatste ook gevolgen voor de landbouw in het algemeen in Sprang-Capelle. Waarschijnlijk zullen vele, vooral kleine bedrijfshoofden niet worden opgevolgd en zijn structurele veranderingen dus te verwachten (en eventueel te bewerkstelligen), te meer daar dit bedrijven betreft waarvan het de vraag is of zij nog een redelijk bestaan opleveren in de moderne zin van het woord. Daar komt bij dat de potentiële opvolgers voor het overgrote deel zoons van een betrekkelijk grote boer zijn. Overgangsmoeilijkheden liggen daarom wel voor de hand.

Een derde aspect van de sociaal-economische positie van de meewerkende zoon is zijn positie op het ouderlijke bedrijf. Deze is minder gunstig, daar zij nog sterk onder de invloed van de traditie staat. Zo omvat de beloning van de meewerkende zoon meestal niet veel meer dan een eenvoudig zakgeld. Het meest kenmerkende hiervan is echter dat dit ook niet als beloning wordt gezien, waar men vanwege zijn arbeid recht op heeft. Slechts enkele bedrijfshoofden gaven te kennen dat zij aan vast loon, winstdeling of een schuldbekentenis de voorkeur gaven. Deze boeren hebben op dit punt het traditionele systeem dus doorbroken. Voor de meesten geldt echter het bedrijf als hoofdzaak en een geldelijk inkomen voor de meewerkende zoon is voor hen een vreemde zaak. Men heeft maar één ding nodig, dat is een sober bestaan, gedurende het meewerken zo goed mogelijk gegarandeerd door de ouders en na de opvolging door het eigen bedrijf. De bredere levensuitbouw, mede mogelijk door een geldinkomen van voldoende grootte, spreekt de weinig ontwikkelde boer nauwelijks aan. In het licht van dit laatste gezien is het ook begrijpelijk dat vele zoons reeds op een leeftijd van 13 à 14 jaar mee moeten aanpakken zodat zij weinig gelegenheid krijgen tot persoonlijke algemene ontplooiing. Op een leeftijd van 18 à 19 jaar wordt de zoon in het algemeen oud genoeg geacht om op de hoogte te worden gesteld van de financiële situatie van het bedrijf. Deelnemen aan de belangrijke bedrijfsbeslissingen mag hij meestal pas wanneer hij meer dan 20 jaar oud is. Het zijn dus vooral de beloningswijze en de gelegenheid tot vrije ontwikkeling waarin de positie van de zoon op het bedrijf ongunstig te noemen is. Dit zijn echter belangrijke aspecten, welke ook hun weerslag hebben op zijn algehele sociaal-economische positie.

Deze laatste is bij de zoons die buiten de land- en tuinbouw werken bepaald ongunstig. Voor de helft zijn zij op latere leeftijd afgevloeid. De afvloeiing direct na het verlaten van de lagere school schijnt echter in omvang te gaan toenemen. Het onderwijs laat ondanks dit echter nog veel te wensen over. Onder de handarbeiders (bijna twee derdedeel van alle afgevloeiden is handarbeider) bevindt zich slechts een derdedeel met een goede opleiding, de andere hebben geen of een agrarische opleiding. De hoofdarbeiders en de zelfstandigen hebben wel allen een voortgezette opleiding. Wat de positie van de afgevloeide zoons thuis betreft, ook zij worden geacht hun loon in de gezamenlijke gezinsbeurs te deponeren. De zoon krijgt vaak ook geen rekenschap van zijn geldelijke inbreng. De opleiding, de wijze van afvloeien en ook de positie thuis, zijn dus in vele gevallen alle ongunstig, zodat dit ook in het algemeen gezegd kan worden van hun sociaal-economische positie.

Tenslotte verkeren ook de dochters in een veranderende situatie. Eerstens zijn er grote veranderingen in het onderwijs. Was het zo dat de echtgenotes in het algemeen minder onderwijs hadden ontvangen dan de bedrijfshoofden, de dochters overtreffen reeds de meewerkende zoons in onderwijs. Zelfs volgden alle dochters die thans nog geen 20 jaar zijn voortgezet onderwijs. Nog frappanter is echter de verandering van soort onderwijs. Bijna 30% van de dochters beneden 20 jaar ontving algemeen vormend onderwijs. De behoefte aan voortgezet onderwijs voor de dochters groeit dus en de voorkeur voor bepaalde soorten wijzigt zich. Een verandering in de door de dochters uitgeoefende beroepen sluit daar bij aan. Vooral dochters van grotere boeren hebben momenteel meer belangstelling voor medische en opvoedkundige beroepen.

De huwelijken van de dochters worden zeer vaak aangegaan met niet-agrariërs. Slechts 22% van de schoonzons werkt in de land- en tuinbouw. Dit wijst wel op een sterke communicatie van de dochters met de niet-agrarische buitenwereld, waarschijnlijk als gevolg van de door hen uitgeoefende beroepen.

In het algemeen kan zo tenslotte geconcludeerd worden dat de sociaal-economische positie van de oudere dochters vrij ongunstig is en die van de dochters beneden 25 jaar gunstig.

HOOFDSTUK V

DE SAMENLEVING

Inleiding

In dit hoofdstuk zullen wij beschrijven in welke mate de diverse categorieën van boeren en tuinders deelnemen aan de samenleving in Sprang-Capelle en in hoeverre zij er een bijzondere sociale positie innemen. Wij zullen hen daarbij in eerste instantie onderscheiden naar leeftijd, onderwijs en bedrijfsgrootte. Door hen tevens te onderscheiden naar hun woondorp verkrijgen wij ook een indruk van de verschillen in sociale geleding en sociaal leven tussen de verschillende dorpen.

Voornaamste doel, ook van dit hoofdstuk, blijft echter het nagaan van eventueel verband tussen het niveau van bedrijfsvoering en de mate van traditionaliteit van referentiekader. Wanneer deze hypothese juist is, dan zou moeten blijken dat de boeren en tuinders, welke minder aan moderne vormen van sociaal contact deelnemen, tevens vooral de boeren en tuinders zijn met een laag niveau van bedrijfsvoering.

Op indirecte wijze kan ook de kerkelijke gezindte van invloed zijn op het sociaal en economisch gedrag. De omliggende dorpen wijken namelijk in godsdienstig opzicht af van Sprang-Capelle. Het is niet uitgesloten dat men daardoor geïsoleerd raakt. Traditionele opvattingen kunnen dan gehandhaafd blijven, doordat men naar aanleiding van het kerkelijke en levensbeschouwelijke verschil met de omgeving zich min of meer tegen deze laatste afzet, hetgeen een nadelige invloed uitoefent op een ontplooiing van het sociale en economische leven. Onze derde hypothese stelt dan ook, dat de instandhouding van het traditionele referentiekader bevorderd zou worden door een sociaal-culturele isolering van de samenleving ten opzichte van haar in godsdienstig opzicht sterk afwijkende omgeving.

Om deze hypothese te toetsen wordt in dit hoofdstuk ook aandacht gewijd aan de contacten met de omgeving, de houding daartegenover en het verband met andere kenmerken. Daartoe wordt ook gelet op de regionale afkomst van de boeren en tuinders, daar deze hierbij uiteraard een belangrijke rol kan spelen.

De bestudering van de diverse veronderstelde samenhangen, verweven met een beschrijving van de agrarische samenleving ter plaatse, leidt tot een volgende indeling van dit hoofdstuk.

In de eerste paragraaf wordt de samenstelling van de agrarische bevolking naar regionale afkomst en kerkelijke gezindte behandeld. In de beide volgende paragrafen worden de informele sociale contacten en het formele sociale leven van de diverse categorieën van boeren en tuinders nagegaan. Na een korte beschouwing over enige dorpsmeningen worden in de vijfde paragraaf de contacten met en de houdingen tot andere dorpen besproken. Het hoofdstuk wordt besloten met een samenvatting.

§ 1. Kerkelijke gezindte en regionale herkomst

a. Overzicht van de kerkelijke gezindten

Voor 90% zijn de boeren en tuinders lid van de Nederlandse Hervormde Kerk. Wij moeten echter onderscheid maken tussen twee soorten leden, 75% behoort namelijk wel en 15% niet tot de Gereformeerde Bond. Hoewel er geen persoonlijk lidmaatschap van deze Bond bestaat - het is namelijk een bond van kerkelijke gemeenten - kon toch vastgesteld worden of men zich tot de Bond rekent, door te vragen waar men de kerkdiensten bijwoont of doordat de respondent zelf zei dat hij daartoe behoort. Die respondenten nu die elders, in plaats van in de kerken van de N.H. Kerk in Sprang en in Capelle, de diensten bijwoonden, of te kennen gaven niet bij de Gereformeerde Bond te behoren, hebben wij niet-bonders genoemd, naast de bonders, welke dus wel bij de Geref. Bond behoren.

De rooms-katholieken vormen naar aantal de derde levensbeschouwelijke categorie, met 8% van de boeren en tuinders. De overige 2% bestaat uit 4 gereformeerden, waarvan 3 tot de gereformeerde gemeenten behoren.

In het vervolg van dit hoofdstuk beperken wij ons tot het onderscheiden van de 127 bonders, de 25 niet-bonders en de 14 katholieken.

Een samenhang van kerkelijke gezindte en regionale afkomst kon niet worden geconstateerd, op één uitzondering na. De katholieken zijn namelijk bijna allen buiten Sprang-Capelle geboren. Bonders en niet-bonders zijn echter beiden voor ongeveer 85% autochtonen.

In alle drie de dorpen en zowel bij de tuinders als bij de landbouwers is er een twee derde of nog grotere meerderheid van bonders. In Vrijhoeve behoort zelfs iedere boer tot de Geref. Bond. In Capelle zijn de grootste minderheden. Van de tuinders zowel als de boeren is 20% niet-bonder en van de boeren bovendien 15% katholiek.

Van de totale bevolking (ook niet-agrarisch dus) van de gemeente Sprang-Capelle is eveneens de overgrote meerderheid (80%) Nederlands hervormd, met daarnaast twee grote minderheden van gereformeerden en katholieken van ongeveer 9% elk. De N.h. predikanten in Sprang en Capelle behoren beiden tot de Geref. Bond, de meerderheid der Ned. hervormden ook.

b. Regionale herkomst

De regionale herkomst heeft waarschijnlijk betekenis voor de mate van het onderhouden van contacten met de omgeving en met de buitenwereld. Ook dienen wij echter eveneens aan de regionale herkomst van de boeren en tuinders aandacht te schenken in het kader van de beschrijving van het sociale leven, daar de categorieën boeren en tuinders van verschillende herkomst wellicht verschillende posities in de sociale structuur innemen en in verschillende mate sociaal actief zijn.

De regionale herkomst duidt namelijk aan, of men altijd al of pas later bij de agrarische samenleving van Sprang-Capelle heeft behoord. De woonduur, m.a.w. het aantal jaren dat men hier reeds woont, kan daarbij uiteraard een belangrijk aanvullend gegeven betekenen. De herkomst en woonduur tezamen geven dus aan of men in mindere of meerdere mate geacht

kan worden een enigszins vaststaande positie in de sociale structuur van het dorp in te nemen en door de normen en verwachtingen van de samenleving wordt beïnvloed of gecontroleerd. Wij veronderstellen dat diegenen, die altijd in hetzelfde dorp gewoond hebben meer door de dorpsamenleving zijn beïnvloed dan zij die er pas later kwamen. En wanneer deze sociale normen en verwachtingen nogal traditioneel zouden zijn, is het te verwachten dat degenen die in het dorp geboren zijn traditioneler zijn ingesteld dan boeren die er b.v. pas 10 jaar wonen.

Daar onze veronderstellingen in eerste instantie gelden voor alle drie de dorpen in Sprang-Capelle, is het vooral van belang, wat de regionale herkomst betreft een onderscheid te maken tussen boeren en tuinders afkomstig uit Sprang-Capelle en hen die buiten de gemeente zijn geboren. De eersten zijn voor ons de autochtonen, de laatsten de allochtonen. De autochtonen die binnen Sprang-Capelle van woondorp verwisseld zijn zullen wij de half-allochtonen noemen. Ook deze onderscheiding kan in bepaalde gevallen dienstig zijn.

De autochtonen vormen 80% der agrariërs waarvan 10% half-allochtonen. De allochtonen, de overige 20% omvattend, komen vooral voor in het dorp Capelle. Zij vormen er 30% van de boeren en 20% van de tuinders. In Sprang en Vrijhoeve wonen slechts resp. 3 en 2 allochtonen, d.i. resp. 6% en 13%.

De allochtonen onderscheiden wij voorts naar woonduur in drie categorieën, namelijk zij die korter dan 10 jaar, 10 tot 20 jaar en 20 jaar of langer in Sprang-Capelle wonen. Van de in totaal 35 allochtone boeren en tuinders woont 60% al 20 jaar of langer in Sprang-Capelle, 17% 10 tot 20 jaar en 23% korter dan 10 jaar. De half-allochtonen (18 boeren) wonen zelfs voor 90% reeds 20 jaar of langer in hun huidige woondorp.

In dit hoofdstuk zal dus steeds de regionale herkomst (eventueel aangevuld met de woonduur) als variabele gehanteerd worden bij de bestudering van het sociale en economische leven. Te dezer plaatse zullen wij echter reeds nagaan of er verband aan te wijzen is tussen de regionale herkomst en het niveau van bedrijfsvoering. En inderdaad hebben de allochtone boeren een hogere adoptiescore (0,20) en beoordeling (0,14) dan de autochtone, hoewel de verschillen niet groot zijn. Merkwaaardigerwijs hebben de allochtone tuinders juist een slechtere beoordeling (-0,54) dan de autochtone. Deze samenhangen zullen wij echter pas in de loop van dit hoofdstuk nader kunnen interpreteren.

§ 2. De informele contacten in de samenleving

Nu wij enige aandacht hebben geschonken aan enkele aanvullende sociale kenmerken van de boeren en tuinders, kunnen wij ingaan op de sociale contacten. Daarbij onderscheiden wij informele oftewel niet-officiële contacten en formele oftewel de meer officiële. Terwijl formele contacten vooral tot stand komen in het verenigingsleven, zijn informele contacten bijvoorbeeld het bij elkaar buurten en het hulp bieden aan elkaar.

Deze beide laatste soorten van informeel contact, het buurten en het hulp verlenen, zullen wij thans bij de boeren en tuinders in Sprang-Capelle bestuderen en met bepaalde variabelen in samenhang bezien.

Vooraf de mate van informeel contact dat de verschillende categorieën boeren en tuinders met collega's onderhouden zal daarbij aan het licht komen. Ook de informele contacten die bij het bezoeken van uitvoeringen kunnen plaatshebben, zullen wij bestuderen en daarbij de nadruk leggen op de sociale positie die bepaalde categorieën boeren en tuinders blijkens hun al dan niet deelnemen hieraan blijken in te nemen.

a. Het buurten

Wij hebben onze respondenten gevraagd of en met wie zij weleens buurten. Hierop hebben 95% van de boeren en 97% van de tuinders geantwoord. Van degenen die geantwoord hebben gaven 23% van de boeren en 13% van de tuinders te kennen dat zij niet buurten. De tuinders buurten dus meer dan de boeren (0,27).

Ook waren er enkele boeren (6%) die geen namen wensten te noemen. Van ongeveer twee derdedeel der boeren en 85% van de tuinders kregen wij dus namen te horen van mensen waar men weleens ging buurten.

Zowel tuinders als boeren buurten vooral met beroepsgenoten (resp. 54% en 60%). Door tuinders wordt bovendien vaak met niet-beroepsgenoten gebuurt (44%, boeren 16%, 0,44).

Daar het buurten van belang kan zijn om niet geïsoleerd te raken en van tijd tot tijd nieuwe informatie in te winnen, ook op vakgebied, is het interessant om na te gaan welke categorieën van boeren vooral buurten.

De allochtone boeren blijken, zoals reeds was verondersteld, minder dan de autochtone te buurten, resp. 70% en 80% van deze categorieën gaat weleens buurten. Het verschil is dus ook weer niet zo heel groot.

Eveneens veronderstelden wij dat de kerkelijke gezindte van betekenis zou zijn voor het buurten. Dit is zij inderdaad, in die zin dat slechts de helft van de katholieke boeren en tuinders gaat buurten. Uit de genoemde namen bleek overigens dat men zich daarbij niet beperkt tot geloofsgenoten. Wel blijkt dus dat de katholieken minder aansluiting hebben met de plaatselijke samenleving dan de protestanten (niet-bonders zowel als bonders).

Wat het buurten betreft zijn ook de factoren bedrijfsgrootte en leeftijd enigszins van belang. De grotere boeren buurten meer dan de kleinere (0,14). De jongere boeren buurten weliswaar niet in het algemeen meer dan de oudere, maar wel meer met niet-beroepsgenoten dan de oudere.

Verband tussen het al dan niet buurten en de bedrijfsvoering kon niet worden gevonden. Alleen de boeren, die geen namen noemen, hebben een wat lager niveau van bedrijfsvoering. Het ontbreken van een algemeen verband tussen het buurten en het niveau van bedrijfsvoering heeft de betekenis van het buurten voor de bedrijfsvoering niet uit te sluiten. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat degenen die niet buurten op andere wijze voldoende informatie verkrijgen.

Van veel belang kan voorts zijn te onderzoeken met wie men buurt, om enig inzicht in de betekenis van deze vorm van sociaal contact te verkrijgen. Wat de leeftijd betreft valt in het oog dat de jongere boeren onderling iets minder buurten (0,18) dan met oudere boeren en de oudere onderling.

De meermalen genoemden blijken voorts vooral jongeren te zijn.

Tabel 68

LEEFTIJD VAN MEERMALEN GENOEMDEN (in %)

Boeren	Leeftijd		Abs. totaal
	< 50 jaar	≥ 50 jaar	
Allen	41	59	138
Noemers	38	62	84
1 x genoemden	36	64	56
≥ 2 x genoemden	64	36	17

Men buurt ook bijna uitsluitend met mensen uit het eigen dorp. Dit sterke verband met het woondorp wijst er vervolgens op dat het buurten vooral over korte afstand plaatsheeft, 96% der genoemden woont in hetzelfde dorp als de noemers en uiteraard wonen de meesten ook in dezelfde buurt als de noemers.

Tenslotte blijkt ook verband met de bedrijfsvoering. Men gaat in het algemeen vooral buurten met boeren die ongeveer een gelijke doch juist iets hogere adoptiescore vertonen dan men zelf heeft. Met de beoordeling is dit verband veel geringer.

Voorts het patroon van buurtcontacten. Er blijken ketens van buurtrelaties te zijn. In zo'n keten gaat de ene boer of tuinder buurten bij een andere, deze weer bij een derde, deze derde wordt bijvoorbeeld zelf ook bezocht door een vierde, die bovendien weer bij een vijfde komt enz. Bij de boeren bestaan deze ketens in zeven gevallen uit 5 tot 13 boeren.

Vooraf dit verschijnsel is van veel belang voor uitwisseling van kennis. Voorlichting aan enkele boeren kan in weinig tijd aan tientallen andere min of meer zijn doorgegeven. Dit te meer, daar bleek dat men toch vooral buurt met boeren die een wat hogere adoptiescore hebben. Dit is een gunstig verschijnsel, omdat men mag aannemen dat men bij het buurten ook over bedrijfszaken spreekt.

b. Het hulp krijgen van anderen

Ook het krijgen van hulp van anderen kan een belangrijke vorm van contact zijn. Evenals het buurten schept het de mogelijkheid van onderlinge beïnvloeding in bedrijfsvoering, hoewel het waarschijnlijk minder persoonlijk van aard is. Wat dit laatste betreft zien wij dan ook dat de katholieken, die t.a.v. het buurten nogal terughoudend waren, in het patroon van hulp verlenen in gelijke mate opgenomen zijn als de niet-katholieken.

Op onze vraag of en van wie men weleens hulp krijgt uit buurt of omgeving wanneer het druk is op het bedrijf, antwoordde vrijwel iedereen. Uit de antwoorden bleek dat hulp verlenen vrij veel voorkomt, 80% van de boeren en 20% van de tuinders krijgen regelmatig hulp van anderen.

De boeren die geen hulp ontvangen kenmerken zich door een lager niveau van bedrijfsvoering, vooral wat betreft de toepassing van moderne landbouwmethoden (0,28). Ook hebben zij in het algemeen kleinere bedrijven dan degenen die wel hulp ontvangen (0,44). In concreto zijn het vooral een aantal kleine en middelgrote bedrijven in Capelle, welke geen hulp van andere boeren ontvangen.

De kleine boeren ontvangen niet slechts weinig hulp, zij verlenen deze ook weinig. Van de bedrijven met minder dan 7 ha verleent slechts een kwart hulp aan andere bedrijven, van die met 7-15 ha 40% en van de bedrijven met 15 ha of meer bijna 60%. De kleine boeren nemen dus zeer weinig deel aan het uitwisselen van hulp, waarschijnlijk omdat zij er minder behoefte aan hebben dan grotere boeren. Wellicht hangt hiermee samen dat op de kleinere bedrijven de vrouw in de drukke perioden meer meewerkt dan op de grotere.

Zowel t.a.v. het onderling hulp verlenen als het buurten is gebleken, dat de kleine boeren het minst deelnemen aan deze informele contacten. In het vervolg van dit hoofdstuk zullen wij onderzoeken of zij wellicht ook aan het formele sociale leven weinig deelnemen.

c. Bezoek aan uitvoeringen en voorstellingen

Ook bij gelegenheid van het bezoeken van uitvoeringen en voorstellingen hebben informele contacten plaats. Men ontmoet er namelijk vele dorpsgenoten, met wie men zich tussen de bedrijven door kan onderhouden. Hoewel men, formeel gezien, zich kan beperken tot het komen kijken en luisteren naar de voorstelling, kan door de bezoekers toch ook aan het informele sociale contact grote waarde worden gehecht. Voor sommigen kan het ontmoeten van dorpsgenoten zelfs de voornaamste reden zijn van het bezoek.

Ook afgezien van het zoeken van dit contact door middel van bezoek aan een uitvoering hebben dergelijke evenementen belangrijke sociale functies. De houding die men heeft tegenover zijn dorpsgenoten of bepaalde categorieën daarvan kan bij een dergelijke gelegenheid tot uiting komen en worden waargenomen. Men ziet elkaar en wordt door elkaar gezien, hetgeen de mogelijkheid geeft tot onderlinge beïnvloeding en zelfs tot sociale controle. Vooral degene die door regionale herkomst of kerkelijke gezindte of andere kenmerken enigszins afwijkt van de meerderheid, kan bij deze gelegenheden tonen of hij zich al dan niet bij deze meerderheid wenst aan te sluiten en zich naar haar opvattingen wil conformeren. Hij staat in het algemeen voor de keuze zich aan te passen en daardoor getolereerd of geaccepteerd te worden of wel (indien hij zich er bepaald niet thuis voelt) zich niet aan te passen, waardoor hij op de duur ook het contact met de meerderheid niet zal verkrijgen. Het al of niet bezoeken van uitvoeringen en dergelijke is dus zeer waarschijnlijk ook een teken van de sociale positie waarin speciaal de allochtonen, de niet-bonders en katholieken verkeren.

Wij zullen nu twee dingen onderzoeken. Op de eerste plaats of de regionale afkomst en de kerkelijke gezindte van invloed zijn op de mate van bezoek aan uitvoeringen en voorstellingen in Sprang-Capelle. In het bijzonder kan daarbij ook blijken of de niet-bonders meer in het dorpsleven zijn opgenomen dan de katholieken, zoals reeds eerder in dit hoofdstuk werd verondersteld en ook bij het buurten al bleek. Op de tweede plaats zullen we nagaan of het bezoeken van voorstellingen en uitvoeringen verband houdt met andere kenmerken.

Wat het eerste betreft blijkt dat de kerkelijke gezindte inderdaad van betekenis is voor het bezoek aan uitvoeringen en voorstellingen, en de allochtoniteit eveneens. Wij zullen dit thans aan de hand van tabel 69 nader toelichten.

Tabel 69

DEELNEMING AAN UITVOERINGEN E.D. (in %)

	Bezoekers van uitvoeringen etc.	
	in Sprang-Capelle	elders
Protestanten	55	16
bonders autochtoon	55	12
bonders allochtoon	48	9
niet-bonders (autochtoon)	56	24
Katholieken (allochtoon)	42	43

Uit deze tabel blijkt dat de katholieken zich t.a.v. uitvoeringen en voorstellingen minder op de eigen gemeente oriënteren dan de protestanten, en meer op andere gemeenten. Ook oriënteren zich de andere allochtonen iets minder op de eigen gemeente dan de autochtonen, doch in plaats daarvan niet meer op andere gemeenten, hetgeen zijn oorzaak heeft in het feit dat de omgeving overwegend katholiek is.

Wat betreft de niet-bonders bleek geen verschil met de bonders in mate van deelneming aan uitvoeringen en voorstellingen in eigen dorp. Onze veronderstelling dat zij zodanig in het dorpsleven zijn geïntegreerd, dat zij ondanks verschil in overtuiging met de bonders sociaal niet van hen verschillen, schijnt dus ook hier gehandhaafd te moeten worden.

Het bezoeken van uitvoeringen en voorstellingen in het dorp blijkt niet samen te hangen met de bedrijfsgrootte, noch met het woondorp. Wel zijn de leeftijd en het onderwijs van invloed hierop. Boeren en tuinders van jongere leeftijd en met voortgezet onderwijs bezoeken meer de uitvoeringen dan boeren en tuinders van oudere leeftijd (0,65) en zonder voortgezet onderwijs.

Allochtonen, katholieken, oudere boeren en tuinders en boeren zonder onderwijs zijn dus de belangrijkste agrarische bevolkingscategorieën welke weinig de uitvoeringen en voorstellingen in het dorp bezoeken. De katholieken gaan in plaats daarvan naar uitvoeringen in de omgeving.

§ 3. H e t f o r m e l e s o c i a l e l e v e n

a. Het agrarische verenigingsleven

In Sprang-Capelle is de deelneming van de boeren aan het agrarische verenigingsleven niet groot te noemen. Van de boerenstandsorganisaties heeft alleen de (neutrale) Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw er een afdeling. Ruim de helft van de boeren is er lid van en eveneens van de daaraan gelieerde coöperatieve aan- en verkoopvereniging (C.L.A.V.). De katholieke boeren zijn voor een deel lid van een N.C.B.-afdeling in een andere plaats.

Van de coöperatieve zuivelfabriek zijn bijna alle boeren lid, doch slechts de helft is aangesloten bij een van de twee boerenleenbanken. Ook is nog niet de helft van de boeren lid van de fok- en controlevereniging. Vooral de boeren in Capelle doen daar weinig aan mee. Omgekeerd laten de boeren in Sprang het meest verstek gaan bij de K.I.-vereniging, in totaal is ongeveer de helft van de boeren in Sprang-Capelle hiervan lid.

Voorts is nog de helft van de boeren aangesloten bij een paardenverzekering en een kwart bij een rundveeverzekering. De tuinders zijn bijna allen lid van de tuinbouwvereniging, vijf tuinders nemen deel aan de tuinbouwstudieclub.

Degenen die van een boerenleenbank, een fok- en controlevereniging of een coöperatie buiten de gemeente lid zijn, zijn bijna zonder uitzondering katholieken. De katholieken zijn t.a.v. het agrarische verenigingsleven dus praktisch weer de enigen die zich oriënteren op een milieu buiten de gemeente.

Verschillen in deelneming aan het agrarisch verenigingsleven tussen de diverse categorieën van boeren en tuinders zullen wij thans gaan bespreken met behulp van de schaal voor agrarisch-sociale participatie. Deze schaal is een reeks van cijfers van 0 af, welke de mate van deelneming aan het agrarische verenigingsleven aanduidt 1). In het kort heeft de puntentoekening als volgt plaats.

Wanneer iemand lid is van een vereniging, wordt hem 1 punt gegeven. Bezoekt hij regelmatig de vergaderingen, dan krijgt hij nog eens 3 punten. Voor elk bestuurslidmaatschap krijgt hij 5 punten. Op deze wijze zijn de boeren elk voorzien van een cijfer en vervolgens zijn zij in vier groepen verdeeld, naar gelang hun puntentotaal kleiner of groter was.

Zo worden dan onderscheiden:

34 boeren met	0- 5 punten	(zeer geringe deelneming)
43 " "	6-13 " "	(geringe deelneming)
38 " "	14-21 " "	(grote deelneming)
24 " "	22 of meer	(zeer grote deelneming)

Op soortgelijke wijze zijn de tuinders in twee groepen verdeeld:

18 tuinders met	0-7 punten	(geringe deelneming)
16 " "	8 of meer punten	(grote deelneming)

Door gebruik te maken van deze indelingen hebben wij een aantal samenhangen tussen de deelneming aan het agrarische verenigingsleven en andere kenmerken kunnen constatoren. De agrarisch-sociale participatie hangt samen met de bedrijfsgrootte. Grotere boeren hebben een hogere participatiescore dan kleinere (0,41). Het verschil is

1) F. Stuart Chapin heeft deze methode geïntroduceerd in zijn boek: "Experimental design in sociological research", 1952, blz. 276-278.

echter het grootst tussen de boeren van <7 ha en van 7-15 ha (0,60), terwijl het verschil tussen de boeren van 7-15 ha en van ≥ 15 ha zeer gering is (0,11). Dit laatste verschil is er bovendien alleen in dit opzicht, dat, terwijl er onder de boeren van 7-15 ha nog een aantal voorkomen die niet of zeer weinig deelnemen, de boeren van ≥ 15 ha vrijwel allen minstens in geringe mate deelnemen.

Tabel 70

BEDRIJFSGROOTTE EN AGRARISCH-SOCIALE PARTICIPATIE (in %)

Bedrijfs- grootte	Totaal (abs.)	Agr.-soc. participatie			
		0-5	6-13	14-21	≥ 22
1- 7 ha	29	59	21	17	3
7- 15 ha	80	20	29	30	21
≥ 15 ha	30	3	47	30	20

Waarschijnlijk brengt zowel het aanzien van de grotere boer als de aard van het grotere bedrijf mee dat de grotere boer meer aan het agrarische verenigingsleven deelneemt.

De agrarisch-sociale participatie is voorts afhankelijk van de leeftijd, de ouderen doen minder mee (0,30). Dit geldt, evenals het verband met de bedrijfsgrootte, ook voor elk dorp afzonderlijk, echter niet voor de tuinders. Nadere gespecificeerd betekent het verband in het bijzonder dat onder de boeren van 65 jaar en ouder de helft niet of zeer weinig aan het verenigingsleven deelneemt.

Tabel 71

LEEFTIJD EN AGRARISCH-SOCIALE PARTICIPATIE (in %)

Leeftijd	Totaal (abs.)	Agrarisch-sociale participatie			
		0-5	6-13	14-21	≥ 22
20-35 jaar	17	19	31	25	25
35-50 jaar	40	10	37	23	30
50-65 jaar	54	22	33	32	13
≥ 65 jaar	28	50	18	29	3

Ook met het onderwijsniveau houdt de agrarisch-sociale participatie verband. Boeren met voortgezet onderwijs nemen meer dan anderen deel aan het agrarische verenigingsleven (0,52). Dit geldt wederom in alle dorpen.

Tabel 72

ONDERWIJS EN AGRARISCH-SOCIALE PARTICIPATIE (in %)

Voortgezet onderwijs	Totaal (abs.)	Agrarisch-sociale participatie			
		0-5	6-13	14-21	≥ 22
Wel	78	13	32	23	32
Niet	60	38	30	30	2

Evenzo is er een samenhang met de kerkelijke gezindte. De r.-k. boeren hebben een hogere score dan de hervormden, doch zoals reeds is opgemerkt nemen de r.-k. boeren deel aan het verenigingsleven buiten Sprang-Capelle. Wanneer men de scores voor agrarisch-sociale participatie opnieuw berekent, uitsluitend op basis van de deelneming aan het verenigingsleven in Sprang-Capelle, ziet men dat de katholieken juist de geringste scores hebben.

De hervormden hebben voor 40% een hoge of zeer hoge score (≥ 14), de katholieken echter voor 65% indien men alle lidmaatschappen in acht neemt en slechts voor 15% indien men uitgaat van de deelneming aan de verenigingen in Sprang-Capelle.

Voorts is er samenhang met de regionale afkomst, zodanig dat de allochtonen, zowel r.-k. als N.h., gemiddeld de hoogste score hebben en de autochtonen gemiddeld de laagste, terwijl de half-allochtonen daartussen een middenpositie innemen.

Tabel 73

REGIONALE AFKOMST EN AGRARISCH SOCIALE PARTICIPATIE (in %)

Regionale afkomst	Totaal (abs.)	Agr.-sociale participatie	
		laag	hoog
Autochtoon	92	62	38
Half-allochtonen	18	50	50
Allochtoon	28	37	63

Ook met de levensstijl van de boer is er een samenhang. De boeren met een meer moderne levensstijl nemen meestal ook meer deel aan het agrarische verenigingsleven (0,23).

Tabel 74

LEVENSTIJL EN AGRARISCH-SOCIALE PARTICIPATIE (in %)

Levensstijl	Totaal (abs.)	Agr.-sociale participatie			
		1-5	6-13	14-21	≥ 22
0 - 5	60	29	41	20	10
6 - 9	54	26	24	37	13
≥ 10	23	4	22	26	48

Vervolgens het verband met de bedrijfsvoering. De boeren welke meer aan het agrarische verenigingsleven deelnemen, passen meestal ook meer moderne landbouwmethoden toe (0,64) en hebben meestal ook een hogere beoordeling (0,45). Dit kan zowel betekenen dat vooral de betere boeren aan het agrarische verenigingsleven deelnemen, als dat zij juist een betere bedrijfsvoering hebben doordat zij aan het verenigingsleven meer deelnemen. Waarschijnlijk is beide het geval.

Tabel 75

BEDRIJFSVOERING EN AGRARISCH-SOCIALE PARTICIPATIE (in %)

	Bedrijfs- voering	Totaal (abs.)	Agr.-sociale participatie			
			0-5	6-13	14-21	≥ 22
Adoptie	0- 7	42	56	22	20	2
	8-11	52	18	49	23	10
	12-17	45	4	18	33	45
Beoor- deling	1- 2	47	45	28	31	6
	3	54	14	37	30	19
	4- 5	37	11	25	33	31

Ten einde te controleren of het verband tussen de bedrijfsvoering en de agrarisch-sociale participatie ook voor alle categorieën van boeren geldt, hebben wij het afzonderlijk nagegaan voor de boeren met en zonder onderwijs, voor de kleinere en grotere boeren en voor de boeren met een lagere en een hogere score voor levensstijl.

Het verband tussen het deelnemen aan het agrarische verenigingsleven en het toepassen van moderne landbouwmethoden blijkt onafhankelijk te zijn van het genoten onderwijs, de bedrijfsgrootte en de levensstijl. Het geldt echter het sterkst bij de boeren zonder onderwijs, de kleine boeren en de boeren met een meer traditionele levensstijl. Ditzelfde geldt voor het verband tussen het deelnemen aan het agrarische verenigingsleven en de beoordeling. Bij de tuinders is een zelfde tendentie te zien, doch de aantallen zijn te klein om exacte gegevens te verstrekken.

In het algemeen mogen wij dus concluderen dat er voor vrijwel alle boeren een positief verband bestaat tussen hun niveau van bedrijfsvoering en hun deelneming aan het agrarische verenigingsleven. In eerste instantie is niet uit te maken of het eerstgenoemde in dit verband meer oorzaak dan wel gevolg is. In het laatste samenvattende hoofdstuk gaan wij hier nog nader op in.

Tenslotte hebben wij hier nog nagegaan of degenen die veel aan het verenigingsleven deelnemen wellicht ook veel buurten. Dit blijkt in Capelle inderdaad het geval te zijn. Het buurten gaat er samen met een hogere participatiescore (Sprang + Vrijhoeve: 0,08; Capelle: 0,45). Het buurten heeft dus in Capelle een andere betekenis dan in Sprang en Vrijhoeve. In deze beide laatste dorpen zegt het buurten nog niets over de deelneming aan een andere sociale activiteit, het agrarische verenigingsleven; in Capelle echter wel. Hetzelfde zullen wij zien t.a.v. het deelnemen aan het algemene verenigingsleven.

b. Deelneming aan en houding tegenover de coöperatie

Afzonderlijke aandacht hebben wij gewijd aan een van de agrarische verenigingen, de coöperatieve aan- en verkoopvereniging.

Zoals wij reeds vermeldde is ongeveer de helft van de boeren lid van de C.L.A.V., de coöperatieve landbouwaan- en verkoopvereniging;

van de tuinders niemand. Het kopen bij de coöperatie heeft echter een wat ruimere omvang. Van de boeren koop 30% alles wat daarvoor in aanmerking komt (kunstmest, veevoeder, zaaizaad en pootgoed) bij de coöperatie, 30% niets bij de coöperatie en de overige 40% koopt zowel bij de handelaren als bij de coöperatie. Van de tuinders koopt 60% alle kunstmest bij de coöperatie, 30% bij de handelaren en 10% half om half. Zaaizaad en pootgoed kopen ze bij de handelaren.

Het kopen bij de coöperatie hangt niet noemenswaard samen met andere kenmerken, zoals bedrijfsgrootte, onderwijs en bedrijfsvoering ($< 0,10$).

Al met al is de coöperatieve gezindheid wat lidmaatschap en aankoopbeleid betreft in het algemeen dus matig. Dit kan samenhangen met een zekere vrees van de boeren voor de machtspositie welke de coöperatie in hun ogen inneemt. De bestuursleden van de coöperatie bleken volgens ons vooronderzoek vaak dezelfde te zijn als de leden van schoolbestuur, ruilverkavelings- en streekverbeteringscommissie. Bovendien is het lidmaatschap van de coöperatie gekoppeld aan het lidmaatschap van de Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw.

De houding tegenover de coöperatie wordt bij een aantal boeren daardoor waarschijnlijk gekleurd door de houding tegenover andere zaken en tegenover deze machtspositie. Wij hebben daarom ook gevraagd naar de houding die men heeft tegenover de coöperatie. Ongeveer de helft van de boeren bleek daarbij voorstander van de coöperatie te zijn en ongeveer de helft staat er neutraal of met gemengde gevoelens tegenover. Tegenstanders zijn er slechts zeven.

Uit de commentaren en losse opmerkingen bleek verder dat inderdaad de houding gekleurd wordt door bijkomende factoren, zoals ook de betekenis van de vrije handel in de voorbije oorlogssituatie. Enige voorbeelden mogen dit verduidelijken.

"Het is niet goed dat ze de coöperatie hebben opgericht, de mulders moeten ook leven". "Ik ben bang dat het een grote macht wordt en dat de kleine man daar de dupe van wordt".

Dezelfde vrees voor de macht van de coöperatie en het verdrijven van de vrije handel is bij sommige tuinders te bespeuren.

De houding tegenover de coöperatie hangt ondanks het positief verband tussen houding en kopen (0,76) echter wél in belangrijke mate samen met andere kenmerken. Het sterkst en het meest opmerkelijke is het verband met de woonplaats. In Capelle is de houding gunstiger dan in Sprang (0,45). Onder andere wonen alle 7 tegenstanders in Sprang.

Een gunstiger houding gaat ook samen met meer voortgezet onderwijs (0,24) en een groter bedrijf (0,35). De oorzaak hiervan is onder andere waarschijnlijk de nadere kennisneming van de coöperatiegedachte door het onderwijs, terwijl de boeren met onderwijs gemiddeld grotere bedrijven hebben, waardoor de bedrijfsgrootte weer samenhangt met de houding. Omgekeerd kan het ook zijn dat bepaalde boeren met wat ruimere gezichtskring (mede dank zij het grotere bedrijf) zowel meer onderwijs genoten als gunstiger staan tegenover de coöperatie.

Het zijn voorts ook vooral de betere boeren, zowel qua adoptie (0,42) als qua beoordeling (0,24), die voorstander zijn van de coöperatie.

Opmerkelijk is tenslotte dat de houding tegenover de coöperatie niet samenhangt met de leeftijd. Dit houdt in, dat evenals van de oudere ook de helft van de jongere boeren een min of meer neutrale houding heeft tegenover de coöperatie, ondanks het genoten onderwijs. (Abma 1) constateerde elders een geringe daling van het percentage met een neutrale houding bij daling van de leeftijd.) Of de oorzaak hiervan bij een geringe samenwerkingsgeest moet worden gezocht of bij de vrees voor de "almachtige" coöperatie, is vanuit ons materiaal niet na te gaan.

c. Het algemene verenigingsleven

Er zijn in Sprang-Capelle vele algemene, dus niet-specifiek agrarische verenigingen. De boeren en tuinders nemen daar in het algemeen weinig aan deel. Werkelijk in groten getale nemen de boeren en tuinders alleen deel aan verenigingen waarvan weinig vergaderingen of bijeenkomsten worden gehouden of waarvan de vergaderingen in het algemeen weinig worden bezocht. Zo is bijvoorbeeld 60% van de boeren lid van de Oranjevereniging. Voorts zijn het vooral hulporganisaties waar men lid van is. Van de boeren en tuinders is 80% lid van het Groene Kruis (+ nog 7% van de boeren lid van het Wit-Gele Kruis buiten de gemeente, dit zijn katholieken), 70% van de boeren en tuinders van de begrafenisvereniging en 30% van de boeren en 10% van de tuinders aan de coöperatieve bakkerij.

Deelneming aan politieke verenigingen is zeer minimaal, van de niet-katholieken is slechts 5% van de boeren en 20% van de tuinders lid van een kiesvereniging, meestal van de C.H.U. De 14 katholieke boeren en tuinders zijn echter bijna allen lid van de K.V.P.

Wat de culturele verenigingen betreft (een aantal zang- en muziekverenigingen en een toneelvereniging) is de deelneming door de boeren en tuinders eveneens uiterst gering.

Van de schoolverenigingen is er één welke op enige deelneming door boeren en tuinders kan bogen, namelijk de vereniging "School met de Bijbel", waarvan 15% van de boeren en 15% van de tuinders lid is.

Ook de sportverenigingen tellen uiteraard weinig boeren en tuinders onder hun leden, daar ruim 85% van de boeren en tuinders 35 jaar of ouder is. De ijsclub komt er nog het best van af, 25% van de tuinders en 6% van de boeren is er lid van. Van een voetbalvereniging (waarvan er 4 zijn) zijn slechts 2 boeren en 3 tuinders lid, van de rijvereniging 6 boeren.

Tenslotte moeten wij nog vermelden dat wel betrekkelijk veel boeren lid zijn van kerkbestuur, kerkeraad en waterschapsbestuur en betrekkelijk veel tuinders lid zijn van het schoolbestuur.

Resumerend kunnen wij stellen dat de sport en de muziek, evenals de politiek, althans in verenigingsverband, weinig interesse genieten. Men beperkt zich tot de belangstelling voor kerk, school en Oranjevereniging en enige hulporganisaties zoals het Groene Kruis en de coöperatieve bakkerij. De belangstelling van de tuinders is nauwelijks afwijkend van die der boeren, zij zijn iets vaker lid van een politieke of een sportvereniging en zijn nogal sterk vertegenwoordigd in het schoolbestuur.

1) E. Abma, Boer en coöperatie in Nederland, Wageningen, 1958.

Vervolgens zullen wij nagaan of de deelneming aan het algemene verenigingsleven samenhangt met andere kenmerken. Voor dit doel is, evenals bij de agrarisch-sociale participatie, een z.g. Chapinschaal ontworpen. Daarmee worden onderscheiden een lage, een middelmatige en een hoge algemene sociale participatie. Volgens deze puntenschaal zijn er namelijk 58 boeren en tuinders met 0-2, 64 met 3-6 en 55 met 7 en meer punten.

De deelneming aan het algemene verenigingsleven, gemeten volgens deze schaal, blijkt nauw samen te hangen met de deelneming aan het agrarische verenigingsleven, zowel bij de boeren (0,51) als bij de tuinders (0,41).

Verder blijkt dan dat er geen verschil is in de mate van deelneming aan het algemene verenigingsleven tussen de boeren in de drie dorpen. Wel hebben de tuinders een hogere participatie dan de boeren (0,30).

Van de boeren zijn het vooral de grotere die deelnemen (0,39). Tevens zijn het vooral boeren met voortgezet onderwijs (0,22), al is dit verband niet sterk, hetgeen gezien de aard van de verenigingen welke belangstelling genieten ook niet verwonderlijk is. Evenals t.a.v. de agrarisch-sociale participatie het geval is, blijken ook t.a.v. de algemeen-sociale participatie de boeren van 65 jaar en ouder een lagere score te hebben (0,25). Boven de 65 jaar is de belangstelling voor het verenigingsleven dus bepaald geringer.

Ook de kerkelijke gezindte is van invloed. Van de bonders heeft 75% een score van minstens 3, van de niet-bonders en de katholieken elk 60%. De deelneming aan de algemene verenigingen in Sprang-Capelle zelf is bij de katholieken echter minder. Vele van hen zijn lid van het Wit-Gele Kruis in Waspik en Kaatsheuvel. Wanneer wij deze lidmaatschappen buiten beschouwing laten, blijkt nog slechts 35% van de katholieken een score van 3 of meer te hebben. Ook hier blijkt weer dat van de kerkelijke groeperingen alleen de katholieken minder geïntegreerd zijn in het dorpsleven. Dit bleek ook t.a.v. het buurten en het agrarische verenigingsleven. In plaats daarvan zijn zij dikwijls meer georiënteerd op andere plaatsen, evenals t.a.v. het bezoeken van uitvoeringen het geval bleek.

Wat de regionale afkomst betreft zijn degenen, die uit een ander dorp komen (half-allochtonen) of uit een andere gemeente (allochtonen), het meest betrokken bij het algemene verenigingsleven (0,45). Opmerkelijk daarbij is, hoewel gezien de lage score van katholieken wel te verwachten, dat de hogere score van allochtonen alleen geldt voor de hervormde ("bonders"-)allochtonen.

Uit de samenstelling van de scores blijkt overigens dat de hoge scores niet veroorzaakt zijn door de bestuurslidmaatschappen. De hervormde allochtonen en half-allochtonen boeren in Sprang-Capelle zijn van meer algemene verenigingen lid en bezoeken daarvan meer de vergaderingen dan de autochtonen en de katholieke allochtonen. De geringere sociale activiteit van de katholieken t.a.v. het algemene verenigingsleven is te begrijpen vanuit het levensbeschouwelijke verschil. De meeste verenigingen in Sprang-Capelle hebben namelijk een hervormde signatuur. Dat de hervormde autochtonen minder sociaal actief zijn dan andere hervormden is minder eenvoudig verklaarbaar.

Het is echter mogelijk dat de sociale historie van de boeren in Sprang-Capelle hier mede de oorzaak van is.

De algemeen-sociale participatie heeft ook verband met het niveau van bedrijfsvoering. In alle drie de dorpen nemen vooral de boeren met hogere adoptiescores deel aan het algemene verenigingsleven (0,35). Het verband met de beoordeling is echter slechts gering (0,13). Het geldt echter wel voor de boeren in Sprang (0,37) en voor de tuinders (0,48), doch niet voor de boeren in Capelle (0,05, Capelle + Vrijhoeve: 0,07) en Vrijhoeve. Wanneer wij het niveau van bedrijfsvoering meten volgens de beoordeling van de boeren en tuinders, blijkt dus dat de verschillen in deelneming aan het algemene verenigingsleven tussen de betere en minder goede boeren niet voor Vrijhoeve en Capelle gelden. Doch daar het verband met de adoptiescore wel voor elk dorp geldt, mogen wij dus toch wel concluderen dat in het algemeen de betere boeren meer deelnemen aan het algemene verenigingsleven dan de minder goede boeren.

Tenslotte is er nog verband met het buurten en wel op soortgelijke wijze als t.a.v. de agrarisch-sociale participatie het geval bleek. In Sprang en Vrijhoeve nemen degenen die buurten iets minder aan het verenigingsleven deel dan degenen die niet buurten (0,29). In Capelle echter zijn het juist degenen die niet buurten die zich ook sterk afzijdig houden van het verenigingsleven (0,86). Dit laatste geldt ook afzonderlijk voor de boeren (0,41) en voor de tuinders (0,59). Degenen die buurten in Sprang en Vrijhoeve vormen dus enigszins een categorie apart naast degenen die meer aan het algemene verenigingsleven deelnemen, terwijl het buurten in Capelle meer een van de vele vormen van sociaal contact is, waarbij men vooral mensen met meer en met minder sociale contacten kan onderscheiden.

De deelneming van de vrouw aan het algemene verenigingsleven is gering. In alle drie de dorpen neemt slechts 20% van de echtgenotes eraan deel. Zowel in Sprang als in Capelle zijn drie boerinnen bestuurslid. Verder treffen wij vooral in Capelle een aantal leden van plattelandsvrouwenverenigingen aan. Een enkeling is lid van een andere vereniging.

De bestuursleden zijn bijna allen echtgenotes van grote boeren, de gewone leden voornamelijk echtgenotes van middelgrote boeren. De bestuursleden vallen ook op doordat zij echtgenotes zijn van boeren met voortgezet onderwijs.

De bestuursleden zijn allen lid van de Gereformeerde Bond. De katholieke echtgenotes nemen niet deel aan het plaatselijke verenigingsleven, wel zijn 4 van haar lid van een Boerinnenbond elders.

Wat de regionale afkomst betreft, nemen de half-allochtonen weinig deel aan het verenigingsleven.

De vrouwelijke bestuursleden zijn ook allen echtgenotes van boeren met een hoge tot matige adoptiescore, hetzelfde geldt voor de gewone leden. T.a.v. de beoordeling valt geen tendentie te bespeuren.

Resumerend kunnen wij stellen dat vooral de vrouwen van grotere en meer ontwikkelde boeren en van boeren die lid zijn van de Gereformeerde Bond deelnemen aan het plaatselijke verenigingsleven.

d. Bestuurslidmaatschappen

Speciale aandacht geven wij aan het bekleden van bestuursfuncties in het agrarische en algemene verenigingsleven, daar het leiderschap dat eraan inherent is, een belangrijk aspect is van het sociale leven en daardoor wellicht ook van belang is voor de bedrijfsvoering.

De bestuursfunctionarissen vinden wij gelijkelijk verdeeld over de boeren in Sprang, de boeren in Capelle en de tuinders. Elk van deze groepen telt 16 à 17 bestuursfunctionarissen, verder zijn er nog 3 in Vrijhoeve.

Bestuursleden zijn vooral grotere boeren (0,44) en boeren met voortgezet onderwijs (0,65). Met de leeftijd is er echter geen verband, oudere en jongere boeren zijn in gelijke getale bestuurslid.

In bedrijfsvoering hebben zij een hoger niveau dan degenen die geen bestuurslid zijn, zowel t.a.v. adoptie (0,54) als t.a.v. beoordeling (0,41). Ook de tuinders-bestuursleden hebben een hogere beoordeling (0,70).

Vervolgens veronderstelden wij dat ook de regionale afkomst in dit verband van betekenis zou zijn. Wij vermeldden t.a.v. het verenigingsleven al dat de grotere deelneming aan het algemene verenigingsleven door hervormde allochtonen en half-allochtonen sociaal-historisch verklaard zou kunnen worden. Door het verdwijnen van de leidende klasse ontstond wellicht een lacune doordat de overgeblevenen niet gewend waren actief te zijn in verenigingen. Mogelijk is deze lacune vooral door van elders gekomenen opgevuld, doordat zij het wel gewend waren of juist als allochtonen zich meer vrijheid konden permitteren.

Ook t.a.v. het deelnemen aan besturen zijn er wellicht speciaal voor allochtonen nogal mogelijkheden geweest. Uit onze gegevens blijkt echter dat onder de allochtonen en half-allochtonen alleen in Sprang en Vrijhoeve meer bestuursfunctionarissen voorkomen dan onder de autochtonen. In deze dorpen bekleedt 45% van de allochtonen en half-allochtonen een of meer bestuursfuncties tegenover 27% van de autochtonen. In Capelle daarentegen slechts 15% van de allochtonen en half-allochtonen tegenover 28% der autochtonen, althans wat de boeren betreft.

Vele allochtone boeren in Capelle echter zijn katholiek, hun bestuurslidmaatschappen hebben daardoor vrijwel alle betrekking op verenigingen buiten Sprang-Capelle. Wanneer wij de katholieken buiten beschouwing laten is er in Capelle dan ook geen verschil meer te constateren in het percentage bestuursfunctionarissen tussen de autochtone en de allochtone en half-allochtone boeren. Dit geldt ook voor de tuinders. De autochtonen tellen in Capelle dus in gelijke mate bestuursfunctionarissen als de allochtonen, in Sprang en Vrijhoeve in iets geringere mate, in het algemeen is er dus weinig verschil.

Ziet men in plaats van naar het bestuursfunctionaris-zijn zonder meer naar het aantal bestuursfuncties dat per persoon wordt uitgeoefend, dan blijken de allochtonen in het algemeen wel een relatief groter aandeel te hebben in de besturen. Zelfs wanneer men bij de katholieken onder de allochtonen de bestuursfuncties buiten de gemeente niet meetelt, bekleden de allochtonen per persoon gemiddeld 1 bestuursfunctie, de autochtonen echter slechts $\frac{2}{3}$ per persoon.

§ 4. Contacten buiten het dorp

In het voorgaande hebben wij al meermalen gesuggereerd dat bepaalde categorieën boeren, zoals de leden van de Geref. Bond en de autochtonen, waarschijnlijk minder contacten hebben met de buitenwereld dan anderen. Een aantal symptomen van belangstelling voor en communicatie met de buitenwereld hebben wij samengevoegd in een schaal voor levensstijl. Deze is reeds in hoofdstuk III behandeld en in verband gebracht met o.a. de bedrijfsvoering.

Thans zullen wij echter nader ingaan op de symptomen afzonderlijk, zoals familiebezoek, logés, vakantie en marktbezoek. Ook de houding tegenover andere dorpen, binnen en buiten de gemeente, zullen wij hier bezien in het licht van een eventuele isolatie. Bovendien zullen wij hier, in tegenstelling tot het behandelde in hoofdstuk III, uiteraard verband met de kerkelijke gezindte en de regionale afkomst trachten op te sporen.

a. Onderlinge verhouding tussen Sprang, Vrijhoeve en Capelle

In ons vooronderzoek bleek uit gesprekken met streekkenners dat er tussen de drie dorpen enige rivaliteit voorkomt. Men voelt zich bepaald niet één gemeente, maar primair inwoner van het eigen kerkdorp. Veertig jaar geleden waren deze kerkdorpen dan ook afzonderlijke gemeenten, waarvan de onderlinge grenzen nu nog de dorpsgrenzen vormen. Bovendien hebben de samenlevingen in de drie dorpen enigszins verschillende historische ontwikkelingen doorgemaakt, zoals in hoofdstuk I is geconstateerd.

Door de boeren en tuinders te vragen of zij eventueel in de andere dorpen van de gemeente zouden willen wonen, hebben wij getracht een mogelijk negatieve houding tot deze dorpen op wat meer gedifferentieerde wijze vast te stellen.

Het eerste opmerkelijke feit is dat Vrijhoeve een tussenschakel vormt tussen Sprang en Capelle. De inwoners van Sprang en Capelle wonen liever in het tussen beide in liggende dorp Vrijhoeve dan in het andere, verder weg gelegen dorp, zoals blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 76

WOONVOORKEUR PER DORP (in %)

Inwoners van:	Willen wel wonen in			Willen niet wonen in		
	Sprang	Vrijhoeve	Capelle	Sprang	Vrijhoeve	Capelle
Sprang	-	45	40	-	20	30
Vrijhoeve	20	-	20	15	-	15
Capelle landb.	30	40	-	40	25	-
Capelle tuin- ders	25	35	-	55	40	-

Het verder weg gelegen dorp ondervindt meer antipathie en minder sympathie.

Een klein gedeelte van de boeren en tuinders kan het niet schelen waar ze wonen. Een ander deel wil nergens anders wonen dan in het eigen dorp, dit betreft in alle drie de dorpen 10 à 15% van de boeren en tuinders. Ook zijn er enige die geen antwoord gaven op de vraag. Het aantal boeren en tuinders dat een positief, negatief of indifferent antwoord heeft gegeven t.a.v. het wonen in de verschillende dorpen bedraagt in Sprang 74%, Vrijhoeve 60% en Capelle 72%.

In het algemeen kunnen wij constateren dat Capelle iets meer als woonplaats geliefd is dan Sprang, terwijl Vrijhoeve voor een nóg groter aantal aanvaardbaar is. Wat betreft Vrijhoeve hebben wij reeds als vermoedelijke oorzaak aangevoerd de tussenpositie die het tussen Sprang en Capelle inneemt. Wat het verschil tussen Sprang en Capelle betreft kunnen wij op het volgende wijzen.

T.a.v. de regionale afkomst valt op, dat de allochtonen in Capelle negatiever staan t.a.v. Sprang en Vrijhoeve dan de andere bewoners. De allochtonen in Sprang verschillen echter niet van de andere inwoners in hun houding t.a.v. de beide buurdorpen.

Daar in Capelle meer allochtonen wonen dan in Sprang zou de vrij negatieve houding van de allochtonen t.a.v. de buurdorpen de oorzaak kunnen zijn van het totale verschil tussen Sprang en Capelle inzake de wederzijdse houding. En inderdaad, wanneer men slechts de autochtonen en half-allochtonen van beide dorpen inzake hun houding vergelijkt, verdwijnt het gehele verschil.

Wat de overige te onderscheiden bevolkingscategorieën betreft bleken eveneens belangrijke verschillen.

In Capelle, waar aanmerkelijke verscheidenheid in kerkelijke gezindte bestaat, blijken de katholieken (vrijwel allen allochtonen) het meest negatief te staan tegenover Sprang en Vrijhoeve. Wat de hervormden betreft zijn de bonders negatiever dan de niet-bonders. Ook de bonders tellen in Capelle relatief meer allochtonen dan de niet-bonders, doch daardoor wordt het verschil in houding t.a.v. Sprang niet veroorzaakt. Ook onder de autochtonen zijn de bonders namelijk negatiever dan de niet-bonders.

Wat het onderwijs betreft, hebben de boeren met onderwijs in Sprang en Vrijhoeve een positievere houding tegenover Capelle dan de boeren zonder onderwijs, terwijl de boeren met onderwijs in Capelle en Vrijhoeve negatiever staan tegenover Sprang dan de boeren zonder onderwijs.

In Capelle hebben ook degenen die jonger dan 65 jaar zijn een negatievere houding tegenover Sprang en Vrijhoeve dan degenen die ouder zijn dan 65 jaar.

Zowel het negatiever staan tegenover Sprang en Vrijhoeve van boeren met voortgezet onderwijs als van jongere boeren, zou er op kunnen duiden dat er gesproken moet worden van een toenemende weerstand tegen Sprang en Vrijhoeve bij de Capelse boeren. Daar een van de voornaamste oorzaken hiervan wellicht het voorkomen van een aantal allochtonen in Capelle is, zou het mogelijk zijn dat bij een eveneens toenemend aantal allochtonen in Sprang en Vrijhoeve de houding van de Capelse boeren tegenover deze dorpen iets beter wordt, daar men in deze dorpen dan een aantal mensen weet welke in een overeenkomstige sociale positie verkeren.

Wat de bedrijfsgrootte betreft kan geen algemene tendentie worden geconstateerd. Slechts de boeren van 7-15 ha in Capelle staan wat negatiever tegenover Sprang dan kleinere en grotere boeren.

In het algemeen kunnen wij dus concluderen, dat Capelle bij de boeren en tuinders in de andere dorpen binnen de gemeente een hogere waardering geniet dan Sprang. De allochtonen, voornamelijk wonend in Capelle, en overigens ook de boeren met voortgezet onderwijs en een betere bedrijfsvoering, zijn daarvan met hun vrij negatieve beoordeling van Sprang, goeddeels de oorzaak.

b. Houdingen tegenover omliggende dorpen

Terwijl wij zo juist zagen dat ongeveer $\frac{1}{3}$ van de boeren en tuinders een positieve houding heeft tegenover de buurdorpen in de eigen gemeente (zij zouden er wel willen wonen), blijkt de houding tegenover andere omliggende dorpen bepaald ongunstiger. De houding tegenover Kaatsheuvel is slechts bij 10% van de boeren en tuinders gunstig, tegenover 's-Gravenmoer bij 30% gunstig. Wat betreft Waspik, Drongelen en Waalwijk ligt het percentage dat een gunstige houding heeft tussen 10 en 30.

Wat zijn de oorzaken van deze verschillen? In Sprang wordt de relatief gunstige houding tegenover 's-Gravenmoer veroorzaakt door de boeren met voortgezet onderwijs. Men krijgt de indruk dat in Sprang in het algemeen weinig sympathie voor het wonen in andere dorpen voorkomt, maar dat men voor 's-Gravenmoer (het meest nabije protestante dorp) wel een uitzondering wil maken. Vooral degenen die wat meer onderwijs hebben genoten dragen ertoe bij, dat de houding in Sprang tegenover 's-Gravenmoer gunstiger is dan die tegenover andere dorpen.

In Capelle ligt dit gedifferentieerder. De boeren met een hoger niveau van bedrijfsvoering staan er gunstiger tegenover het wonen in Waspik, 's-Gravenmoer en Drongelen, echter niet tegenover het wonen in Waalwijk en Kaatsheuvel (beide nogal verstedelijkte en r.-k. plaatsen). Wat de gunstiger houding tegenover Waspik en 's-Gravenmoer betreft, deze geldt er ook voor de boeren met voortgezet onderwijs, de allochtonen en de katholieken. Deze laatste categorieën vallen echter voor belangrijke delen samen met de categorie boeren met hoger niveau van bedrijfsvoering. Toch geldt b.v. ook voor de autochtonen dat de houding tegenover 's-Gravenmoer gunstiger is bij betere bedrijfsvoering: de genoemde verbanden kunnen dus wel gedeeltelijk geacht worden onafhankelijk van elkaar te zijn en op zichzelf te gelden.

Wij kunnen dus concluderen dat in het algemeen Capelle niet gunstiger staat tegenover de omliggende dorpen dan Sprang, maar dat wel bepaalde categorieën boeren er een gunstiger houding hebben dan andere, namelijk de betere boeren, de allochtonen en de katholieken. Kaatsheuvel en Waalwijk ondervinden echter in het algemeen weinig sympathie als woonplaats.

c. Contacten met de buitenwereld

1. Bezoeken van collega's buiten de gemeente

In alle drie de dorpen ging ongeveer 30% van de boeren en in Capelle 70% van de tuinders woleens op eigen gelegenheid kijken bij boeren of tuinders in andere plaatsen.

Dit bezoek hangt bij de boeren samen met het genoten onderwijs en met de beoordeling. Het wordt namelijk vooral gedaan door boeren met voortgezet onderwijs (0,65) en in Sprang door boeren met een hoge beoordeling (0,54, Capelle: 0,07).

2. Bezoek aan familie elders

Ongeveer 80% van de boeren en tuinders gaat weleens op familiebezoek, 65% beneden de Bergsche Maas en 30% van de boeren en 20% van de tuinders boven de Bergsche Maas.

Met de regionale afkomst houdt dit geen verband. Wel met de kerkelijke gezindte, in die zin dat alle katholieken op familiebezoek gaan beneden de Bergsche Maas, hetgeen ons niet behoeft te verwonderen. Ook gaan de boeren met voortgezet onderwijs iets meer op bezoek boven de Bergsche Maas, waartoe de boer zonder voortgezet onderwijs waarschijnlijk dus niet zo gemakkelijk besluit.

Tenslotte is er nog een duidelijk verband met de bedrijfsgrootte. Onder grotere boeren komt het minder voor dat men nooit op familiebezoek gaat en zij gaan meer op bezoek bij familie boven de Bergsche Maas dan de kleine boeren, zoals blijkt uit tabel 77.

Tabel 77

BEZOEK AAN FAMILIE ELDERS DOOR KLEINE EN GROTE BOEREN (in %)

Familiebezoek	Bedrijfsgrootte		
	< 7 ha	7-15 ha	≥ 15 ha
Geen familiebezoek	35	20	15
Beneden Bergsche Maas	60	70	60
Boven Bergsche Maas	10	30	40

Tenslotte kan vermeld worden dat er geen verband is met het niveau van bedrijfsvoering.

3. Logés

Bijna alle tuinders en ongeveer de helft van de boeren ontvangen weleens logés: echter tegenover 60% van de boeren in Capelle ontvangt slechts 40% van de boeren in Sprang logés. De oorzaak van dit verschil tussen Sprang en Capelle ligt bij de boeren zonder onderwijs. In tegenstelling tot Capelle ontvangen deze in Sprang totaal geen logés.

Dit weerspiegelt zich ten dele in de bedrijfsvoering. De boeren met lage adoptiescore in Sprang ontvangen weinig logés, hun soortgenoten in Capelle juist vele. Ditzelfde geldt voor de boeren met lage beoordeling. Eenduidig verband met de bedrijfsvoering is er dus niet.

Tenslotte bleek nog dat ook de grotere boeren meer logés ontvangen dan de kleinere.

4. Vakantie

Slechts 24 van de 139 boeren, maar ongeveer driekwart van de tuinders gingen met vakantie. Zowel bij de tuinders als bij de boeren bestond de vakantie voor bijna een derde uit een buitenlandse reis.

De meeste binnenlandse reizen betroffen familiebezoek. De buitenlandse reizen werden alleen door grotere boeren gemaakt.

Verband met kerkelijke gezindte of regionale herkomst bleek niet aanwezig. Wel met de bedrijfsvoering. De boeren met een hogere adoptiescore gingen meer met vakantie dan boeren met een lagere adoptiescore.

5. Winkelen buiten de gemeente

Vrijwel iedere echtgenote van de boeren en tuinders doet regelmatig inkopen buiten de gemeente. Wáár men dit doet wordt door velerlei factoren bepaald.

De allochtonen in Capelle (wegens het geringe aantal allochtonen in Sprang kan daar geen tendentie worden waargenomen) winkelen meer in Tilburg dan de autochtonen. De katholieken onder hen bovendien meer in Den Bosch.

De echtgenoten van grote boeren in Sprang en Vrijhoeve komen meer in Waalwijk dan die van de kleinere boeren in deze dorpen.

Ook met de bedrijfsvoering is er verband. De echtgenoten van boeren met hogere adoptiescore of beoordeling in Sprang en Vrijhoeve komen meer in Waalwijk, en die in Capelle meer in Den Bosch dan de echtgenoten van minder goede boeren.

Het behoeft ons niet te verwonderen dat de grote en betere boeren in het algemeen over betere vervoermiddelen kunnen beschikken en daardoor gemakkelijker verder weggkomen. Mogelijk ook willen zij, afgezien van dit vervoer, ook verder weg. Dat daarbij de echtgenotes in Capelle meer naar Den Bosch gaan, en die in Sprang en Vrijhoeve meer naar Waalwijk is begrijpelijk, daar het verschil in afstand tot Waalwijk en tot Den Bosch in Capelle veel kleiner is dan in Sprang en Vrijhoeve. Vanuit Sprang en Vrijhoeve kan men nog eenvoudig per fiets naar Waalwijk. Vanuit Capelle zal men al eerder met de bus gaan, en dan is men ook met bijna dezelfde moeite in Den Bosch.

Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben wij getracht een overzicht te geven van een aantal belangrijke aspecten van het sociale leven van de boeren en tuinders. Hun informele contacten met elkaar, hun deelneming aan het agrarische en het algemene verenigingsleven, hun deelneming ook aan de besturen van die verenigingen, de publieke opinie over enige onderwerpen, hun houding tot en contacten met de wereld buiten het eigen dorp, dit alles is in het voorgaande onderzocht.

Hierdoor bleek ook dat sommige groeperingen onder de agrarische bevolking minder of meer of op een eigen wijze aan het sociale leven deelnemen en daardoor soms ook een bijzondere positie in de samenleving innemen.

Bovendien is uiteraard aandacht gewijd aan de betekenis van dit alles voor het niveau van bedrijfsvoering, waar het in dit verslag uiteindelijk om gaat.

Achtereenvolgens besteden wij aandacht aan het sociale leven in het algemeen, de verschillen in deelneming daaraan tussen de diverse categorieën van boeren en tuinders en de betekenis van dit alles voor het niveau van bedrijfsvoering.

1. Het sociale leven van de boeren en tuinders

Wij onderscheiden daarin de informele en de formele plaatselijke contacten en de contacten met de omgeving. Wat de informele contacten betreft bleek dat de boeren en tuinders bijna allen weleens gaan buurten, de tuinders ook vaak bij niet-agrariërs. De boeren verlenen elkaar bovendien bijna allen weleens hulp. Het onderlinge contact kan ook plaatshebben bij het bezoeken van uitvoeringen e.d. in het dorp. Deze worden echter slechts door de helft van de boeren en tuinders weleens bezocht. Deze mogelijkheid tot weer andere informele sociale contacten wordt dus wat minder aangegrepen dan mogelijk is.

De vele algemene verenigingen, die er in Sprang-Capelle zijn, ondervonden in het algemeen zeer weinig belangstelling bij de boeren en tuinders. Aan politieke en aan sport- of muziekverenigingen neemt men zo goed als niet deel. Wel is men betrekkelijk goed vertegenwoordigd in kerkelijke en schoolverenigingen. Van de Oranjevereniging en enkele hulporganisaties zoals een kruisvereniging en een coöperatieve bakkerij zijn veel of zeer veel boeren en tuinders lid.

De deelneming aan het agrarische verenigingsleven is iets groter. Toch is er slechts één vereniging, namelijk de coöperatieve zuivelfabriek, waarvan bijna alle boeren lid zijn. Van de enige standsorganisatie die er een afdeling heeft, nl. de Noordbrabantse Mij. van Landbouw en de daaraan gelieerde coöperatie (C.L.A.V.), is slechts de helft van de boeren lid. (Opmerkelijk is overigens dat de C.B.T.B. hier geen afdeling heeft.) Ook de houding tegenover en het kopen bij de coöperatie is slechts matig. Van een fok- en controlevereniging is eveneens niet meer dan de helft van de boeren lid. Twee derde van de boeren is lid van een boerenleenbank. De tuinders zijn bijna allen lid van een tuinbouwvereniging en van een boerenleenbank.

Al met al menen wij te moeten concluderen dat het agrarische verenigingsleven wel meer belangstelling heeft dan het algemene verenigingsleven, maar dat de deelneming eraan toch nog wel veel te wensen overlaat.

Dan de verhouding tot en de contacten met de wereld buiten het dorp. De verhouding tussen de dorpen is zodanig, dat Capelle en Vrijhoeve als plaats om te wonen bij de boeren en tuinders meer sympathie hebben dan Sprang. Van de boeren en tuinders in de drie dorpen wil overigens 20 à 45% wel wonen in een van de twee andere dorpen dan dat waar men nu woont en 15 à 55% niet. De animo om in dorpen buiten de gemeente in de omgeving te wonen is nog geringer. Deze varieert van 10% t.a.v. Kaatshuvel tot 30% t.a.v. 's-Gravenmoer. Degenen die per se niet in elk van de genoemde dorpen buiten de gemeente willen wonen zijn echter gemiddeld tweemaal zo groot in aantal als degenen die er wel willen wonen.

De contacten buiten het dorp vallen duidelijk uiteen in die waaraan bijna iedereen meedoet en die waarbij slechts enkelen betrokken zijn.

De contacten met de wereld buiten Sprang-Capelle bestaan voor de meerderheid van de agrarische bevolking uit het winkelen van de echtgenote in een van de naburige grotere plaatsen en af en toe een familiebezoek. Slechts enkele boeren bezoeken weleens familie in het gebied boven de Bergsche Maas. Ook slechts enkele boeren maar wel bijna alle tuinders gaan weleens kijken op het bedrijf van een boer of tuinder in een andere plaats en gaan weleens op vakantie.

Het beeld dat wij zo verkregen hebben van het sociale leven van de boeren en tuinders duidt aan dat dit niet bijzonder bloeiend is. Zowel t.a.v. de contacten binnen als buiten de gemeente beperkt zich minstens de helft van de boeren tot de hoogst noodzakelijke, met uitzondering van het buurten. Hiermee gaat gepaard een vrij negatieve houding van de meeste boeren ten aanzien van een ander dan het eigen woondorp.

2. Verschillen in deelneming tussen de diverse categorieën boeren en tuinders

Wij zullen vervolgens de belangrijkste verschillen in deelneming aan het sociale leven tussen de diverse categorieën binnen de agrarische bevolking bespreken en in samenhang daarmee de verschillen in hun sociale posities.

Het verschil in deelneming aan het sociale leven tussen boeren en tuinders bleek in het bovenstaande al zodanig te zijn dat de tuinders niet in het algemeen, doch slechts in sommige details, namelijk het buurten met niet-agrarische bevolking en de contacten met de buitenwereld, een wijdere sociale horizon hebben dan de boeren.

Tussen de dorpen bestaat een nogal opmerkelijk sociaal-structureel verschil. Zo is er alleen in Capelle een positieve samenhang tussen het buurten enerzijds en de deelneming aan het agrarische en algemene verenigingsleven anderzijds. Opmerkelijk, want alleen in Capelle, sluit de sociale activiteit op het formele vlak die op het informele dus min of meer in. T.a.v. het algemene verenigingsleven is het in Sprang en Vrijhoeve zelfs juist andersom. Met name in Sprang komt een kleine groep boeren voor die wel bij elkaar gaan buurten maar aan het algemene verenigingsleven niet deelnemen. In Sprang is een zekere scheiding van sociale sferen. In Capelle is meer één sociale sfeer.

De bedrijfs grootte is een belangrijke factor voor de mate van deelneming aan het sociale leven. Grotere boeren blijken namelijk:

1. meer hulp te verlenen en te ontvangen en meer te buurten;
  2. meer deel te nemen aan het agrarische en het algemene verenigingsleven, meer zitting te hebben in de besturen van de verenigingen en een gunstiger houding tegenover de coöperatie te hebben;
  3. meer en verder op familiebezoek te gaan en meer logés te ontvangen.
- Zowel aan het informele als het formele plaatselijke sociale leven als aan de interlokale contacten nemen de grotere boeren dus meer deel dan de kleinere.

Het voortgezet onderwijs is evenzeer van belang in al deze sectoren. Het onder 2 genoemde geldt voor de boeren met voortgezet onderwijs evenzeer. In het informele vlak echter vallen zij op door meer naar uitvoeringen en voorstellingen te gaan. Wat het interlokale contact betreft gaan zij meer op bedrijfsbezoek bij collega's buiten de gemeente

dan de boeren zonder voortgezet onderwijs. De leeftijd is minder van betekenis. Ook de jongere boeren gaan wat meer naar uitvoeringen en voorstellingen in het dorp en nemen ook meer aan verenigingen deel.

De regionale afkomst is eveneens van betekenis. De allochtonen wonen vooral in Capelle en vormen daar 30% van de boeren. De sociale betekenis van de allochtone afkomst hangt echter sterk af van de kerkelijke gezindte waar zij meer gepaard gaat. Zowel katholieke als protestantse allochtonen bezoeken minder de uitvoeringen en voorstellingen in het dorp, echter alleen de katholieke allochtonen compenseren dit door elders meer naar dergelijke evenementen te gaan. Beide soorten allochtonen nemen meer deel aan het verenigingsleven, echter de katholieken onder hen minder aan het plaatselijke en meer buiten de gemeente. Tenslotte blijken de echtgenotes van de allochtonen wat het winkelen betreft zich meer dan de autochtonen te oriënteren op Tilburg en Den Bosch.

Tenslotte in dit verband de kerkelijke gezindte. Het is in dit hoofdstuk duidelijk geworden dat de kerkelijke gezindte een belangrijke factor vormt voor het peil van sociaal leven van de boeren en tuinders in Sprang-Capelle. In tegenstelling tot de verwachting is echter wel van de katholieken gebleken dat zij sociaal actiever zijn dan de protestanten, maar van een verschil tussen bonders en niet-bonders in dit opzicht is niets gebleken.

Het feit echter dat de katholieken vooral actief zijn in het sociale leven buiten de gemeente (in de katholieke omgeving) en in Sprang-Capelle zelf zelfs minder dan de protestanten, maakt het waarschijnlijk dat de niet-bonders, welke qua geloof toch meer gemeen hebben met de bonders dan met de katholieken, te midden van een katholieke omgeving de voorkeur hebben gegeven aan een aanpassing aan het gedragspatroon van de bonders ter plaatse.

Hiermee hebben wij reeds een van de twee in de inleiding tot dit hoofdstuk vermelde hypothesen beantwoord, zij het slechts ten dele bevestigd. De kerkelijke gezindte blijkt wel verband te hebben met de deelneming aan de samenleving, echter niet wat betreft het verschil tussen leden van de Gereformeerde Bond en andere Nederlandse hervormden. Van het verschil in levensbeschouwing tussen beiden zijn geen sociale consequenties gebleken. In principe zouden die wel aanwezig kunnen zijn, maar doordat de niet-bonders in Sprang-Capelle zich vooral oriënteren op de bonders is het mogelijk dat deze niet tot ontwikkeling zijn gekomen.

3. Verband met het niveau van bedrijfsvoering

De tweede in dit hoofdstuk behandelde hypothese kan eveneens als bewezen worden beschouwd. Het niveau van de bedrijfsvoering hangt samen met de deelneming aan en de positie in de samenleving. De deelneming aan het informele sociale leven is niet groter of geringer, maar alleen anders gericht bij de boeren met hoge en lage adoptiescore. De boeren waar men weleens gaat buurten bleken namelijk gemiddeld een iets hogere adoptiescore te hebben dan de boeren die hen noemen. Hulpverlening blijkt vooral plaats te hebben tussen boeren met een hoge en

met een middelmatige adoptiescore en tussen boeren met een lage adoptiescore onderling.

De deelneming aan het agrarische en het algemene verenigingsleven en het bekleden van bestuursfuncties is van groter omvang bij de boeren en tuinders met een hoger niveau van bedrijfsvoering. Dit geldt in het algemeen zowel t.a.v. de beoordeling als de adoptiescore. Eveneens beperkt tot de boeren in Sprang is het positief verband tussen het bezoeken van boeren elders en het ontvangen van logés enerzijds en de beoordeling anderzijds. Het op vakantie gaan is wel in het algemeen van groter omvang bij de betere boeren.

Er blijkt dus dat speciaal de contacten met het verenigingsleven en de contacten van enige communicatieve betekenis met de buitenwereld vooral door boeren met een hoog niveau van bedrijfsvoering worden onderhouden.

SAMENVATTING

Inleiding

Zoals reeds in de inleiding tot dit onderzoek werd gesteld had het tot doel een inzicht te geven in het leven en werken van de boeren en tuinders in Sprang-Capelle, dat als basis en achtergrond zou kunnen dienen van de voorlichtingsactiviteiten in het kader van de streekverbetering. Voor een werkelijk inzicht was het niet voldoende dat een hoeveelheid feitenmateriaal zou worden verzameld. Ook de samenhang tussen de afzonderlijke gegevens en bovendien de achtergronden van de situatie zou moeten worden onderzocht. Immers slechts dan zou het mogelijk zijn ook enige greep te krijgen op deze situatie, niet alleen inzichtelijk, maar ook in de vorm van min of meer concrete aanbevelingen voor de streekverbetering.

Daarom is aan de eigenlijke studie een vooronderzoek voorafgegaan. Door bestudering van de aanwezige relevante literatuur en door gesprekken met een groot aantal streekkenners konden een aantal vermoedens worden geformuleerd omtrent waarschijnlijk belangrijke samenhangen en achtergronden. Op basis hiervan kon enige richting gegeven worden aan het hoofdonderzoek, dat onder meer de juistheid of onjuistheid van deze vooronderstellingen zou moeten aantonen.

Met name werd voorondersteld dat vele boeren in sterke mate een traditioneel referentiekader zouden hebben, hetgeen betekent dat zij in gedrag en opvattingen in te sterke mate zouden vasthouden aan het oude en vertrouwde. Nu komt het zeker in een overgangsfase wel voor, dat iemand in sommige opzichten traditioneel is ingesteld en in andere opzichten zich reeds voor zover nodig aan de moderne situatie heeft aangepast. Meestal echter vertoont iemand min of meer een eenheid in zijn gedrag en opvattingen zodat hij in het algemeen of wel vooral traditioneel, of wel vooral modern is ingesteld. Deze globale houding van de persoon berust op zijn referentiekader, anders gezegd op het geheel van verhoudingen en opvattingen waar hij zich op instelt.

Volgens onze vermoedens zou de oorzaak van de traditionele instelling van vele boeren mede gelegen zijn in de historische ontwikkeling van de samenleving. Het feit dat in de omgeving een sterk afwijkende geloofsovertuiging overweegt zou bovendien een zekere sociaal-culturele isolatie en daardoor de instandhouding van een traditioneel referentiekader kunnen hebben bevorderd.

Gezien dus de waarschijnlijkheid van de aanwezigheid van een traditioneel referentiekader bij vele boeren en tuinders werd vervolgens verondersteld dat het relatief lage niveau van bedrijfsvoering daarmee zou samenhangen. Wanneer men zich namelijk in het algemeen bij het oude houdt is de kans groot dat men ook minder modern is in zijn bedrijfsvoering.

Na het opstellen van deze vooronderstellingen, waarvan de juistheid of onjuistheid zou moeten worden aangetoond om daardoor inzicht te krijgen in de huidige situatie, kon het onderzoek worden voortgezet. In deze samenvatting willen wij de resultaten daarvan nog eens in onderling verband bezien om het inzicht te verdiepen. Zij zal als volgt worden ingedeeld.

Na een overzicht van de mate van traditionaliteit van diverse categorieën boeren en tuinders zal worden ingegaan op de invloed die de (vooral recente) sociale historie daarop uitoefent.

Daarna geven wij een beknopt verslag van onze onderzoeken naar het niveau van bedrijfsvoering en de samenhangen die dit vertoont met een aantal sociale en economische gedragingen en opvattingen van de diverse categorieën boeren en tuinders en de achtergronden daarvan.

Wij zullen dan kunnen concluderen welke van de onderzochte factoren uiteindelijk invloed hebben op het niveau van bedrijfsvoering en op welke wijze deze invloed tot stand komt. Wellicht is aan de hand daarvan min of meer concreet een aantal mogelijkheden ter verbetering van dit niveau van bedrijfsvoering aan te geven.

De mate van traditionaliteit

In de loop van de voorgaande hoofdstukken hebben wij vele aspecten van het sociale en economische leven in ogenschouw genomen. Wij hebben daarbij steeds allereerst bezien in hoeverre of op welke wijze de boeren en tuinders in het algemeen daaraan deelnemen of welke houding zij ertegenover aannemen. Daarbij is het volgende gebleken.

Wat de wijze van beroepsuitoefening en de opvattingen daarover (het ondernemersschap) betreft bleken de boeren in het algemeen vrij traditioneel ingesteld. Het bleek namelijk dat slechts zeer weinig boeren bij het noemen van kenmerken van een goede boer moderne criteria aanlegden; een bedrijfseconomische boekhouding hebben of een bankrekening gebruiken. Voorts dat slechts de helft van de boeren wanneer dit wenselijk is geld voor het bedrijf wil lenen of enig begrip heeft van streekverbetering. En onder deze laatste bleek slechts de helft voordeel van de streekverbetering te verwachten. Het enige punt waarop de boeren minder traditioneel zijn is de keuze van de meeste van hen voor zelf nadenken in plaats van alleen kijken bij anderen. De tuinders zijn iets moderner in bovengenoemde zaken dan de boeren. Zij noemen meer dan de boeren moderne criteria voor de beoordeling van hun vakgenoten, slechts weinige onder hen zijn tegen geld lenen, de meeste van hen hebben een bankrekening en ten slotte verwachten zij meer voordeel van de streekverbetering. In de andere opzichten zijn zij even traditioneel als de boeren (boekhouding, kennis van het begrip streekverbetering).

Wat het gebruik maken van informatiebronnen voor het bedrijf betreft kunnen wij constateren dat de situatie bij de boeren noch volledig traditioneel, noch volledig modern genoemd kan worden. De boeren lezen bijna allen een of meer vakbladen en ongeveer driekwart van hen maakt gebruik van de voorlichtingsdienst en de voorlichtingsbrieven van deze dienst (lezen deze althans).

Van de diverse groepsmedia (praatavonden, tentoonstellingen, excursies en demonstraties) wordt echter elk slechts door 30-50% van de boeren gebruik gemaakt. Ongeveer ditzelfde aantal boeren luistert bijna altijd naar het landbouwpraatje, maakt gebruik van adviezen van handelaren, van collega's of van anderen. Wij zien dus dat de meeste der voorhanden informatiebronnen, elk door nog niet de helft der boeren wordt geraadpleegd.

Hierbij moeten wij er echter wel rekening mee houden dat de ene boer dit en de andere dat medium gebruikt en veel meer dan de helft dus minstens van enkele media gebruik maakt. Bovendien blijft het feit dat het gebruik van voorlichtingsdienst en vakbladen vrij algemeen is.

De tuinders zijn, zoals gezegd, iets moderner dan de boeren in hun gebruik van informatiebronnen. Allen lezen zij een of meer vakbladen en ongeveer driekwart gaat naar praatavonden en tentoonstellingen. Bovendien spreken zij bijna allen ook met hun collega's over bedrijfszaken. De voorlichtingsdienst wordt door slechts een derde van hen geraadpleegd, hetgeen zijn oorzaak heeft in het tekort aan personeel bij de tuinbouwvoorlichtingsdienst. Overigens vindt men wel compensatie hiervoor door iets meer dan de boeren gebruik te maken van handelaarsadviezen en bovendien van die van een particuliere "tomatendokter". Tenslotte nog een opmerking over het luisteren naar de marktberichten. Het zou als een traditionele trek kunnen worden gezien dat zowel de tuinders als de boeren slechts voor 10 à 15% regelmatig naar de radiomarktberichten luisteren. In het algemeen echter is het gebruik maken van de vele voorhanden informatiebronnen vooral bij de tuinders, maar toch ook bij de boeren, niet ongunstig te noemen, hoewel bij de boeren de groepsmedia en bij de tuinders de voorlichtingsdienst nog te weinig mensen bereiken.

Wat de gezinssituatie betreft, treffen wij ook vele traditionele trekken naast vele moderne aan. Bepaald traditioneel (hoewel in dit geval daarom niet zonder meer belemmerend, soms zelfs een bevordering van een goede bedrijfsvoering) is het feit dat driekwart van de boerinnen uit Sprang-Capelle of naaste omgeving afkomstig is en ruim 80% van boerenafkomst is. De jongere vrouwen komen echter iets vaker uit niet-agrarische kring; bij de tuinders is zelfs het grootste deel van hen van niet-agrarische afkomst.

Evenals de boeren heeft ook ruim de helft van de boerinnen voortgezet onderwijs genoten en evenals bij de boeren is dit bij hen ook vrijwel steeds landbouw(huishoud)onderwijs. In het onderwijs van de boerin komt echter evenals bij de boeren wel verandering, zodat 80% van de boerinnen beneden 35 jaar thans voortgezet onderwijs genoten heeft. Vooral de huishoudschool en het algemeen vormend onderwijs nemen in betekenis toe. Algemeen vormend onderwijs werd ook door de jongere boeren echter nog vrijwel niet gevolgd.

Ook bij de zoons en de dochters van de boeren is de toeneming van het volgen van voortgezet onderwijs te constateren, terwijl deze in het algemeen dit weer reeds vaker volgden dan hun ouders. Ondanks alle vooruitgang in het volgen van voortgezet onderwijs moet echter ook gewezen worden op enkele ongunstige aspecten t.a.v. het onderwijs. Van de thuismeewerkende zoons heeft nog 20% geen voortgezet onderwijs genoten. Slechts 2 van de 40 meewerkende zoons van 15 jaar en ouder hebben een middelbare landbouwschool gevolgd (bij de tuinders 2 van de 7 een middelbare tuinbouwschool). Het onderwijs van de boerenzonen welke als handarbeider buiten de land- en tuinbouw werkzaam zijn laat eveneens veel te wensen over. Slechts de helft van hen heeft voortgezet onderwijs genoten, waarvan bovendien nog een derde deel agrarisch onderwijs. Het onderwijs dat de dochters ontvingen is de laatste tientallen jaren veel verbeterd en is thans

gunstig te noemen. Doordat echter veel van de oudere dochters zeer weinig onderwijs ontvingen is het ook niet verwonderlijk dat zij vooral gehuwd zijn met (meestal ongeschoolde) handarbeiders, hoewel beide feiten wellicht mede het gevolg zijn van de omstandigheid dat de dochters zonder voortgezet onderwijs vooral boeren met minder dan 10 ha grond als vader hebben. En doordat vele afgevloude zoons geen (of slechts agrarisch) voortgezet onderwijs ontvingen is het evenmin bevreemdend dat zij vrijwel allen slechts ongeschoold arbeider zijn geworden. De sociaal-economische positie van vele zoons en dochters (in en buiten de landbouw werkzaam) laat door onvoldoende onderwijs dus nog veel te wensen over.

De sociaal-economische positie van de gezinsleden van de boeren en tuinders heeft nog vele andere aspecten dan dat van het onderwijs. Te beginnen bij de echtgenote, hebben wij acht gegeven op haar positie in het bedrijf en haar levensstijl. Ruim de helft van de echtgenotes van boeren en tuinders werkt mee op het bedrijf, zij het bij de tuinders vrijwel alleen in de drukke perioden. Verder delen vele echtgenotes (van tuinders zowel als van boeren) in de belangrijkste bedrijfsbeslissingen. De boerinnen verzorgen voor ruim 80% (meestal alleen) ook de betalingen van het bedrijf, de tuindersvrouwen voor 45%. In het algemeen is de vrouw dus zowel bij de tuinders als bij de boeren sterk verbonden met het bedrijf.

Wat de levensstijl betreft zijn de vrouwen van de tuinders echter veel meer modern-stedelijk ingesteld dan de boerinnen, zowel wat betreft het gebruik van moderne huishoudelijke apparatuur als wat lectuur en boodschappen doen buiten het dorp betreft. In het algemeen echter is de levensstijl nog vrij traditioneel. Bijna geen van de echtgenotes heeft een gas- of elektrisch fornuis. De meeste boerinnen werken ook nog steeds zonder boiler of geiser. Minder dan de helft van de echtgenotes komt regelmatig voor boodschappen in de stad en minder dan de helft van de boerinnen komt aan het lezen van boeken toe.

Ook de boeren en tuinders zelf vertonen in het algemeen een vrij traditionele levensstijl, de tuinders in iets mindere mate dan de boeren. Enkele voorbeelden. Minder dan de helft van de boeren en tuinders leest weleens boeken. Slechts een kwart van de boeren gaat weleens bij collega's elders op het bedrijf kijken (tuinders bijna driekwart). Slechts een kwart van de boeren wist tot welke politieke partij de minister van landbouw behoort (tuinders de helft).

De sociaal-economische positie van de thuis meewerkende zoon is afgezien van zijn niveau van onderwijs in andere opzichten nogal traditioneel. Door de afvloeiing van de helft van de zoons uit de landbouw is voor de meeste in de landbouw gebleven zoons wel opvolging op het ouderlijke bedrijf mogelijk. In de gevallen waar meer dan één zoon op het ouderlijke bedrijf meewerken is echter niets geregeld over de opvolging. Men wacht er af. Onvoldoende wordt ingezien dat de beslissing daarover tijdig genomen moet worden wil men de maatschappelijke positie van degenen die alsnog zullen moeten afvloeiën geen onherroepelijke schade toebrengen, doordat niet bijtijds een verantwoorde beroeps- en schoolkeuze kan worden gedaan.

De leeftijd waarop de zoon mee moet aanpakken op het bedrijf is gemiddeld 13 à 14 jaar. Op een leeftijd van gemiddeld 18 à 19 jaar wordt de zoon oud genoeg geacht om op de hoogte te worden gesteld van de financiële situatie van het bedrijf. Terwijl deze laatste leeftijd niet al te laat te noemen is, blijkt uit de eerste leeftijd (op 13 à 14 jaar mee aanpakken) toch wel dat de meeste zoons na de lagere school weinig gelegenheid krijgen tot vrije ontplooiing. Voorts wordt aan een geldelijke beloning voor door de zoon verrichte arbeid ook zo goed als geen aandacht geschonken. "Ze krijgen wat ze nodig hebben, kost, kleren en traktement (zakgeld)"; de meeste bedrijfshoofden stellen zich op het standpunt dat de zoon niet moet krijgen wat hij verdient, maar wat hij niet kan ontberen. Het is wel duidelijk dat dit standpunt volkomen traditioneel is en slechts past in de voorbije situatie waarin het belang, de vrijheid, de ontplooiing en de positie van de gezinsleden ondergeschikt was aan het gezinsbedrijf. Slechts 10% van de boeren acht vast loon, schuldbekentenis of winstdeling de meest wenselijke vorm van beloning voor de meewerkende zoon. Tenslotte het meebeslissen van de zoons. In het algemeen nemen slechts zoons van meer dan 20 jaar oud deel aan de belangrijke bedrijfsbeslissingen. Alles bijeengenomen krijgt het merendeel van de zoons dus weinig gelegenheid tot persoonlijke algemene ontplooiing en zal daardoor en door een matige beroepsopleiding een vrij zwakke sociaal-economische positie innemen.

Ook de sociaal-economische positie van de zoons welke buiten de land- en tuinbouw werken is zwak te noemen. De helft van deze zoons is secundair afgevloeid en voor een belangrijk deel in ongeschoolde beroepen werkzaam. Voor zover zij nog thuis wonen hebben zij in het algemeen niet de beschikking over hun eigen inkomsten. Wel ondervinden zij in de meeste gevallen bij hun ouders geen afkeuring van de nieuwere vormen van ontspanning.

De sociaal-economische positie van de dochters is over het algemeen iets beter dan die van de zoons. Niet alleen de grotere deelneming aan voortgezet onderwijs, ook het belangrijke percentage dochters dat gehuwd is met hoofdarbeiders wijst in deze richting. Hun keuze van huwelijkspartner is verder ook vrij. Dit alles geldt echter vooral voor de dochters beneden 25 jaar. Voor de oudere dochters geldt nog een traditionele situatie in die zin dat zij voor zover ongehuwd allen thuis meewerken. Wel hebben de oudere dochters voor twee derdedeel voortgezet onderwijs genoten.

De sociaal-economische positie van de diverse gezinsleden en de bedrijfshoofden overziende, kunnen wij zeggen dat vele echtgenotes, meewerkende zoons en (vooral oudere) dochters sterk door het bedrijf in beslag worden genomen en weinig gelegenheid hebben tot persoonlijke ontplooiing, mede door een matig niveau van onderwijs. Ook de positie van vele uit de landbouw afgevloeide zoons is vrij zwak, door het ontbreken van (het juiste) voortgezet onderwijs. Doordat zij afgevloeid zijn, zijn zij anderzijds wat minder gebonden aan het ouderlijke bedrijf. Dit geldt eveneens voor de vele buiten de landbouw werkzame jongere dochters, welke bovendien meestal wat meer onderwijs hebben genoten. De grote mate van afvloeiing van boerenzoons en -dochters naar beroepen buiten de landbouw houdt behalve met economische noodzaak waarschijnlijk tevens verband met de grotere mate van persoonlijke vrijheid welke men zich op deze wijze kan verwerven.

Tenslotte zijn de belangrijkste informele en formele plaatselijke samenlevingsvormen en de contacten met de buitenwereld onderzocht. De meeste boeren hebben wel informeel contact met collega's via buurpraatjes en het onderling verlenen van hulp. De overige informele contacten in het dorp zijn waarschijnlijk niet bijzonder groot. Zo gaat slechts de helft van de boeren en tuinders weleens naar uitvoeringen e.d. in het dorp. Daarnaast zijn er nog de contacten bij het kerkbezoek en andere meer toevallige contacten, zoals op straat. De vele algemene verenigingen, die er in Sprang-Capelle zijn, ondervinden zeer weinig belangstelling bij de boeren en tuinders. Uitzonderingen daarop zijn kerkelijke en schoolverenigingen, de Oranjevereniging en enige hulporganisaties. De geringe deelneming aan het algemene verenigingsleven is des te meer opmerkelijk, wanneer wij bedenken dat de boeren in Sprang-Capelle bepaald niet verspreid wonen, maar veelal te midden van de niet-agrarische bevolking. De deelneming aan het agrarische verenigingsleven is iets groter. Van een standsorganisatie is slechts ruim de helft van de boeren lid. Hetzelfde geldt voor een aantal belangrijke verenigingen zoals de K.I.- en de fokvereniging en de coöperatie.

Tenslotte is ook de communicatie met de wereld buiten het dorp gering. De boeren in elk van de drie dorpen staan in het algemeen niet gunstig tegenover de beide andere dorpen, vele zouden er niet willen wonen. De houding tegenover dorpen buiten de gemeente is nog minder positief. De feitelijke contacten die men heeft met andere plaatsen bestaan voor de meerderheid van de agrarische bevolking uit het regelmatig bezoeken van de Bossche veemarkt, het winkelen van de echtgenote in een van de naburige grotere plaatsen en af en toe een familiebezoek. De tuinders hebben alleen in zoverre zij ook vaak met niet-agrarische bevolking buurten en iets meer contacten met andere plaatsen hebben, een wijdere sociale horizon dan de boeren. Het sociale leven van de boeren en tuinders is dus niet bijzonder bloeiend te noemen, noch het informele en het formele plaatselijke sociale leven, noch de interlokale contacten.

Tot zover een overzicht van een aantal belangrijke facetten van het economische en sociale leven van de boeren en tuinders. Hoewel de tuinders in een aantal opzichten meer modern-stedelijk zijn ingesteld dan de boeren geven toch beide categorieën in het algemeen blijk van een traditioneel referentiekader. Dit algemene beeld zullen wij vervolgens meer gedifferentieerd gaan bezien voor de verschillende te onderscheiden categorieën van boeren en tuinders.

Daarbij blijkt dat van de voor deze onderscheiding gehanteerde kenmerken (woondorp, bedrijfsgrootte, leeftijd en onderwijs) vooral de bedrijfsgrootte en het niveau van onderwijs van betekenis zijn. Vooral de boeren met kleinere bedrijven en de boeren zonder voortgezet onderwijs vertonen een sterk traditioneel gedragspatroon en traditionele opvattingen. In minder opzichten blijkt de leeftijd van betekenis te zijn voor de mate van traditionaliteit. De jongere boeren nemen wel meer dan de oudere boeren deel aan de plaatselijke samenleving (hoewel in de besturen der verenigingen evenveel oudere als jongere boeren zitting hebben). Ook zijn zij in het algemeen wat minder traditioneel in hun wijze

van beroepsuitoefening. Echter in het gebruik maken van informatiebronnen en in levensstijl wijken de jongere vrijwel niet van de oudere af. Dit zelfs ondanks het feit dat de jongere meer onderwijs genoten dan de oudere en het onderwijs positief verband bleek te hebben met deze vormen van communicatie met de buitenwereld. Wat de verschillen tussen de drie dorpen betreft werd wel het een en ander geconstateerd, zonder dat daar echter een algemene lijn in kon worden ontdekt.

De betekenis van het onderwijs en de bedrijfsgrootte voor de moderniteit van referentiekader zullen wij illustreren aan de hand van de levensstijl van boer en boerin. Er is gebleken dat de levensstijl van de boer en die van de boerin positief verband houdt met het peil van onderwijs van de boer. Doordat de boer voortgezet onderwijs heeft genoten heeft hij zijn horizon kennelijk kunnen verwijden en bovendien een echtgenote gekozen welke eveneens een betrekkelijk moderne levensstijl vertoont. Dit geldt zowel voor jonge als oude, zowel voor grote als kleine boeren. Ook komt het minder vaak voor dat de vrouw in het bedrijf meewerkt wanneer de boer voortgezet onderwijs heeft genoten. Dit houdt met het voorgaande verband, daar zowel het feit dat de vrouw zich kan wijden aan haar huiselijke en opvoedende taak als het voeren van een moderne levensstijl tekenen zijn van een modern referentiekader, waarbij de vrouw niet meer zo sterk aan het bedrijf ondergeschikt is. De boer met voortgezet onderwijs blijkt zich dus meer aan het modern-stedelijke levenspatroon te refereren dan de boer zonder voortgezet onderwijs en door zijn bedrijfsvoering deze levensstijl ook beter mogelijk te maken.

De bedrijfsgrootte daarentegen welke in het algemeen wel positief verband houdt met het minder traditioneel zijn van het referentiekader, blijkt voor de levensstijl van minder betekenis. De levensstijl van de grote boer is wel moderner dan die van de kleine boer voor zover het de ouderen betreft, doch niet bij de jongeren. Waarschijnlijk is de oorzaak daarvan mede gelegen in de grotere betekenis die de bedrijfsgrootte vroeger heeft gehad voor de sociale positie van de boer en daardoor voor zijn levenshorizon. Ook het meewerken van de vrouw hangt in het algemeen niet samen met de grootte van het bedrijf. Wel hangt de levensstijl van de boerin, zowel bij jonge als bij oude boeren samen met de bedrijfsgrootte. Dit komt waarschijnlijk doordat de levensstijl van de vrouw grotendeels gemeten is naar het gebruik van moderne huishoudelijke apparatuur. Dit laatste kan sterk afhangen van de aanwezige financiën, welke op hun beurt weer met de grootte van het bedrijf samenhangen.

Zo zien wij dus dat de bedrijfsgrootte en het voortgezet onderwijs elk op eigen wijze van betekenis zijn voor het referentiekader van de boer. Hiermee hebben wij met een voorbeeld het feit geïllustreerd dat vooral de kleine boer en de boer zonder voortgezet onderwijs in Sprang-Capelle nog in sterke mate volgens het traditionele referentiekader denken en handelen.

Enige interessante samenhangen

Vervolgens willen wij nog ingaan op een tweetal interessante en belangrijke samenhangen, welke in de loop van deze studie werden geconstateerd. De eerste daarvan is het verschil in betekenis van de diverse

soorten informatiebronnen voor verschillende doeleinden. Het is namelijk gebleken dat ook in Sprang-Capelle, evenals elders in het kader van Nederlandse en Amerikaanse studies 1) is geconstateerd, vooral via de massamedia voor het eerst van nieuwe bedrijfsmogelijkheden wordt vernomen. Daarentegen wordt tot uiteindelijke toepassing van deze mogelijkheden vooral besloten na raadpleging van persoonlijke informatiebronnen, speciaal van collega's en de voorlichtingsdienst. Dit geldt zowel voor de tuinders als voor de boeren. Voor de praktijk van de voorlichting betekent deze constatering vooral dat samenwerking en een zekere werkverdeling tussen de landbouwbladen en de radio enerzijds en de voorlichtingsdienst anderzijds noodzakelijk is.

Het tweede punt betreft het patroon van contacten tussen de boeren en tuinders bij het met elkaar spreken over bedrijfszaken en bij het buurten. In het algemeen blijkt ook de informatie door collega's vooral voor de uiteindelijke beslissingen t.a.v. het toepassen van nieuwe mogelijkheden van groot belang te zijn. Via deze informele communicatiekanalen kan ook de boer die geen persoonlijk contact heeft met formele informatiebronnen, zoals de voorlichtingsdienst, toch zijn tekort aan kennis enigszins compenseren. Degenen met wie men over bedrijfszaken spreekt, bleken volgens onze gegevens in grotere getale en meer bezoek van de voorlichtingsdienst te hebben gehad dan de boeren die hen noemen. Dit werd eveneens geconstateerd door A.W. van den Ban 2). Aannemelijk is dus dat de formele voorlichting ook via informele contacten van de voorgelichten een ruimere verbreiding vindt.

De formele voorlichting doet er dus goed aan vooral contact te onderhouden met degenen waarmee vaak door anderen gesproken wordt over bedrijfszaken. Vooral de tuinders geven blijk van een aantal hechte onderlinge contacten, waardoor de voorlichting aan enkele willekeurig gekozen tuinders via gesprekken met collega's extra weerklank vindt. Ook het buurten kan daarvoor betekenis hebben. In dit verband is het belangrijk dat bij het buurten een aantal ketens bestaan van boeren die bij elkaar gaan buurten, hetgeen bevorderlijk is voor de verbreiding van kennis en inzichten door de voorlichtingsdienst, welke zelf niet rechtstreeks alle boeren bereikt.

Tot nu toe hebben wij in deze samenvatting uiteengezet in welke mate de economische en sociale opvattingen en gedragingen traditioneel bleken te zijn. In het algemeen en speciaal bij de kleinere boeren en de boeren zonder voortgezet onderwijs werd een sterk traditioneel referentiekader geconstateerd. Nadat wij vervolgens nader zijn ingegaan op enkele interessante en voor de praktijk belangrijke samenhangen in de gegevens, willen wij nu ingaan op de belangrijkste oorzaken van het ontstaan, de instandhouding en de specifieke trekken van het geconstateerde traditionele referentiekader. Twee van de drie uitgangshypothesen vandit verslag hadden daarop betrekking. In het voorgaande bleken deze juist te zijn. De belangrijkste oorzaken liggen dan ook zeer waarschijnlijk in de sociale historie en het sociale isolement.

1) Zie A.W. van den Ban: "Boer en landbouwvoorlichting", Wageningen, 1963.

2) Idem.

Historische achtergronden van de huidige situatie

In welke zin kunnen wij nu spreken van historische oorzaken en achtergronden van het traditionele referentiekader van een groot deel van de huidige boeren en tuinders in Sprang-Capelle?

In de 19e eeuw droeg de sociale structuur van Sprang zowel als van Capelle evenals die in vele andere streken van ons land duidelijk het teken van "heren en knechten". De meeste grond was in handen van een klein aantal grote boeren. Tegenover deze kleine categorie grote boeren stond een groot aantal kleine boeren, keuterboeren, landarbeiders en dagloners. Een deel van hen wist een klein stuk grond van jaar tot jaar van de grote boeren te pachten, meestal te klein om een bestaan op te leveren. Velen waren dan ook aangewezen op het werken bij de grotere boeren. Daarnaast werden ook inkomsten gevonden door in de hooi- en oogsttijd in Holland te gaan werken en verder in veehandel op kleine schaal en vooral in Sprang in de schoenonijverheid. In het algemeen echter waren de meeste inwoners afhankelijk van de grote boeren, de belangrijkste plaatselijke elite. Deze afhankelijkheid werd nog eens versterkt door de karige levensomstandigheden die met de smalle bestaansbasis gepaard gingen.

Behalve de kleine boeren, keuterboeren, landarbeiders en dagloners woonden er vooral in Sprang ook vele thuiswerkers voor de schoenonijverheid. Ook deze leefden in een grote mate van economische en sociale afhankelijkheid, namelijk t.a.v. de fabrikanten. Aangezien echter het thuiswerken voor de schoenonijverheid en de landbouw elkaar vaak als middelen van bestaan aanvulden was in feite de gehele bevolking afhankelijk van de bovenlaag van grote boeren, tot welke groep een grote sociale afstand bestond. Deze bovenlaag had ook de leiding van de samenleving formeel in handen, doordat vooral of alleen zij zitting hadden in gemeenteraad en kerkeraad en de burgemeester uit hun groep voortkwam of er nauw mee verbonden was.

Deze sterke afhankelijkheid van de meeste inwoners t.o.v. de kleine bovenlaag leidde bij vele van hen tot volgzaamheid, onderdanigheid en gelatenheid. Van 1910 tot 1930 verdween echter geleidelijk aan de bovenlaag van grote boeren, doordat de zoons veelal gingen studeren en daardoor uit het dorp verdwenen. Voor zover er een niet-agrarische maatschappelijke bovenlaag was, verdween deze ook groten-deels. Er kwam dus een hoeveelheid grond ter beschikking van de "kleine luyden" en mede daardoor verkregen deze een ruimere mate van vrijheid en maatschappelijke armslag. Men had echter economisch de tijd niet mee, gezien de crisisjaren; de strijd om het bestaan bleef zwaar, tijd voor vernieuwing was er niet. Pas de laatste tientallen jaren waren relatief gunstig, waardoor men eindelijk kans zag de schulden, ontstaan bij het overnemen van grond van de verdwenen grote boeren, af te lossen.

Al met al worden door deze historische ontwikkeling echter wel een aantal facetten van de huidige situatie verhelderd, met name het feit dat men van zijn verworven vrijheid en maatschappelijke armslag nog weinig gebruik heeft gemaakt. Gebleken is immers dat veel boeren nog weinig deelnemen aan het agrarische en nog minder aan het algemene

verenigingsleven. Dit is eigenlijk nog iets nieuws voor hen. Zij zijn voor een deel nog de eerste generatie die ervan gebruik zou kunnen maken. De bestuursfuncties van de verenigingen worden dan ook relatief sterker door de allochtonen, die zich in dit opzicht het meest vrij kunnen voelen, vervuld dan door de autochtonen. Voorts bleken de gezinsleden in sterke mate gebonden te zijn aan het bedrijf, tenzij zij waren afgevluid. De sterke binding, onder andere bestaande uit het veelal meewerken van de vrouw en de oudere dochters en de geringe mogelijkheid tot persoonlijke ontplooiing van de meewerkende zoons, is volledig verklaarbaar uit de behoeftige omstandigheden in het verleden, waarin deze gang van zaken de enig mogelijke wás. Dat vele zoons en jongere dochters een beroep buiten de landbouw kozen vloeit enerzijds voort uit de momenteel geringe toekomstmogelijkheden op de nog veelal kleine landbouwbedrijven, doch zal anderzijds bevorderd zijn doordat vele huidige boeren of hun vaders vroeger ook zelf met één been buiten de landbouw hebben gestaan. Ook de beroepsbinding van de huidige boeren was niet bijzonder groot, slechts ruim de helft van hen zou als zij jong waren weer boer worden. Ook dit vloeit voort uit het feit dat men lange tijd gedwongen was zijn beroep in de allereerste plaats te zien als een bestaansmiddel. Pas nu begint de liefde voor het vak enige kans te krijgen. Daar staat echter tegenover dat de huidige mogelijkheden voor de kleine boer weer verre van rooskleurig zijn. Niettegenstaande dit blijkt echter bij een aantal jonge boeren een hoge mate van beroepsbinding voor te komen, welke echter in tegenstelling tot de beroepsbinding van de oudere boeren, die meer traditioneel van aard schijnt te zijn, zeer waarschijnlijk gebaseerd is op het genoten voortgezet onderwijs.

Enige andere aspecten van de huidige instelling van de boeren, met name de argwaan tegenover handelaren en coöperatie beide, zijn rechtstreeks terug te leiden op het vroegere "knechtschap" t.a.v. fabrikanten en grote boeren, welke met allerlei middelen, zoals de gedwongen winkelen bij de fabrikanten en het jaarlijks verpachten van grond door de grote boeren hun greep op de massa van afhankelijke "kleine luyden" trachtten te behouden. Dat men ook in het gebruik van informatiebronnen en in de beroepsuitoefening nog weinig progressief is houdt duidelijk verband met de vroegere karige en afhankelijke omstandigheden die weinig tot initiatief aanzetten.

Vanzelfsprekend haast is de al te grote voorzichtigheid die velen in acht nemen t.a.v. het lenen van geld voor het bedrijf. Financiële onafhankelijkheid staat hier gezien de historie waarschijnlijk bijzonder hoog aangeschreven. Tenslotte is de volgens moderne maatstaven al te grote mate van bezoek aan de Bossche veemarkt wellicht gemakkelijk terug te leiden tot de vroegere noodzaak tot veehandel in het klein. Nog een aantal andere zaken zouden wellicht rechtstreeks verklaard kunnen worden uit de vroegere afhankelijkheid, armoede, noodzaak tot nevenberoepen en daarmee gepaard gaande gelatenheid en kortzichtigheid. Het is echter in het algemeen wel aannemelijk dat de historische ontwikkeling nog zijn stempel drukt op de huidige situatie en vooral die van de kleine boeren.

Ook langs statistische weg is dit op een aantal punten in het voorgaande aangetoond. Wat wij daar hebben samengevat onder het begrip ondernemersschap bleek vooral traditionele trekken te vertonen bij de

kleinere en oudere boeren, terwijl deze tevens opvielen door een beroepsverleden en sociale afkomst van minder sterk agrarische aard. Die boeren dus (oudere en kleinere), welke in het algemeen minder vaak van agrarische afkomst zijn, wier vader vaker geen boer was of vaker in agrarische loondienst werkte en die zelf minder vaak thuis meewerkten, vertonen ook een minder modern ondernemersschap. Met name degenen dus wier vader vroeger nauwelijks een eigen stuk grond bebouwde en allerlei niet-agrarische beroepen uitoefende als neven- of als hoofdberoep, blijken thans zelf het meest behoudend te zijn in hun beroep van boer.

Sociaal-geografische achtergronden

Vervolgens willen wij een tweede belangrijk gebleken achtergrond bespreken, de sociaal-geografische factor. Reeds eeuwenlang is Sprang-Capelle een reformatorische enclave te midden van een overwegend katholieke omgeving. Gezien de grote tegenstelling in levensbeschouwing tussen de hervormden en de katholieken was een zekere mate van isolatie van Sprang-Capelle zeer waarschijnlijk. Hier komt nog bij dat de gevoelens in de kringen van de Gereformeerde Bond jegens de Katholieke Kerk in het algemeen positieve contacten tussen beider leden bepaald niet bevorderen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de katholieken in Sprang-Capelle voor het grootste deel van hun sociale contacten op de katholieke omgeving georiënteerd zijn, waar zij bovendien vrijwel allen vandaan komen. De bonders daarentegen beperken zich in hun contacten met de omgeving grotendeels tot het neutrale terrein van de Bossche veemarkt en tot familiebezoek.

De niet-bonders wijken in hun sociale leven niet af van de bonders. Van hen is 85% autochtoon, evenals van de bonders. Zij hebben dus evenals deze hetzelfde sociale en economische verleden achter de rug. Bovendien zijn zij weliswaar niet-bonder, doch zullen als protestant meer de neiging hebben zich te oriënteren op de bonders in hun woonplaats dan op de katholieke wereld daarbuiten, vooral ook omdat zij grotendeels geboren en getogen zijn in Sprang-Capelle. Deze redenen vormen tezamen de verklaring voor het feit, dat alleen de katholieken in relatief sterke mate aan het sociale leven deelnemen, zij het aan dat buiten Sprang-Capelle. Zij wonen wel in Sprang-Capelle, maar zijn er nog weinig in de gemeenschap opgenomen, hetgeen ook niet goed mogelijk is vanwege de nog grote culturele verschillen.

De isolatie van de autochtone bevolking ten opzichte van de buitenwereld leidt niet alleen tot het ontbreken van verschil in gedragspatroon tussen bonders en niet-bonders en tot een zekere outsider-positie van de katholieken. Ook leidt zij ertoe dat de allochtone bonders in Sprang-Capelle er een bijzondere functie hebben. Deze hebben namelijk een groter aandeel in het verenigingsleven en de besturen daarvan dan de autochtone bonders. Zij hebben dan ook niet de vroegere plaatselijk sociale verhoudingen meegemaakt en konden de eersten zijn die zich in Sprang-Capelle sociaal wisten te ontplooiën.

Al met al blijkt de isolering van de autochtone bevolking ertoe geleid te hebben dat er thans in sociaal opzicht in Sprang-Capelle drie groepen van boeren bestaan:

1. degenen die het karakter van de plaatselijke cultuur bepalen, de autochtone protestanten;
2. degenen die het meest actief zijn in het plaatselijke sociale leven, de allochtone protestanten;
3. de weinig geïntegreerde groep, de katholieken.

In verband hiermee bestaat wel enig verschil tussen de situatie in Sprang en die in Capelle. Vrijwel alleen in Capelle zijn de tweede en de derde groep aanwezig en bovendien de tuinders. Drie groepen dus die relatief minder traditioneel zijn ingesteld. De allochtone protestanten zullen via het formele sociale leven hun invloed uitoefenen, hoewel over de feitelijke invloed niets bekend is. De katholieken, welke meer op de buitenwereld zijn gericht, hebben echter toch ook wel enig contact met de autochtone bevolking. In het buurten bijvoorbeeld, hetgeen zij wel in mindere mate doen dan de niet-katholieken, beperken zij zich niet tot geloofsgenoten. Op het informele vlak treft men immers altijd ook wel mensen van andere overtuiging, met wie men het kan vinden, zeker als men als buur elkaar vaak ziet. Hoe dit alles ook zij, in enige opzichten hebben wij in Capelle dus een situatie die meer mogelijkheden biedt dan die in Sprang tot het nader in contact komen van de autochtone agrarische bevolking met de opvattingen van mensen uit minder traditionele kring. Hier staat tegenover dat de bevolking in Sprang veel meer in de stedelijke invloedssfeer verkeert dan die in Capelle, waardoor juist dit dorp weer extra mogelijkheden heeft tot contacten met de buitenwereld en beïnvloeding daardoor.

Capelle ondervindt voorts de meeste invloed van de historische ontwikkeling. De aanwezigheid van allochtonen, katholieken en tuinders is er al een rechtstreeks gevolg van met een waarschijnlijk gunstige uitwerking. Anderzijds echter is de afkomst van de boeren in Capelle vaker minder sterk agrarisch, hebben er meer boeren vroeger niet thuis meegeewerkt en heeft het proces van bedrijfsvergroting vooral daar plaatsgehad (omdat vooral daar grond vrijkwam). Mede door de enigszins andere afkomst van de boeren in Capelle is het waarschijnlijk te verklaren dat de oudere boeren daar minder voortgezet onderwijs genoten dan die in Sprang. Ten nadele van Capelle werkt ook de leeftijdsopbouw van de boeren aldaar en de bedrijfsgroottestructuur. Ondanks dit alles menen wij echter toch dat in Capelle mogelijk vernieuwing van opvattingen en gedragspatroon de beste kansen heeft door de aanwezigheid van enkele agrarische groeperingen die minder traditioneel zijn ingesteld.

Ineengrijpen van de diverse achtergronden

Aan het eind gekomen van onze bespreking van de achtergronden van het in het algemeen opmerkelijke traditionalisme in gedrag en opvattingen bij een groot deel van de Sprang-Capelse agrarische bevolking menen wij deze achtergronden als volgt in elkaar te zien grijpen. Zeer belangrijk is geweest de vroegere afhankelijkheid van de brede massa t.o.v. de bovenlaag van grote boeren. Het verdwijnen van de grote boeren en de verbetering der economische omstandigheden hebben echter niet geleid tot een voldoende omschakeling van het referentiekader. Nawerking van de historische situatie heeft dit veroorzaakt, terwijl de contacten met de buitenwereld nog ontbraken om aanleiding te geven tot deze omschakeling. Deze situatie duurt in Sprang en Capelle nog in zekere mate voort. Echter in Capelle zijn mede door het verdwijnen van de vroegere grote boeren een aantal allochtone bonders en katholieken binnengekomen en een groep van tuinders ontstaan, waardoor de isolatie waarschijnlijk minder

zal worden en aanpassing dus gemakkelijker zal kunnen plaatshebben. In Sprang is een begin van openbreking van de samenleving echter eveneens in de hand gewerkt door de toenemende contacten met de stad.

Invloed op het niveau van bedrijfsvoering

Nu wij hebben gezien dat in het algemeen vooral de kleine boeren en boeren zonder voortgezet onderwijs in Sprang-Capelle sterk traditioneel zijn ingesteld onder invloed van de historische ontwikkeling en de culturele en sociale isolatie, willen wij tot slot resumeren hoe dit alles inwerkt op het niveau van bedrijfsvoering. Wij veronderstelden namelijk dat het in het algemeen lage niveau van bedrijfsvoering bij de boeren in Sprang-Capelle mede een gevolg zou zijn van het traditioneel referentiekader.

Dit niveau van bedrijfsvoering is ook sterk afhankelijk van de produktieomstandigheden. Deze zijn in Sprang-Capelle verre van gunstig te noemen, zoals wij in hoofdstuk II zagen. Vooral de waterstaatkundige toestand en de verkavelings- en ontsluitingstoestand zijn zeer ongunstig en vormen ernstige belemmeringen voor een goede bedrijfsvoering.

Voor zover het niveau van bedrijfsvoering niet van de aard van de produktieomstandigheden en de omvang van de arbeidsbezetting, maar speciaal van de ondernemer afhankelijk is, hebben wij het in de voorgaande hoofdstukken gemeten met twee maatstaven. Namelijk aan de hand van de mate van gebruik maken van door iedereen toepasbare, door de voorlichtingsdienst aanbevolen, landbouwmethoden en tevens aan de hand van de beoordeling door een commissie van deskundigen. De eerste maatstaf noemden wij de adoptiescore, de tweede de beoordeling. Beide maatstaven bleken statistisch nauw samen te hangen, doch hebben ook elk een zekere eigenheid welke bij de beoordeling vooral ligt in deskundigheid, toewijding en organisatievermogen en bij de adoptiescore uiteraard in het toepassen van moderne landbouwmethoden.

Een relatief hoog niveau van bedrijfsvoering bleek vooral voor te komen bij de tuinders en bij de grotere boeren en de boeren met voortgezet onderwijs. (Vooral in Vrijhoeve en Capelle komen ook een aantal boeren voor met een hoog niveau van bedrijfsvoering, ondanks het feit dat zij geen voortgezet onderwijs genoten.)

Evenals de boeren met een vrij sterk traditioneel ondernemersschap zijn ook de boeren met een laag niveau van bedrijfsvoering dus vooral de kleinere boeren en de boeren zonder voortgezet onderwijs. Ook rechtstreeks statistisch verband bleek te bestaan tussen het ondernemersschap en het niveau van bedrijfsvoering. Duidelijk blijkt daarbij weer eens dat moderniteit in één opzicht meestal samengaat met moderniteit in andere opzichten, m.a.w. dat het totale referentiekader bepalend is voor het gedrag. Boeren zonder bankrekening, boeren die negatief staan tegenover leningen voor het bedrijf en tegenover de streekverbetering zijn tevens vooral de minder goede boeren.

Ook bleek de mate van beroepsbinding, zij het alleen bij de jongere boeren en de boeren met onderwijs, van betekenis voor het niveau van bedrijfsvoering. Waarschijnlijk is het dus zo, dat alleen de gehechtheid aan het eigen beroep welke veroorzaakt is door het volgen van voortgezet

onderwijs (lagere of middelbare landbouwschool), een gunstige invloed heeft op het niveau van bedrijfsvoering. De beroepsbinding echter die stoelt op meer traditionele criteria, zoals de gehechtheid aan het eigen erf, heeft voor een goede bedrijfsvoering geen effect.

Wat het gebruik van informatiebronnen betreft bleek dat de boeren die meer dan anderen landbouwbladen lezen, gebruik maken van de diverse groepsmedia en de voorlichtingsdienst, ook vrij vaak een hoger niveau van bedrijfsvoering hebben dan degenen die er geen of minder gebruik van maken. Daarentegen kan dit niet gezegd worden van degenen die van handelaarsadviezen gebruik maken en zij die naar radio-landbouwrubrieken luisteren. Wat men via de handelaren en de radio hoort zal zeker wel zijn nut hebben, maar zowel de minder goede als de betere boeren luisteren ernaar, het is dus niet iets wat typisch samengaat met een hoog niveau van bedrijfsvoering.

Wij zien aan dit voorbeeld dat het gebruik maken van bepaalde informatiebronnen niet zonder meer het niveau van bedrijfsvoering helpt verhogen. Er mag alleen geconcludeerd worden dat de betere boer meer en grotendeels andere informatiebronnen gebruikt dan de minder goede, hoogstwaarschijnlijk doordat zijn referentiekader anders is. Natuurlijk heeft het regelmatig gebruik maken van moderne informatiebronnen grote betekenis voor de bedrijfsvoering, maar vooral via een langzame inwerking op en omschakeling van het referentiekader van de boer. Extra voorlichting zal zeker groot nut hebben, mits echter de boer in staat en bereid is zich er diepgaand door te laten beïnvloeden. Weerstand tot verandering houdt in het algemeen immers in een weerstand tegen communicatie, dus de weigering, het niet genegen zijn tot of het niet kunnen ontvangen van voorlichting. De houding van vele boeren, het wantrouwen van het nieuwe en vreemde in hun bestaan (o.a. vanuit de historie begrijpelijk) belemmert mogelijk lange tijd de werkelijke belangstelling voor mogelijke verbeteringen. Wellicht zal het nodig zijn aanschouwelijke voorlichting te geven door het gebruik maken van voorbeeldbedrijven. Doch laten wij daar in de aanbevelingen op terugkomen.

Het niveau van bedrijfsvoering van de boeren bleek ook het hoogst te zijn bij de boeren die zelf en wier echtgenote een meer moderne levensstijl vertonen, doch vrijwel uitsluitend indien de boer geen voortgezet onderwijs genoot. Waarschijnlijk wordt dit veroorzaakt door de grote betekenis van het voortgezet onderwijs voor het niveau van bedrijfsvoering, zodat de levensstijl bij de boeren met voortgezet onderwijs geen extra effect meer heeft op het niveau van bedrijfsvoering. Overigens geldt waarschijnlijk ook hier weer dat niet de levensstijl zelf oorzaak behoeft te zijn van een hoger niveau van bedrijfsvoering, (afgezien van de stimulans die het daartoe geeft doordat deze levensstijl meer financiële eisen stelt dan de traditionele), maar meer een van de tekens is van een modern referentiekader. Dit betekent voor de praktijk dat de blijkens zijn contacten, lectuur, communicatiemiddelen en huisinrichting meer stedelijk ingestelde boer meer genegen is tot veranderingen en nieuwe landbouwmethoden. Dit zien wij in het algemeen ook bij de tuinders; deze hebben bijvoorbeeld meer buurtcontacten

met niet-agrarische bevolking en een moderner levensstijl dan de boeren, hetgeen bij hem eveneens samengaat met een hoger niveau van bedrijfsvoering.

Het niveau van bedrijfsvoering hangt ook duidelijk positief samen met het onderhouden van contacten, zowel met het agrarisch en het algemeen verenigingsleven, als met de buitenwereld. En ook hier geldt weer dat het niet zozeer de respectievelijke vormen van contact op zichzelf zijn die de bedrijfsvoering gunstig beïnvloeden, al zal dit zeker op de duur het geval zijn. Doch zowel de sociale als de economische activiteiten vloeien voort uit de gehele instelling, uit het referentiekader, dat nog belangrijk beïnvloed wordt door het vroegere gemis van werkelijke zelfstandigheid.

In allerlei facetten van het leven en werken van de Sprang-Capelse agrarische bevolking zien wij dus dat naarmate het referentiekader traditioneler is, ook het niveau van bedrijfsvoering volgens de huidige maatstaven ongunstiger is. Zowel het niveau van bedrijfsvoering als de andere economische en sociale opvattingen en gedragingen worden beïnvloed door de behoudensgezindheid en de passiviteit van de meerderheid van de agrarische bevolking, welke o.a. door het verleden ontstaan is. De bedrijfsvoering en de andere opvattingen en gedragingen beïnvloeden elkaar echter ook wederzijds en bovendien, zolang er geen sociale of economische noodzaak is tot wijziging van gedrag en opvattingen, zal ook de traditionele grondhouding blijven bestaan. Om de economische noodzaak tot wijziging hiervan en de harde voltrekking daarvan te voorkomen zal het dus nodig zijn de grondhouding voor zover ombuiging daarvan materieel noodzakelijk is, te beïnvloeden door het stimuleren van ruimere sociale contacten met mensen buiten eigen kring en verschaffing van meer onderwijs, meer voorlichting en meer voorbeeldwerking.

Wij zijn ons ervan bewust dat menig interessant detail dat praktische betekenis heeft voor de voorlichting in deze samenvatting niet herhaald werd. De conclusies van deze studie zijn slechts in grote lijnen samengevat. Onze uitgangshypothesen zijn geverifieerd en juist bevonden. De situatie is beschreven, de achtergronden zijn nagegaan en de gevolgen voor het niveau van bedrijfsvoering onderstreept. Wij kunnen thans het volgende concluderen:

1. de produktieomstandigheden, met name de waterstaatkundige, de verkavelings- en de ontsluitingstoestand zijn in Sprang-Capelle zo ongunstig dat de bedrijfsvoering van de boeren er ernstig door belemmerd wordt;
2. het relatief lage niveau van bedrijfsvoering van de boeren in Sprang-Capelle hangt ook samen met een grote mate van traditionaliteit in hun economische en sociale opvattingen, resp. gedragingen en in het algemeen met een traditioneel referentiekader;
3. dit referentiekader is mede zo traditioneel door de historische ontwikkeling van de samenleving in Sprang-Capelle. Vooral vele kleine en oudere boeren zijn nog gevormd door de vroegere situatie van economische en sociale afhankelijkheid;

4. de instandhouding van het traditionele referentiekader wordt bevorderd door de sociaal-culturele isolering van de samenleving ten opzichte van haar, in godsdienstig opzicht sterk afwijkende omgeving;
5. ook het voortgezet onderwijs bleek van grote betekenis voor het niveau van bedrijfsvoering en het referentiekader in het algemeen.

Thans resten ons nog de praktische conclusies daaruit te trekken om met vrucht de huidige situatie in de gewenste banen te leiden. Wij zullen dit in eerste instantie doen in een aantal aanbevelingen, waarin tevens meer gedetailleerde conclusies zijn verwerkt.

AANBEVELINGEN

Dit onderzoek werd speciaal verricht ten behoeve van de voorlichtingsactiviteiten in het kader van de streekverbetering. Om deze voorlichting op de juiste wijze te brengen, was een inzicht vereist in de specifieke achtergronden van het lage niveau van bedrijfsvoering bij de boeren in Sprang-Capelle. De aandacht is daarom in het voorgaande, behalve op de zeer ongunstige produktieomstandigheden, vooral ook gericht geweest op de sociale en culturele factoren. Het is wenselijk te dezer plaatse de aandacht van de gemeentelijke en andere autoriteiten te vestigen op de zeer slechte produktieomstandigheden, zeker nu in dit gebied ook een ruilverkaveling zal plaatshebben. Vervolgens willen wij uiteraard speciaal aan de streekverbeteringsautoriteiten een aantal aanbevelingen voorleggen en tenslotte de positie en taak van enkele andere personen en instellingen in dit verband schetsen.

1. Enige kritieke aspecten van de agrarische structuur

De grote afvloeiing van boerenzoons uit de landbouw heeft binnen afzienbare tijd tot gevolg dat vele bedrijfshoofden van kleine bedrijven geen opvolger meer zullen hebben. Dit levert onder meer het gevaar dat het toch al vrij moeizame agrarische verenigingsleven veel aan betekenis zou gaan verliezen. Anderzijds levert het echter kansen voor bedrijfsvergroting voor de overblijvende boeren. Het zou overigens wellicht goed zijn wanneer ook boeren uit de omgeving de kans kregen zich op de vrijkomende grond in Sprang te vestigen, daar de sociaal-culturele isolatie van dit dorp daardoor wellicht vermindert. Versnelling van het proces van herstructurering zal echter moeilijk zijn, daar vele oudere boeren niet van hun bedrijf af zullen willen en hoezeer geld ook aanspreekt, weinig gevoelig zullen zijn voor beëindigingspremies. In elk geval eisen de gevaren en de mogelijkheden die de grote afvloeiing biedt voor de agrarische structuur een nauwlettende aandacht van de overheid. Een gedeelte van de vrijkomende grond kan wellicht voor uitbreiding van de tuinbouw worden aangewend.

Een ander aspect van de agrarische structuur, de verkaveling, dient in dit verband eveneens aangestipt te worden. Door de zo juist beschreven mogelijkheid van een aantal in de naaste toekomst vrijkomende bedrijven heeft de verbetering van de verkaveling 1) en de infrastructuur van het gebied goede kansen. De houding van de boeren tegenover ruilverkaveling is echter niet onverdeeld gunstig te noemen. Vooral een grootse opzet daarvan, welke relatief zware financiële lasten voor de boeren meebrengt en waarvan de voordelen niet direct zichtbaar zijn, zal bij velen op weerstanden stuiten. Bovendien zullen vele boeren in eerste instantie waarschijnlijk niet volledig de voordelen weten te benutten, welke een ruilverkaveling hun kan geven. In dit verband is het dan ook een gunstige omstandigheid dat aan de

1) Voor gegevens over de huidige verkaveling zie hoofdstuk II en bijlage 4.

ruilverkaveling een streekverbetering voorafgaat, welke zal trachten de boeren meer ontvankelijk te maken voor moderne bedrijfseconomische inzichten.

2. Aanbevelingen voor de streekverbeteringsautoriteiten

De voorlichtingscampagne, welke in het kader van de streekverbeteringsactiviteiten zal plaatshebben, is te onderscheiden in de economisch-technische, de agrarisch-sociale en economisch-sociale en de huishoudelijke voorlichting. Ten aanzien van elk van deze is min of meer aan te geven welke onderwerpen, gezien de huidige situatie, het meest om voorlichting vragen, welke bevolkingsgroeperingen dit vooral betreft, welke weerstanden daarbij zijn te overwinnen en op welke wijze deze waarschijnlijk het best zijn te overwinnen.

Economisch-technische voorlichting

Over het algemeen is het niveau van bedrijfsvoering bij de boeren laag. Talloze onderwerpen zouden zijn op te noemen welke om voorlichting vragen. Enige voorbeelden zijn het feit, dat meer dan de helft van de boeren geen voederrantsoenen voor het rundvee berekent of laat berekenen en geen gebruik maakt van K.I. en melkcontrole. Vele zullen wel de mogelijkheid ervan kennen, maar moeten ertoe gebracht worden deze toe te passen. Hetzelfde geldt voor bedrijfsbeslissingen, het gebruik maken van bedrijfseconomische boekhoudingen en het geld lenen voor investeringen.

De wijze van voorlichten schijnt in deze dus belangrijker dan bepaalde onderwerpen van voorlichting. Pure voorlichting zal niet baten, het gaat om de overtuigingskracht. Vooral de kleine boeren en de boeren zonder voortgezet onderwijs vertonen in vele gevallen passiviteit, argwaan en "kortzichtigheid". De houding van deze boeren noopt ertoe vooral via persoonlijke voorlichting te werk te gaan. Zoals bij de boeren voorts ook bleek hebben de groepsmedia namelijk voorlopig te weinig aantrekkingskracht, terwijl de massamedia voor het besluit tot toepassing van moderne mogelijkheden in het algemeen te weinig overtuigingskracht hebben. Slechts door herhaald persoonlijk bezoek is er een mogelijkheid tot persoonlijke overtuiging. Anderzijds hebben de groepsmedia als voordeel dat de individuele boer ook de reacties van collega's kan waarnemen, hetgeen voor deze traditionele samenleving toch van grote betekenis is voor de persoonlijke besluitvorming. Wellicht heeft daarom het gelijktijdig aanwenden van persoonlijke en groepsvoorlichting de beste kansen.

De wijze van benaderen van de boeren in de persoonlijke voorlichting zal sterk het karakter van "counseling" dienen te dragen, d.w.z. een vrij gesprek waarin men de boer uitlokt tot uitspreken zodat hij zich opgelucht gaat voelen. Tegenspreken is daarbij uit den boze. In plaats daarvan dient men werkelijk en geen geposeerd begrip te tonen voor zijn opvattingen, zijn persoonlijke situatie en zijn bezwaren tegen het een en ander. Vervolgens dient men niet al te sterk te gaan redeneren, hoogstens kan men al meedenkend met de boer enige punten aangeven waarin hem duidelijk wordt dat zijn mening toch niet geheel aansluit bij zijn huidige situatie. Bij wijze van voorbeeld: het lenen van geld voor bedrijfsinvesteringen. Menige boer zal er tegen zijn, omdat "als je eenmaal in de schuld zit, je er niet zomaar meer uitkomt". "Dit is ook zo, maar is dit een bezwaar?" In een dergelijk

vrij gesprek komt de boer er wellicht toe vervolgens te vertellen dat hij eertijds kans heeft gezien wat grond te bemachtigen en eigen boer te zijn, maar zich toch pas volledig vrij kon voelen toen de schuld afgelost was. Hij heeft daar lang naar verlangd en nu is het gelukkig zover. Momenteel echter, zo zou de voorlichter kunnen antwoorden, is de situatie in zoverre gewijzigd dat men er als boer niet meer komt met een stuk grond en hard werken. Vele andere boeren maken immers gebruik van arbeid besparende werktuigen en machines, waartegenover de eigen arbeid aan betekenis verliest. Dit kan men de boer vertellen, doch zijn eigen beeld van de situatie is wellicht zo vast verankerd, dat dit niet direct overtuigend kan werken en hem ertoe zal brengen nu zo nodig geld te gaan lenen. In een langdurig proces van begripvol laten uitpraten en tegelijkertijd aspecten van zijn nieuwe situatie aan te geven, zal hij langzamerhand met deze laatste vertrouwd kunnen geraken en zich erin kunnen verplaatsen. Het referentiekader van de boer kan slechts langzaam worden omgebogen en toch is dit een noodzaak voor het succes van de economisch-technische voorlichting.

In de aanwending van groepsmedia (praatavonden, tentoonstellingen, demonstraties en excursies) zal het accent meer op de concrete voorlichting kunnen liggen, op de kennismaking met de nieuwe mogelijkheden. Overigens bieden ook deze contacten vele kansen tot het doorpraten van het voor en tegen van het een en ander, waarbij de officiële voorlichter het gesprek eveneens in de richting van de dieperliggende opvattingen kan leiden. Overleg en samenwerking met sociaal-pedagogische en groepspsychologische deskundigen zal hiertoe zeer nuttig kunnen zijn.

De tuinders vereisen niet zulk een fundamentele benadering. Zij zijn bereid allerlei mogelijke verbeteringen toe te passen en doen dat reeds lang en met succes. Ook staan zij positief tegenover de streekverbeteringsactie. Wel verdient het personeelstekort bij de tuinbouwvoorlichtingsdienst de aandacht. De tuinders zijn erover ontstemd dat zij van deze laatste nauwelijks gebruik kunnen maken, daar deze dienst weinig bedrijfsbezoeken aflegt.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de economisch-technische voorlichting in het algemeen. De voorlichtingsdiensten kunnen zeer goed gebruik maken van het feit dat de boeren en tuinders ook informele contacten met collega's hebben. Door de formele voorlichting wat meer te richten op degenen die zelf met vele anderen contact hebben, is het rendement aanzienlijk te verhogen.

Voorts zouden wij willen benadrukken dat de diverse media gecombineerd gebruikt dienen te worden en samenwerking tussen de diverse voorlichtingsorganen dus zeer belangrijk is.

Behalve de voorlichtingsmedia, schijnt ook van belang enige boeren, die relatief veel contact hebben met collega's, tot medewerking te bewegen voor toepassing van moderne bedrijfsmogelijkheden op hun bedrijf. Weliswaar is de voorbeeldwerking daarvan wellicht slechts oppervlakkig. Als aanvullend middel heeft het echter zijn eigen waarde, doordat het de boeren in de omgeving van deze in nauw contact met de voorlichtingsdienst werkende bedrijven in staat stelt eerst het economische succes van de nieuwe methoden te aanschouwen. De tot medewerking uit te nodigen bedrijven dienen echter geen financiële vergoeding hiervoor te krijgen, daar dit de voorbeeldwerking vertroebelt. Ook moeten bedrijven gekozen worden van middelgrote en kleine omvang.

Agrarisch-sociale en economisch-sociale voorlichting

a. De afvloeiing van de zoons heeft ook een persoonlijke zijde. Veelal heeft afvloeiing onder de druk van de economische omstandigheden wel plaats, maar een economische positieverbetering levert zij nochtans waarschijnlijk nauwelijks op. Vooral degenen die op latere leeftijd afvloeien hebben vaak geen voortgezet onderwijs genoten, zeer tot schade van hun economische en sociale positie. Het onderwijs en ook begeleiding van de school- en beroepskeuze verdient daarom sterk de aandacht. Van het middelbaar landbouwonderwijs wordt nog zo goed als geen gebruik gemaakt. Vele ouders achten dit echter wel gewenst. De weerstanden schijnen hierin dus niet groot. Dit geldt ook voor de weerstanden tegen afvloeiing van zoons en dochters uit de landbouw. School- en beroepskeuzevoorlichting hebben dus alle kansen.

b. De positie van de gezinsleden op het bedrijf kan aanzienlijk verbeterd worden. Het onderwijs laat te wensen over, zodat de stimulans tot persoonlijke ontplooiing al niet zo groot is, de traditionele trekken van het gezinsbedrijf in Sprang-Capelle remmen deze nog eens te meer af. Vooral verdient de aandacht het vrijwel ontbreken van arbeidsloon voor de meewerkende zoons. Zowel bedrijfseconomisch als voor de vererving en voor de ontplooiingskansen van de zoon is dit nadelig. Deze argumenten kan men in de voorlichting gebruiken, doch ook hier zijn sterke traditionele - dus niet door redenering te overwinnen - weerstanden te verwachten. De benaderingswijze zal analoog moeten zijn aan die van de economisch-technische voorlichting. Men moet de boer zelf laten afrekenen met zijn vroegere opvattingen, door hem begripvol te laten uitspreken en hem langzaam aan een beeld te geven van de nieuwe situatie. Nauwe samenwerking met de economisch-technische voorlichting is hierbij uiteraard zeer wenselijk.

c. Ook het sociale leven in Sprang-Capelle eist nadere aandacht. De deelneming van de boeren aan het agrarische en nog meer het algemene verenigingsleven is vrij gering. Grotere deelneming is ongetwijfeld nuttig; hen ertoe te bewegen zal echter zeer moeilijk zijn. Dit zal wederom slechts kunnen geschieden door individuele en groeps"counseling", waardoor men eraan went zijn eigen sociale situatie anders te gaan zien dan voorheen noodzakelijk was. Men blijft echter waarschijnlijk nogal geremd in zijn formele sociale contacten, gezien de plaatselijke sociale historie.

Nieuwe verenigingen zijn niet nodig. Men moet alleen leren de bestaande meer te gebruiken. Wel kan in dit verband aandacht worden gegeven aan de integratie van de drie dorpen in Sprang-Capelle. De verbetering van de verhouding tussen de drie dorpen, al is enige rivaliteit natuurlijk gezond, is wellicht ook in streekverbeteringsverband te bevorderen. Activiteiten, welke in de gemeente één centrum vereisen kunnen het best in Vrijhoeve - dat niet alleen geografisch maar ook sociaal-psychologisch het gunstigst gelegen is - geplaatst worden. Dit pretentieuze dorpje heeft nog van alle drie de grootste sympathie van de andere dorpen.

Huishoudelijke voorlichting

Het spreekt vanzelf dat deze voorlichting nauw moet samenwerken met de andere vormen van voorlichting. Zij zal vooral aandacht moeten geven aan de positie en de ontplooiing van de boerin. De bestaande vrouwenverenigingen worden nog in sterke mate geleid door de echtgenotes van de grote boeren, terwijl de deelneming eraan, wellicht dientengevolge, zeer gering is. In samenwerking met deze verenigingen is echter wellicht een aantal nieuwe activiteiten te ontplooiën, waarbij de gedachtenwisseling over de sociaal-economische positie van de kinderen en de huiselijke en opvoedende taak van de vrouw in het centrum dienen te staan. Dat in veel gezinnen moderne apparaten, zoals een gas- of elektrisch fornuis nog ontbreken, is wellicht op zichzelf reeds enige voorlichting waard. De activiteiten zullen echter ook t.a.v. de vrouw hoofdzakelijk gericht dienen te zijn op de ombuiging van het referentiekader. De vrouw zal zich bewust moeten worden van haar nieuwe situatie waarbij zij meer aandacht aan het gezin dan aan het bedrijf geeft. Niet voor niets is dus samenwerking met de andere vormen van voorlichting hierboven bepleit.

3. Inschakeling van plaatselijke organisaties en autoriteiten

Voor alle vormen van voorlichting geldt tenslotte nog dat de specifieke aanpak - die in Sprang-Capelle noodzakelijk is ten einde vooral het referentiekader van de betrokkenen, hun visie op de situatie, om te buigen - niet een werk van korte adem kan zijn. Wellicht is werkelijk succes pas over vele jaren te bemerken. Dit succes is echter wel te bevorderen wanneer door alle instellingen en personen wordt samengewerkt. Niet alleen de voorlichtingsdiensten (al dan niet in het kader van de streekverbetering), ook de plaatselijke overheid, het verenigingsleven, de onderwijzers en andere autoriteiten dienen gecoördineerd op te treden en in elk geval regelmatig van de activiteiten op de hoogte te worden gehouden.

De voorlichtingsdiensten zijn uiteraard het nauwst betrokken bij de streekverbeteringsactiviteiten, zij hebben de leiding ervan in handen. Het verenigingsleven, met name de plaatselijke afdeling van de Noord-Brabantsche Maatschappij van Landbouw, zal er echter eveneens een ruime taak in vinden. De plattelandsvrouwenorganisaties zullen uiteraard haar speciale aandacht moeten geven aan de huishoudelijke voorlichting, zoals boven bedoeld. De plattelandsjongerenorganisaties en de plaatselijke onderwijsautoriteiten hebben eveneens hun specifieke werkterrein in het geheel, namelijk de bevordering van een adequate keuze van beroep en onderwijs van de agrarische jeugd. De gemeentelijke overheid tenslotte zou mede in overleg met de Cultuurtechnische Dienst in dit geheel vooral haar aandacht kunnen geven aan de hiervoor aangestipte moeilijkheden en mogelijkheden van de agrarische structuur.

Al heeft dan elk zijn min of meer eigen taak bij de streekverbetering, met nadruk willen wij tenslotte nogmaals wijzen op de noodzaak van een gecoördineerde aanpak.

VRAGENLIJST (VERKORTE VORM)

Naam en adres, woondorp, geslacht
Bedrijfs grootte en opp. bouwland, grasland en tuinland
Eventueel nevenberoep

Arbeid en bedrijf

Aantal kavels en op welke afstanden

Bedrijfsvoering

Berekenen van voederrantsoenen
Frequentie gras inkuilen
Chemische onkruidbestrijding
Frequentie van gebruik van goedgekeurd nieuw zaaizaad
Aantal malen stikstof gestrooid op grasland in 1960
Maand waarin eerste stikstofgift in 1960
Gebruik van K.I.
Lidmaatschap melkcontrolevereniging
Automatische drinkbakjes in de stal
Hoeveelheid en soort glas (tuinders)
Soort verwarming { idem }
Bouwjaar glasopstanden { idem }
Bouwjaar verwarming { idem }
Gebruik van vreemde arbeidskrachten (tuinders)
Jaar en reden van verdwijnen van vreemde arbeidskrachten (tuinders)
Uitbreidingsplannen (tuinders)
Houding t.o.v. nieuwe dingen in bedrijf: zelf proberen of resultaten van anderen afwachten
Alleen bij anderen kijken of ook zelf nadenken nodig?
Kenmerken van goede boer (of tuinder)
Namen van twee boeren (tuinders) die respondent goed vindt
Publieke opinie over steeds als eerste nieuwigheden toepassen

Ondernemersschap

Bijhouden boekhouding en gebruik daarvan
Lopende rekening bij een bank
Houding t.o.v. geld lenen voor investeringen
Houding t.o.v. lang en hard werken of goed organiseren
Lenen van werktuigen
Aantal malen bezoek aan Bossche of andere veemarkt in 1960
Houding t.o.v. beste koe verkopen bij goed bod of niet
Aantal malen bezoek veiling in Drunen in 1960 (tuinders)

Informatiebronnen

Nut van voorlichtingsdienst
Contact met voorlichtingsassistent, hoe vaak
bedrijfsbezoek in 1960
Aantal malen advies van tomatendoker in 1960
Handelaren waarvan weleens advies werd verkregen
Adviesonderwerp
Nut van handelaarsadviezen
Al dan niet weleens door collega's om raad ge-
vraagd worden. Onderwerp waarover
Namen van twee boeren die respondent zelf om
raad vraagt. Reden waarom juist hen
Al dan niet weleens om advies gevraagd aan boeren
in de omgeving, bekend staand als deskundige op
gebied van rundveeziekten of veeverloskunde
Namen van deze boeren
Andere deskundigen
Lezen van kranten
Idem landbouwbladen. Welke het meest nuttig
Aantal malen gelezen. Welke onderwerpen erin
het meest interessant
Naam van de politieke partij waartoe de Minister
van Landbouw behoort
Voorlichtingsbrief van Voorlichtingsdienst al
dan niet ontvangen. Noemen van onderwerpen daar-
uit
Frequentie luisteren naar landbouwpraatje en
marktberichten
Lezingen en praatavonden in 1960 bezocht. Aantal
malen
Idem demonstraties, land- of tuinbouwtentoon-
stelling fokveedag, excursie. Waar
Mening omtrent welke informatiebronnen het be-
langrijkst zijn om voor het eerst te horen van
nieuwe methoden, resp. te beslissen deze metho-
den al dan niet toe te passen

Beroepsbinding

Indien 15 jaar oud al dan niet zelfde beroep
kiezen. Reden
Boer (tuinder) al dan niet het mooiste beroep
Mening hierover
Belangrijkste verschil volgens respondent tussen
werk in landbouw en in fabriek

Streekverbetering

Mening over de inhoud van het begrip streekver-
betering, voor- en nadelen van streekverbetering
volgens respondent voor de streek. Reden
Publieke opinie over streekverbetering, volgens
respondent

Gezin

Aantal kinderen, geboortejaar, geslacht, burgerlijke staat, huwelijksjaar, in- of uitwonend, onderwijs, eerste en huidige beroep, werk- of schoolgemeente, sinds wanneer buiten land- of tuinbouw, beroepen schoonzoons

Gezinsverhoudingen

Meewerken van de echtgenote
Meebeslissen van echtgenote en/of zoon bij aankoop van nieuw werktuig, aan- en verkoop vee, uitbreiding glas
Verzorgen van de betalingen van rekeningen e.d. door gezinsleden
Regeling overneming bedrijf te zijner tijd
Mening over leeftijd waarop kinderen mee behoren aan te pakken op bedrijf
Mening over regeling geldelijke beloning meewerkende zoons
Mening over leeftijd waarop meewerkende zoon van financiële toestand van het bedrijf op de hoogte moet zijn
Mening over behoud van loon door elders werkende kinderen, evt. na betaling van kostgeld
Mening over het vrijer zijn van de tegenwoordige jeugd inzake ontspanning. Oordeel daarover

Onderwijs en afvloeiing

Wenselijke opleiding voor aanstaande boer (tuinder)
Mening over eventueel beroep van zoon buiten landbouw
Mening over eventuele schoonzoon buiten landbouw

Ontspanning en comfort

Lezen van week-/maandbladen en boeken. Idem echtgenote
Bezoek aan voorstellingen, uitvoeringen e.d. Waar en hoe vaak
Bezit van auto, motorfiets, bromfiets, telefoon, televisie
Bezit van wasmachine, boiler, geysers, elektrisch- of gasfornuis, elektrische naaimachine

Samenleving

Informele contacten

Door welke collega's weleens geholpen op bedrijf, twee namen
Met wie weleens een avondje praten, twee namen

Formele contacten   Lidmaatschappen van agrarische en algemene verenigingen, welke, waar, bezoek aan bijeenkomsten, bestuursfunctie. Idem echtgenote.
Kopen van kunstmest, veevoer, zaaizaad, pootgoed, bij coöperatie en/of handelaar
Vocr- of tegenstander coöperatie. Reden

Buitenwereld   Eventueel willen wonen in een van de omliggende plaatsen (met name en stuk voor stuk door enquêteur genoemd). Reden waarom (niet)?
Inkopen door echtgenote in welke plaatsen
Bezoek afleggen in naburige gemeenten. In welke plaatsen en aantal malen
Op eigen gelegenheid kijken bij collega's elders
In welke plaatsen
Vakantie, in welke plaatsen
Logé's, laatste twee jaar

Personalia   Geboortejaar en -plaats. Sinds wanneer hier?
Kerkgenootschap en richting daarin
Burgerlijke staat, jaar van huwelijk, reeds eerder gehuwd
Geboortejaar en -plaats echtgenote
Onderwijs (ook cursussen). Idem echtgenote
Vroegere beroepen
Jaar van zelfstandig bedrijfshoofd worden. Bedrijfs-grootte in dat jaar
Idem huidige bedrijf (indien niet eerste bedrijf)
Beroep en bedrijfsgrootte vader, grootvader en schoonvader

DE TOETSING VAN DE GEBRUIKTE SCHALEN

1. Schaal van massa- en groepsmedia

De bedoeling van deze schaal was na te gaan in welke mate de boeren en tuinders in Sprang-Capelle gebruik maken van massa- en groepsmedia voor voorlichting.

De schaal is als volgt samengesteld.

Vraag 51 Welke landbouw(vak)bladen ontvangt U?

Antwoordcategorieën	waardering	frequenties
Boeren		
3 of meer bladen	6	46
2 bladen	4	38
1 blad	2	40
ontvangt geen bladen	0	15
		<u>139</u>

Tuinders:

ontvangt Groenten en Fruit, Noordbrabants)	6	4
Landbouwblad en de Bloemisterij		
ontvangt Groenten en Fruit en een ander blad	4	25
ontvangt alleen Groenten en Fruit	2	4
ontvangt geen Groenten en Fruit	0	1
		<u>34</u>

Vraag 53 Leest U dat blad elke week of slaat U nogal eens over?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
slaat nooit over	6	106
slaat weleens over	3	44
slaat meestal over of leest geen bladen	0	23
		<u>173</u>

Vraag 58a Luistert U weleens naar het landbouwpraatje over de radio 's middags om tien voor half één? Hoe dikwijls?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
bijna altijd	6	70
soms	3	81
nooit en heeft geen radio	0	21
geen antwoord	-	1
		<u>173</u>

Vraag 58b En 's morgens naar de marktberichten?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
bijna altijd	6	24
soms	3	74
nooit en heeft geen radio	0	74
geen antwoord	-	1
		<u>173</u>

Vraag 59 Bent U in 1960 weleens naar een lezing of praatavond op landbouwgebied (tuinbouwgebied) geweest? Zo ja, hoe dikwijls?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
4 maal en meer	6	48
1 tot 3 maal	3	51
nooit	0	72
geen antwoord	-	2
		<u>173</u>

Vraag 60 Hebt U in 1960 weleens een demonstratie bezocht? Zo ja, hoe dikwijls en waar?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	6	49
neen	0	123
geen antwoord	-	1
		<u>173</u>

Vraag 61 Hebt U in 1960 een landbouwtentoonstelling of fokveedag bezocht? Zo ja, hoe dikwijls en waar? (Alleen voor boeren)

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	6	42
neen	0	97
		<u>139</u>

Vraag 62 Hebt U in 1960 een tuinbouwtentoonstelling bezocht? Zo ja, hoe dikwijls en waar? (Alleen voor tuinders)

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	6	24
neen	0	10
		<u>34</u>

Vraag 63 Bent U in 1960 nog met een excursie mee geweest? Zo ja, hoe dikwijls en waarheen?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	6	67
neen	0	106
		<u>173</u>

Wanneer op een van de vragen geen antwoord was gegeven, dan werd voor die vraag een score toegekend gelijk aan de gemiddelde score voor de wel beantwoorde vragen.

Frequentieverdeling van de behaalde totaalscores.

Totaalscore	Frequentie	Totaalscore	Frequentie	Totaalscore	Frequentie
0	2	16-18	20	34-36	15
1-3	3	19-21	12	37-39	10
4-6	2	22-24	18	40-42	1
7-9	13	25-27	15	43-45	2
10-12	9	28-30	24	46-48	0
13-15	12	31-33	15		173

Gemiddelde totaalscore 23,0
 Mediaan 23
 Modus 29
 Standaarddeviatie 9,60

Toetsing van de schaal

a. Betrouwbaarheid

De betrouwbaarheid werd bepaald met behulp van de "split-half"-techniek. De schaal werd verdeeld in twee subschalen:

subschaal A bestaat uit de elementen 51, 58a, 59 en 61/62;

subschaal B bestaat uit de elementen 53, 58b, 60 en 63.

De correlatiecoëfficiënt tussen beide schalen is: 0,421.

Na een correctie met de Spearman-Brown-formule bleek de betrouwbaarheidscoëfficiënt 0,593 te zijn. Om een schaal met een betrouwbaarheid van 0,90 te krijgen, zou deze schaal 6,1 maal verlengd moeten worden.

b. Validiteit

De schaal wordt geacht valide te zijn op grond van "face-validity".

c. Interne consistentie

Met behulp van de "item-total score correlation"-methode werd de schaal op interne consistentie getoetst.

De correlaties van de elementen met de totaalscore zijn

Element	Corr.coëff.	Element	Corr.coëff.
51	0,596	59	0,607
53	0,525	60	0,477
58a	0,461	61/62	0,562
58b	0,271	63	0,566

Alle correlaties zijn significant op het 5%-niveau en positief.

2. Schaal voor beroepsbinding

Deze schaal bedoelt te meten in welke mate de boeren en tuinders in Sprang-Capelle zich aan hun beroep gebonden voelen.

De schaal bestaat uit de volgende 3 elementen.

Vraag 65 Stel dat U nu een jaar of 15 was en U zoudt een beroep moeten kiezen, zoudt U dan weer boer (tuinder) worden, of zoudt U iets anders gaan doen? Waarom?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
zou weer boer worden	1	89
staat niet positief tegenover weer boer worden	0	<u>75</u>
		164

Vraag 66 Je hoort wel eens zeggen: "boer (tuinder) zijn is het mooiste beroep dat er bestaat". Wat vindt U daarvan?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
eens	1	102
oneens of weet het niet	0	<u>62</u>
		164

Vraag 67 Wat ziet U als het belangrijkste verschil tussen het werk in de landbouw en in de fabriek?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ziet duidelijk alleen verschillen in het voordeel van de landbouw	1	122
ziet duidelijk niet alleen verschillen in het voordeel van de landbouw	0	<u>42</u>
		164

De respondenten die op een van de vragen geen antwoord gegeven hebben, hebben geen eindscore gekregen. Dit betrof 9 gevallen, zodat er 164 respondenten overbleven.

Frequentieverdeling van de totaalscores

Totaalscore	Frequentie
3	66
2	40
1	35
0	<u>23</u>
	164

Gemiddelde totaalscore	1,90
Mediaan	2
Modus	3
Standaarddeviatie	1,08

Toetsing van de schaal

a. Betrouwbaarheid

Voor het toepassen van de "split-half"-techniek is de schaal te kort; de betrouwbaarheid is niet getoetst.

b. Validiteit

De schaal wordt geacht valide te zijn op grond van "face-validity".

c. Interne consistentie

De interne consistentie is getoetst door onderlinge correlatie van de drie elementen, alsmede door correlatie van elk element met de totaalscore.

De correlatiecoëfficiënten bedragen:

	vr.65	vr.66	vr.67	totaal- score
vr. 65	1,000	0,564	0,229	0,815
vr. 66		1,000	0,242	0,814
vr. 67			1,000	0,621
totaalscore				1,000

Alle correlaties zijn significant op het 5%-niveau en positief.

3. Schaal voor de levensstijl van het bedrijfshoofd

De schaal bedoelt te meten in welke mate de levensstijl van de bedrijfshoofden in Sprang-Capelle onderhevig is aan invloeden vanuit de buitenwereld. Daartoe werd een schaal geconstrueerd die uit de volgende 10 elementen bestaat.

Vraag 50 Welke krant(en) leest U?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
leest een landelijk dagblad	2	44
leest geen landelijk dagblad) maar wel een regionaal dagblad)	1	75
leest geen dagblad (41) en leest) geen krant (10))	0	51
		<u>170</u>

Vraag 55 Weet U misschien ook tot welke politieke partij de Minister van Landbouw behoort?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
weet het wel	2	51
weet het niet	0	114
geen antwoord	-	5
		<u>170</u>

Vraag 87a Welke week-(maand)bladen leest U?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
leest een weekblad (geen kerkblad)	2	75
leest geen weekblad	0	95
		<u>170</u>

Vraag 88 Leest U weleens boeken? Zo ja, hoeveel ongeveer per jaar?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
leest een of meer boeken per jaar	2	60
leest geen boeken	0	110
		<u>170</u>

Vraag 90 Gaat U weleens naar voorstellingen, uitvoeringen en dergelijke hier in het dorp en elders? Zo ja, waar en hoe dikwijls per jaar?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
bezoekt (ook) uitvoeringen buiten de gemeente	2	26
bezoekt alleen uitvoeringen in de gemeente	1	69
bezoekt nooit uitvoeringen	0	70
niet van toepassing (ziek, invalide)	-	3
geen antwoord	-	2
		<u>170</u>

Vraag 91a Hebt U een auto, motorfiets of bromfiets?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
bezit een auto	2	25
bezit alleen een bromfiets	1	70
bezit geen gemotoriseerd vervoer- middel	0	75
		<u>170</u>

Vraag 91b Hebt U een telefoon?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
heeft een telefoon	2	28
heeft geen telefoon	0	142
		<u>170</u>

Vraag 103 Bent U weleens op eigen gelegenheid bij boeren (tuinders) in andere plaatsen en streken gaan kijken? Zo ja, waar?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	2	60
neen	0	109
geen antwoord	-	1
		<u>170</u>

Vraag 104 Bent U de laatste jaren weleens met vakantie geweest? Zo ja, waar bent U naar toe geweest?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	2	43
neen	0	125
geen antwoord	-	2
		<u>170</u>

Vraag 105 Hebt U de laatste 2 jaar ook logees gehad?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	2	95
neen	0	73
geen antwoord	-	2
		<u>170</u>

De respondenten die op een van de vragen geen antwoord hebben gegeven, hebben voor die vraag een score gekregen gelijk aan de gemiddelde score voor de wel beantwoorde vragen.

Frequentieverdeling van de totaalscores.

Totaalscore	Frequentie	Totaalscore	Frequentie	Totaalscore	Frequentie
0	3	7	14	14	7
1	7	8	13	15	1
2	13	9	19	16	4
3	8	10	12	17	3
4	18	11	6	18	1
5	17	12	6	19	1
6	13	13	4	20	0
					<u>170</u>

Gemiddelde totaalscore	7,29
Mediaan	7
Modus	9
Standaarddeviatie	4,20

Toetsing van de schaal

a. Betrouwbaarheid

De betrouwbaarheid werd bepaald met behulp van de "split-half"-techniek. De schaal werd verdeeld in twee subschalen t.w.:

subschaal A bestaande uit de elementen 50, 87a, 90, 91b en 104;
subschaal B bestaande uit de elementen 55, 88, 91a, 103 en 105.

De correlatiecoëfficiënt tussen beide schalen was 0,456.

Na een correctie met de Spearman-Brown-formule bleek de betrouwbaarheidscoëfficiënt 0,626 te zijn. Om een schaal met een betrouwbaarheid van 0,90 te krijgen, zou deze schaal 5,4 maal verlengd moeten worden.

b. Validiteit

De schaal wordt geacht valide te zijn op grond van "Face-validity".

c. Interne consistentie

De correlatiecoëfficiënten tussen de elementen en de totaalscore zijn:

element	corr.coëff.	element	corr.coëff.
50	0,531	91a	0,362
55	0,500	91b	0,470
87a	0,459	103	0,550
88	0,298	104	0,570
90	0,548	105	0,553

Alle correlatiecoëfficiënten zijn positief en significant op het 5%-niveau.

4. Schaal voor de levensstijl van de vrouw

De schaal bedoelt te meten in welke mate de levensstijl van de vrouwen de invloed van de buitenwereld ondergaat. De schaal bestaat uit de volgende 7 elementen.

Vraag 87b Leest U een damesblad?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
leest een damesblad	1	97
leest geen damesblad	0	46
		<u>143</u>

Vraag 89 Leest U weleens boeken? Zo ja, hoeveel ongeveer per jaar?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
leest een of meer boeken	1	70
leest geen boeken	0	73
		<u>143</u>

Vraag 92a Heeft U een wasmachine?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	1	112
neen	0	31
		<u>143</u>

Vraag 92b Heeft U een boiler of geysers?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	1	57
neen	0	86
		<u>143</u>

Vraag 92c Heeft U een gasfornuis of een elektrisch fornuis?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	1	15
neen	0	128
		<u>143</u>

Vraag 92d Heeft U een elektrische naaimachine?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
ja	1	13
neen	0	130
		<u>143</u>

Vraag 101 In welke plaatsen buiten de gemeente komt U weleens voor inkopen? Hoe dikwijls ongeveer per jaar?

Antwoordcategorieën:	waardering	frequenties
vrouw komt $\geq$ 5 maal per jaar in)		
Tilburg en/of Den Bosch)	1	43
overige antwoorden	0	97
geen antwoord	-	3
		<u>143</u>

De respondenten die op een van de vragen geen antwoord hebben gegeven, kregen voor die vraag een score gelijk aan de gemiddelde score voor de andere vragen.

Frequentieverdeling van de totaalscores.

Totaalscore	Frequentie	Totaalscore	Frequentie
0	11	4	30
1	17	5	15
2	36	6	2
3	29	7	3
			<u>143</u>

Gemiddelde totaalscore 2,83
 Mediaan 3
 Modus 3
 Standaarddeviatie 1,57

Toetsing van de schaal

a. Betrouwbaarheid

De schaal is tekort om de "split-half"-techniek toe te passen.

b. Validiteit

De schaal wordt geacht valide te zijn op grond van "face-validity".

c. Interne consistentie

De correlatiecoëfficiënten tussen elk van de elementen en de totaalscore zijn:

element	corr.coëff.	element	corr.coëff.
87b	0,570	92c	0,469
89	0,571	92d	0,372
92a	0,569	101	0,446
92b	0,671		

Alle correlaties blijken positief te zijn en significant op het 5%-niveau.

5. Schaal voor de verwachtingen t.o.v. de streekverbetering

De schaal bedoelt te meten in welke mate de boeren en tuinders in Sprang-Capelle voordeel verwachten van de streekverbetering. In deze schaal zijn alleen opgenomen zij, die het begrip S.V.B. geheel of gedeeltelijk juist interpreteren. De schaal bestaat uit de volgende twee elementen.

Vraag 69a Verwachtingen t.a.v. S.V.B. voor de streek

	Waardering	Frequenties
Verwacht er voordeel van	2	53
Ziet er geen voordeel in of weet het niet	0	32
		<u>85</u>

Vraag 69b Verwachting t.a.v. S.V.B. voor eigen bedrijf

	Waardering	Frequenties
Verwacht er voordeel van	1	38
Ziet er geen voordeel in of weet het niet	0	47
		<u>85</u>

Frequentieverdeling van de totaalscores.

Totaalscore	Frequentie		
0	26		
1	6	Gemiddelde totaalscore	1,7
2	21	Modus	3
3	32	Mediaan	2
Totaal	<u>85</u>	Standaarddeviatie	1,29

Toetsing van de schaal

a. Betrouwbaarheid

De schaal is tekort om de "split-half"-techniek toe te passen.

b. Validiteit

De schaal wordt geacht valide te zijn op grond van "face-validity".

c. De interne consistentie

De correlatiecoëfficiënt tussen de beide elementen bedraagt 0,414.

6. De adoptieschaal

In de vragenlijst ten behoeve van het onderzoek Sprang-Capelle is een aantal vragen opgenomen welke, tot een schaal samengevoegd, de bedoeling hadden te onderzoeken in welke mate de landbouwers op hun bedrijf moderne landbouwmethoden toepassen. De vragen zijn opgesteld in overleg met het Rijkslandbouwconsulentschap in Zevenbergen. Deze vragen luiden als volgt.

Vraag-nummer	Omschrijving	Antwoord-categorie	Waardering	Frequenties
3	Hebt U al eens voederrantsoenen voor het rundvee berekend of laten berekenen?	zelf berekend	2	13
		laten berekenen	1	55
		neen	0	75
4	Kuult U weleens gras in? (Zo ja.) Doet U dat elk jaar of maar eens een enkele keer?	elk jaar	2	38
		weleens	1	62
		neen	0	43
5	Past U chemische onkruidbestrijding op het grasland toe?	ja	2	89
		neen	0	54
6	Om de hoeveel jaar koopt U goedgekeurd nieuw zaaizaad voor haver?	elk jaar	2	113
		om de 2 jr.	1	27
		om de 3 jr.		
		of meer/nooit	0	3
7	Hebt U de laatste 5 jaar Uw grond laten onderzoeken?	ja	2	106
		neen	0	37
8	Hoeveel keer hebt U in 1960 op de percelen grasland, die voor het melkvee worden gebruikt, stikstof gestrooid?	4x of meer	2	106
		2 - 3x	1	37
		1x	0	-
9	Wanneer hebt U in 1960 op die percelen voor de eerste keer stikstof gestrooid?	in maart	2	69
		in april	1	45
		na 1 mei	0	29
10	Maakt U gebruik van K.I.?	voor jongen melkvee	2	61
		alleen voor melkvee	1	-
		neen	0	82
11	Bent U lid van een melkcontrolevereniging?	ja	2	69
		neen	0	74
12	Hebt U in de stal automatische drinkbakjes voor het rundvee?	voor jongen melkvee	2	35
		alleen voor melkvee	1	37
		neen	0	71

Bij vraag 6 deed zich de moeilijkheid voor, dat er onder de geënquêteerden landbouwers waren zonder bouwland.

Deze vraag was dus voor hen niet van toepassing. Terwille van de vergelijkbaarheid moest niettemin ook voor hen deze vraag worden gewaardeerd. Dit geschiedde door aan hen voor dit element een score toe te kennen, gelijk aan de gemiddelde score van de overige elementen.

De frequentieverdeling van de behaalde adoptiescore - dit is de som van de scores op de afzonderlijke elementen - zag er als volgt uit:

adoptiescore	aantal geënquêteerde landbouwers		
3	1		
4	2		
5	9		
6	1		
7	9		
8	7		
9	17		
10	8		
11	14		
12	15		
13	15		
14	9		
15	10		
16	11	Gemiddelde score	11,6
17	6	Mediaan	11,3
18	7	Modus	12
19	2	Standaarddeviatie	3,76
-----			
alle geënquêteerde landbouwers	143		

Zoals uit de frequentieverdeling blijkt, benadert deze de normale verdeling.

In de oorspronkelijke adoptieschaal zijn achtereenvolgens de volgende twee correcties aangebracht.

1. Element 6 is uit de schaal verwijderd wegens zijn gering discriminerend vermogen en geringe samenhang met de gehele schaal.
2. Van element 8 is wegens het ontbreken van respondenten met score 0 de waardering gewijzigd; aan de oorspronkelijk met score 1 gewaardeerde antwoordcategorie is score 0 toegekend.

De resulterende schaal ("tweede herziene schaal") is getoetst op betrouwbaarheid, validiteit en interne consistentie met de volgende uitkomsten.

- a. De betrouwbaarheidscoëfficiënt bij toepassing van "split-half"-techniek en correctie met Spearman-Brown-formule bedroeg 0,611. Deze coëfficiënt is niet bijzonder hoog, maar het valt te betwijfelen of bij een schaal van 9 elementen een veel hogere coëfficiënt bereikt kan worden. Voor een betrouwbaarheidscoëfficiënt van 0,90 zou de schaal 52 elementen moeten bevatten.

- b. De validiteit is op drie manieren getoetst.
1. "Judge validity". De schaal kan worden geacht valide te zijn, aangezien hij is opgesteld in overleg met deskundigen van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst.
  2. Correlatie van de adoptiescores met het oordeel van deskundigen over de kwaliteit van de respondenten als boer leverde een coëfficiënt op van 0,600.
  3. Bij een indeling van de respondenten in drie groepen door de bedrijfsvoorlichter van de R.L.V.D. naar de mate waarin zij op hun bedrijf nieuwe landbouwmethoden toepassen, viel 64% van de respondenten in een met deze indeling overeenkomende adoptieklasse. De validiteit van de schaal lijkt met bovenstaande uitkomsten voldoende gewaarborgd te zijn.
- c. De interne consistentie is eveneens op drie manieren getoetst.
1. Bij toepassing van "item-analysis" bleek de "discriminative power" van de elementen te variëren tussen 1,00 en 1,50, derhalve tussen 50 en 75% van de maximaal bereikbare D.P.
  2. Bij toepassing van "item-total score correlation" varieerden de correlatiecoëfficiënten tussen 0,364 en 0,606. Alle correlaties waren significant op het 1%-niveau en positief.
  3. Het verband tussen elk afzonderlijk element en de gehele schaal exclusief dat element was op één uitzondering na (element 5) significant. Het gebrek aan significantie bij element 5 moet vermoedelijk worden toegeschreven aan een onjuiste waardering van de antwoorden op dit element bij een deel van de respondenten. Aangenomen mag echter worden dat de storende invloed hiervan op de adoptiescores gering is.

Uit de grote mate van samenhang tussen de elementen, zoals bij de toetsing van de interne consistentie aangetoond, kan worden geconcludeerd dat de verschillen tussen de adoptiescores niet zijn veroorzaakt door een toevalsverdeling van de elementen over de respondenten, maar een systematische, aan alle elementen gemeenschappelijke oorzaak hebben. Deze systematische oorzaak is naar alle waarschijnlijkheid gelegen in verschillen in ontvankelijkheid voor, dus in houding ten opzichte van moderne landbouwmethoden.

BEORDELING VAN DE BOEREN EN TUINDERS DOOR EEN COMMISSIE
VAN DRIE DESKUNDIGEN

Inhoud van het oordeel

Beoordeeld moesten worden de kwaliteiten van de boer (tuinder) als boer (als tuinder) in aanmerking genomen, de objectieve, niet door hem te beïnvloeden omstandigheden van zijn bedrijf (b.v. bedrijfsgrootte, verkaveling, kwaliteit van de grond). Het ging dus om de kwaliteiten van de boer (tuinder) op zijn bedrijf, gegeven de objectieve mogelijkheden die zijn bedrijf stelt.

Het beoordelingscijfer moest het gezamenlijk oordeel inhouden over de volgende aspecten:

1. het bouwplan (teeltplan);
2. de kwaliteit van de graslandverzorging;
3. het onderhoud en de inrichting van de bedrijfsgebouwen (glasopstanden);
4. de aanwezige werktuigen en het onderhoud daarvan;
5. kwaliteit van de veestapel;
6. kwaliteit en verzorging produkt;
7. ziektenbestrijding;
8. orde en netheid op het bedrijf;
9. de arbeidsorganisatie en arbeidsproduktiviteit;
10. planning en rationele werkwijze;
11. progressiviteit, d.w.z. belangstelling voor nieuwe dingen voor het bedrijf;
12. bedrijfseconomisch inzicht.

Procedure

Het oordeel werd uitgedrukt in rangcijfers. De boeren (tuinders) moeten dus beoordeeld worden in vergelijking met andere boeren (tuinders) in Sprang-Capelle.

De volgende rangcijfers werden gebruikt:

5. de kopgroep; de beste boeren (tuinders) van Sprang-Capelle;
4. niet de beste boeren (tuinders) maar wel boven het gemiddelde;
3. de middengroep; boeren (tuinders) rondom het gemiddelde van het gebied;
2. beneden het gemiddelde, maar niet uitgesproken slecht;
1. de slechtste boeren (tuinders) van Sprang-Capelle.

Kon over een bepaalde boer (tuinder) door geen van de beoordelaars een oordeel worden gegeven - wegens onvoldoende bekendheid met deze boer (tuinder) en zijn bedrijf -, dan onthield de commissie zich in dat geval van een oordeel.

VERKAVELING

Tabel I

AANTAL KAVELS PER BEDRIJF

Grootteklasse in ha	Absoluut aantal bedrijven	Aantal bedrijven met kavels						
		1 + 2	3 + 4	5 + 6	7 + 8	9 + 10	11 t/m 14	≥ 15
1 - 7	29	2	10	10	4	3	-	-
7 - 12	52	2	7	11	23	3	6	-
≥ 12	56	-	1	4	6	17	21	7
Totaal	137	4	18	25	33	23	27	7
	In pro- centen							
1 - 7	100	7	35	34	14	10	-	-
7 - 12	100	4	13	21	44	6	12	-
≥ 12	100	-	2	7	11	30	37	13
Totaal	100	3	13	18	24	17	20	5

Tabel II

AANTAL KAVELS PER BEDRIJF PER DORP

Grootteklassen in ha	Gemiddeld aantal kavels per bedrijf			
	totaal	Sprang	Vrijhoeve	Capelle
1 - 5	4,3	1)	-	4,3
5 - 7	5,7	1)	1)	5,9
7 - 10	6,5	6,2	1)	7,3
10 - 12	7,7	9,0	1)	7,1
12 - 15	9,1	10,3	1)	8,5
15 - 20	11,6	12,4	1)	11,0
20 - 25	14,1	1)	1)	13,8
≥ 25	12,9	1)	1)	18,5 1)
Totaal	8,2	8,2	8,3	8,2

1) In deze klassen is het aantal bedrijven minder dan vijf.

Tabel III

KAVELAFSTANDEN

Sprang-Capelle totaal	Absoluut aantal bedrijven	Aantal kavels	Kavels op een afstand van				
			bij huis	200-500m	500m-2km	2-5km	≥ 5km
1 - 7 ha	29	152	35	17	44	40	16
7 - 12 ha	53	358	57	58	94	83	66
≥ 12 ha	57	615	73	88	175	137	142
Totaal	139	1125	165	163	313	260	224
Sprang	50	404	52	58	113	76	105
Vrijhoeve	15	124	18	11	38	27	30
Capelle	74	597	95	94	162	157	89
Procenten							
1 - 7 ha		100	23	11	29	26	11
7 - 12 ha		100	16	16	26	23	19
≥ 12 ha		100	12	14	29	22	23
Totaal		100	15	15	27	23	20
Sprang		100	13	14	28	19	26
Vrijhoeve		100	14	9	31	22	24
Capelle		100	16	16	27	26	15

Tabel IV

VERKAVELING TUINBOUWBEDRIJVEN

Grootteklassen in ha	Afstand kavel en gem. aantal kavels						
	aantal geënquêteerde bedrijven	aantal kavels	gem. aant. kavels	aantal kavels op een afstand van			
				bij huis	200-500m	500m-2km	2-5km
< 0,50	4	4	1,0	1	1	1	1
0,50 - 1	14	14	1,0	6	4	2	2
≥ 1	16	21	1,3	10	4	7	-
Alle grootte- klassen	34	39	1,1	17	9	10	3

otteklaasena	Oppervl.cult.grond in hectaren			Oppervlakte bouwland in hectaren								Oppervlakte grasland in hectaren					Aantal stuks vee							
	Aant. beodr.	bouwland	tuinland	totaal	rogge	havert	tarwe	gerst	app.	bieten	voederbieten	suikerbieten	erwt	mengteelt	maïs	ongerooid	gehooid	gehooid	ge-gevooid	ge-gevooid	meikalfkoeien	en mestvarkens	legstukkens	
- 7 ha	39	44,84	161,59	206,51	16,59	9,00	2,47	3,78	2,49	4,44	5,48	0,59	-	-	-	59,19	3,80	7,05	-	233	18	1405		
-10 ha	39	78,01	253,86	331,95	25,94	18,01	3,79	6,69	5,42	7,84	9,04	-	0,64	0,64	-	89,69	10,00	12,00	-	326	21	1039		
-12 ha	20	64,20	158,86	223,06	18,72	12,93	5,66	9,17	4,41	5,90	7,41	-	-	-	-	55,10	10,00	6,50	-	205	4	587		
-15 ha	21	77,88	206,01	284,71	16,33	14,22	6,97	12,44	6,87	6,46	13,29	0,30	1,00	-	-	62,30	12,50	16,95	-	256	9	644		
-20 ha	19	94,00	230,74	324,74	24,38	17,63	11,62	13,96	6,01	3,77	15,23	1,00	-	0,40	-	89,15	9,00	14,40	-	282	4	402		
≥20 ha	16	131,89	306,12	440,71	21,75	23,35	26,35	22,50	10,70	6,02	20,52	-	0,50	0,20	-	112,20	8,50	10,80	-	373	26	265		
aal	154	490,82	1317,18	3601,81	123,71	95,14	56,86	68,54	35,90	34,43	70,97	1,89	2,14	1,24	-	467,63	53,80	67,70	-	1675	82	4342		
Percentages																								
- 7 ha	39	22	78	100	38	20	5	8	6	10	12	1	-	-	-	37	2	4	-	145	5,9	113	0,5	36
-10 ha	39	24	76	100	32	23	5	9	7	10	12	-	1	1	-	35	4	5	-	129	8,4	98	0,5	27
-12 ha	20	29	71	100	29	20	9	14	7	9	12	-	-	-	-	35	6	4	-	130	10,3	92	0,2	29
-15 ha	21	27	73	100	21	19	9	16	9	8	17	-	1	-	-	30	6	8	-	123	12,2	90	0,4	31
-20 ha	19	29	71	100	26	19	12	15	6	5	16	1	-	-	-	39	4	6	-	172	14,8	122	0,2	21
≥20 ha	16	30	69	100	16	18	20	17	8	5	16	-	-	-	-	37	3	4	-	123	23,3	85	1,6	17
aal	154	27	73	100	25	20	12	14	8	7	14	-	-	-	-	36	4	5	-	176	10,9	92	0,5	28
Capelle																								
- 7 ha	25	24	76	100	29	19	7	12	6	10	15	2	-	-	-	34	4	3	-	155	6,1	118	0,7	40
-10 ha	18	26	74	100	25	21	6	12	8	8	16	-	2	2	-	35	7	7	-	132	8,2	98	0,9	42
-12 ha	9	33	67	100	18	21	14	19	7	7	14	-	-	-	-	33	3	4	-	152	11,9	102	-	33
-15 ha	13	30	70	100	21	18	10	17	10	7	17	-	-	-	-	30	8	9	-	131	12,8	92	0,6	25
-20 ha	8	36	64	100	13	19	16	21	8	2	19	2	-	-	-	44	8	5	-	153	16,4	98	-	20
≥20 ha	6	29	71	100	23	22	15	20	8	3	9	-	-	-	-	50	1	2	-	148	27,0	105	0,5	22
aal	79	30	70	100	21	20	12	17	8	6	15	1	-	-	-	38	5	5	-	146	11,0	102	0,6	34
Sprang																								
- 7 ha	11	21	79	100	50	23	3	1	6	9	8	-	-	-	-	42	-	7	-	133	5,6	105	-	37
-10 ha	17	23	77	100	45	25	1	6	5	12	6	-	-	-	-	35	2	4	-	122	8,1	94	0,2	15
-12 ha	7	27	73	100	46	20	2	6	7	11	8	-	-	-	-	33	11	5	-	100	7,9	73	0,6	38
-15 ha	7	24	76	100	21	18	6	15	6	11	17	1	5	-	-	29	3	7	-	109	10,9	83	0,3	42
-20 ha	9	22	78	100	36	17	12	9	6	6	14	-	-	-	-	33	2	8	-	105	14,0	82	0,4	24
≥20 ha	7	36	64	100	9	17	24	18	9	5	17	-	1	-	-	30	5	5	-	119	22,7	76	3,3	18
aal	58	27	73	100	28	19	12	12	7	8	13	-	1	-	-	33	3	6	-	115	10,6	84	0,6	27
Vrijhoeve																								
- 7 ha	3	7	93	100	81	-	-	-	-	19	-	-	-	-	-	36	-	2	-	109	6,0	101	-	3
-10 ha	4	13	87	100	16	25	20	5	11	10	13	-	-	-	-	37	-	-	-	130	10,3	113	0,3	9
-12 ha	4	21	79	100	34	18	5	14	6	13	10	-	-	-	-	40	6	1	-	125	10,8	99	-	7
-15 ha	1	20	80	100	13	7	13	13	17	13	24	-	-	-	-	45	-	15	-	140	14,0	112	-	20
-20 ha	2	32	68	100	48	21	-	10	2	4	12	-	-	-	-	47	-	3	-	99	12,5	67	-	15
≥20 ha	3	16	84	100	37	5	16	-	4	7	31	-	-	-	-	28	2	3	-	81	17,3	68	-	3
aal	15	7	70	100	25	11	10	10	6	10	17	-	-	-	-	35	7	3	-	106	11,4	86	0,05	8

ENIGE GEGEVENS PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE OMTRENT DE BEDRIJFSVOERING
VAN DE BOEREN (in %)

	Grootteklasse in ha						totaal
	1-7	7-10	10-12	12-15	15-20	≥20	
Voederrantsoen:							
zelf berekend	-	8	6	18	-	16	9
laten berekenen	14	43	25	52	50	56	39
neen	86	49	69	30	50	28	52
Gras inkuilen:							
elk jaar	14	27	13	40	50	28	27
weleens	34	41	56	48	42	50	44
neen	52	32	31	12	8	22	29
Chem. onkruid bestr.:							
ja	48	59	63	70	58	83	63
neen	52	41	37	30	42	17	37
Nw.-zaaizaad haver:							
elk jaar	69	68	88	85	100	89	79
om de 2 jaar	28	27	12	15	-	11	19
om de 3 jaar (nooit)	3	5	-	-	-	-	2
Grondonderzoek:							
ja	55	65	75	85	92	100	75
neen	45	35	25	15	8	-	25
Stikstofstrooien grasl.:							
4x of meer	66	76	69	78	83	83	75
2 - 3 x	34	24	31	22	17	17	25
1x		-	-	-			
1 ste stikstofgift grasl.:							
in maart	21	43	44	78	50	61	48
in april	34	38	44	15	25	33	32
na 1 mei	45	19	12	7	25	6	20
Gebruik K.I.:							
voor jong en melkvee	38	38	63	48	25	39	42
alleen voor melkvee	-	-	-	-	-	-	-
neen	62	62	37	52	75	61	58
Melkcontrole:							
ja	21	46	50	63	58	61	47
neen	79	54	50	37	42	39	53
Automat. drinkbakjes:							
voor jong en melkvee	14	30	19	30	25	34	25
alleen melkvee	3	24	38	30	33	44	26
neen	83	46	43	40	42	22	49
Aantal bedrijven	29	37	16	27	12	18	139

DE VOORNAAMSTE DER GERAADPLEEGDE LITERATUUR

1. Aa, A.J. van der 1841 Aardrijkskundig woordenboek
2. Abma, E. 1958 Boer en coöperatie in Nederland, Wageningen
3. Ban, A.W. van den 1958 Enkele kenmerken en eigenschappen van de vooruitstrevende boeren, I en II, Wageningen
4. Ban, A.W. van den 1963 Boer en landbouwvoorlichting, Wageningen
5. Brugmans, I.J. 1958 De arbeidende klasse in de 19e eeuw
6. Chapin, F. Stuart 1952 Experimental design in sociological research
7. Goodman, L. en Kruskal, K. 1954 Measures of association for cross classifications. In: The journal of the American Statistical Association
8. Hammen, J. van der 1897 Geschiedkundige bijzonderheden betreffende het dorp Sprang. In: De Navorscher, 47e jrg.
9. Jong, C.J. de 1962 De Kerken der Hervorming van 1517 tot 1813. In: A.C. Weiler e.a., Geschiedenis van de Kerk in Nederland, Utrecht
10. Kruyt, J.P. 1943 Mentaliteitsverschillen in ons volk in verband met godsdienstige verschillen. In: Mens en maatschappij, 15e jrg.
11. Rogier, L.J. 1947 Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw (2 dln.)
12. Sillevis, H.A. 1959 De boer en zijn wereld, Assen
13. Stouthard, Ph.C. 1958 Het begrip associatie en zijn statistische toetsing. In: Sociale Wetenschappen, 1e jrg.
14. Wichers, A.J. 1956 De beoefening van bloemisterij en groenteteelt te Beesd, Wageningen